

SJEĆANJA

OSVRT NA FORMIRANJE I BORBE 21. BRIGADE

Dvadeset prva tuzlanska NOU brigada formirana je 19. septembra 1944. godine u tek oslobođenoj Tuzli, od pojednog bataljona 17. majevičke i 18. hrvatske brigade i Tuzlanskog odreda, ukupno tri bataljona sa oko pet stotina boraca. Nešto kasnije u sastav Brigade ušao je i bataljon iz Majevičkog partizanskog odreda kao 4. bataljon, što je znatno povećalo njeno brojno stanje.

Treba napomenuti da formiranje 21. tuzlanske NOU brigade pada u vrijeme kada je glavnina snaga NOVJ među njima i 17. istočnobosanska divizija, vodila borbe za oslobođenje Srbije približavajući se Beogradu, a vojno-političko rukovodstvo nastojalo da djejstva u istočnoj Bosni ne oslabi, jer je bilo jasno daje neprijatelj još uvijek jak i da će pokušati da istočnu Bosnu održi u svojim rukama, kako bi olakšao svoje povlačenje sa juga i obezbijedio bok i pozadinu svoje centralne grupacije, sjevernije od rijeke Save. Te okolnosti uslovile su formiranje Brigade i njena djejstva punih deset mjeseci, ispunjenih teškom borbom sa okupatorom i njegovim slugama na prostoru omeđenom od rijeke Save do Zelengore, i od rijeke Drine do Bosne. Istači sve borbe koje je 21. brigada vodila u tom periodu bilo bi skoro nemoguće, ali je neophodno pomenuti bar neke da bi se video značaj doprinosa 21. brigade narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Već sutra, nakon formiranja, 21. brigada kreće iz Tuzle prema Breškama, gdje su se prema podacima prikupljale ustaše koje su pobegle iz Tuzle, a ujedno i radi kontrole starog puta preko Majevice Tuzla - Čelić. Pošto se ustanovilo da iz tog pravca Tuzli ne prijeti opasnost, 21. septembra Brigada prelazi na prostoriju Dubrave - Muslimanska Tinja, gdje 22. septembra dobija naređenje Štaba 38. divizije za napad na Gračanicu. Sa te prostorije Brigada kreće pravcem: Ratiš - Ražljevo - Donja Orahovica, i usput razbija na tom pravcu više grupe zelenog kadra i seoske milicije. Prema prikupljenim podacima u toku pokreta u Gračanici se nalazila jedna ustaška bojna pod komandom Ibrahima Pjanića, čija je borbena sposobnost i moralno stanje bilo na dosta niskom nivou. Zbog toga, a i zbog kasnog podilaženja Gračanici (23 časa), bataljoni su dobili

naređenje, u toku marša, da iz pokreta napadnu neprijatelja u gradu i da na prepad, udarom bombi i mitraljeskih rafala, iznenade neprijatelja i razbiju ga. I zaista, poslije nekoliko snažnih eksplozija bombi i jake mitraljeske vatre, Gračanica je bila oslobođena. Neprijatelj je na ulicama grada ostavio nekoliko mrtvih, dok su naši gubici jedan mrtav i dva lakše ranjena vojnika. Zarobljeno je dosta materijala, nešto municije i veće količine prehrambenih proizvoda. Da bi obezbijedila grad i njegovu evakuaciju, 21. NOU brigada je na Spreči porušila most i na tom pravcu postavila zasjedu od jedne čete prema Doboju, dok je glavninu snage izbacila na srednjovjekovni grad Soko, predviđajući sigurnu intervenciju od Srnica prema Gračanici. Intervencija je uslijedila 23. septembra a kako je na tom pravcu djejstvovala i 18. hrvatska brigada, u sadejstvu sa njom, puna dva dana vođene su teške borbe, dok protivnapad dijelova 13. SS divizije koja je intervenisala od Srnica prema Gračanici nije odbijen. I umjesto da brigade iskoriste u punoj mjeri uspjeh borbi u reonu Gračanica - Srnice, one su greškom depeše hitno povučene prema širem reonu Seona sa orientacijom prema Majevici. Kada je uočena greška, pokret brigada je zaustavljen, 18. hrvatska je vraćena na prostoriju Gračanica - Soko, 17. majevička upućena prema Srebreniku, dok se 21. brigada prikupljala nešto južnije od Seone, čiji je 1. bataljon već bio u Seoni na obezbjeđenju Štaba 38. divizije i bolnice.

Ova uslovljena pasivnost omogućila je neprijatelju da se sredi i prikupi jače snage, koje će vrlo brzo ubaciti u borbu protiv 18. hrvatske brigade i prisiliti je na neorganizovano povlačenje. Bili su ugroženi: i Štab 38. divizije i bolnica u Seoni, a Štab 21. brigade se, u jednom trenutku našao, licem u lice, sa neprijateljem koji je zbog kiše i guste magle neopaženo stigao do pred samu kuću u kojoj se Štab nalazio. Prvo su ih opazili kuriri i uz povike »ustaše«, otvorili paljbu, a članovi Štaba uspaničeno pojurili napolje, neko na vrata, a neko kroz prozore, ostavljajući u kući svu arhivu, pisaće maštine i radio-stanicu. Srećom, i neprijatelj je bio iznenaden, pa se malo povukao, što je dobro došlo da brzo aktiviramo jednu četu koja je bila blizu, a zatim i oba bataljona i predemo u protunapad kojim smo brzo razbili neprijatelja i natjerali ga u bjekstvo, spašavajući tako štapske stvari, arhivu i radio-stanicu. Goneći neprijatelja aktivirala se i 18. hrvatska brigada i tako su ove dvije brigade nanijele mu teške gubitke i ponovo oslobodile Gračanicu. Poslije ovoga, neprijatelj se pasivizirao čime su stvoreni uslovi za naša dalja ofanzivna djejstva. U ovom protivudaru, samo na pravcu djejstva 21. NOU brigade, neprijatelj je imao 6 mrtvih, preko 20 ranjenih i 3 zarob-

ljena vojnika. Zaplijenjena su 2 puškomitrailjeza, 12 pušaka i jedan nekompletan minobacač 82 m/m. Gubici Brigade: jedan poginuo i jedan lakše ranjen borac - to su oni kuriri koji su prvi spazili ustaše pred zgradom Štaba i otvorili vatru na njih.

Da bi osuđetio naša ofanzivna djejstva u širem rejonu Gračanice i Srnica na sjever u dolinu rijeke Save, neprijatelj aktivira jače snage 13. SS divizije iz rejona Čelić - Koraj ka Tuzli, što prisiljava 38. diviziju da sve svoje snage angažuje na tim pravcima kako bi zaštitila grad Tuzlu. U tom cilju 21. NOU brigada, prvih dana oktobra, ubrzanim maršem kreće preko Majevice, starom cestom, prema Čeliću, dok se 18. hrvatska brigada kretala prema Koraju. Ove dvije brigade, u toku marša, sukobile su se sa jednom četom 13. SS divizije i iz pokreta napale neprijatelja, odbacivši ga na prvo bitne položaje. Međutim, i naš je napad zadržan, tako da su nastale teške borbe na prilazima Koraju i Čeliću. Ove borbe oko Čelića i Koraja vodile su se danonoćno punih 20 dana, tako da su pojedini važni položaji u toku 48 časova i po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku, uz obostrano velike gubitke i iscrpljujuće fizičke napore. Kako je vrijeme odmicalo, neprijatelj je bivao sve pasivniji, da bi konačno prešao potpuno u obranu na dobro utvrđenoj liniji Čelić-Koraj i sa te linije sprječio naše prodore u područje Posavine. Ova relativna pasivnost neprijatelja sa pojedinim ispadima tu i tamo, koji nisu predstavljali nikakvu opasnost po našu slobodnu teritoriju i pomjeranje 27. NOU divizije prema Sarajevu, uslovili su novi raspored i angažovanje jedinica 38. NOU divizije. Naime, 18. hrvatska brigada je ostala na položajima prema Čeliću i Koraju, 17. majevička brigada je upućena prema Zvorniku, dok je 21. NOU brigada, krajem oktobra, povučena u Tuzlu radi obezbjedenja grada i njegove okoline, posjedajući važne tačke: Simin Han, Ilinčicu, Gradinu, Kreku i drugo. Kao garnisonska jedinica 21. brigada obezbjeđivala je nesmetan rad komandi i ustanova u Tuzli, političko djelovanje vlasti i drugih političkih struktura ne samo u gradu već i u njegovoj široj okolini, podrazumijevajući tu i formiranje novih tamo gdje ih do tada nije bilo. Ovaj predah Brigade je iskoristila za intenzivnu obuku mlađih vojnika, dajući težište rukovanju naoružanjem i nišanskim spravama, ocjeni odstojanja i drugo, ne zapostavljajući ponašanje vojnika u borbi naročito u pokretu.

Vojnu obuku pratilo je i političko-partijski rad sa vojnicima. Borcima je objašnjavana skora pobjeda našeg narodnooslobodilačkog rata, govoreno o budućoj obnovi zemlje i njenom društvenom uređenju i drugo, a nije se zapostavljalo ni bratstvo i jedinstvo naših naroda kao temelj naše budućnosti.

Nikada se nije gubilo iz vida da su komunisti i skojevci nosioci borbenih djejstava i da uspjeh svake akcije, uglavnom, zavisi od njihovog angažovanja i zalaganja. Ova činjenica opredjeljivala je i rad sa partijskim i skojevskim organizacijama. Taj rad u 21. brigadi, za vrijeme njenog boravka u Tuzli, bio je intenzivan i sva-kodnevan. I ne samo to. Ove organizacije su proširivane i popunjavane sa novim članovima SKOJ-a i Partije od omladinaca koji su se pokazali i istakli u prethodnim borbama. Dolaskom 4. bataljona u sastav 21. brigade, njegovo sređivanje i organizacija, kao i sva-kodnevni priliv novih mladića u 21. NOU brigadu iz Tuzle i šire okoline u koju su oni rado dolazili, nametalo je potrebu neprekidnog političko-partijskog rada u jedinicama. Ovdje treba istaći i uspješan rad omladinskog rukovodioca 21. NOU brigade Elizabete Ristić Švabice, koja je često u akcijama sa pojedinim jedinicama išla u borbu da provjerava ponašanje i borbenost Skojevaca, kako bi na konkretnim primjerima ubuduće organizovala sastanke i rad sa njima. Ovako odmorna, vojno-politički pripremljena, dobro popunjena, a pri tome ojačana sa jednim novim bataljonom i sa relativno dosta protivtenkovskog oruđa, 21. brigada u narednim borbama pokazaće svu svoju borbenu vrijednost.

Poslije dvadeset dana odmora u Tuzli i njenoj okolini, 21. NOU brigada je, u drugoj polovini novembra, izvršila pokret prema Zvorniku sa zadatkom da zamijeni 17. majevičku brigadu. Ubrzanim maršem, negdje između 18. i 20. novembra, 21. NOU brigada kreće prema Zvorniku. Međutim, zbog usputnih akcija protiv zelenog kadra i četnika, Brigadi je trebalo puna tri dana da stigne na određenu prostoriju. U toku druge polovine marša Brigada dobiva radio-depešu da se dijelom snaga postavi prema Zvorniku, a glavnim snagama napadne i osloboди Kozluk, u čemu će sadjejstvovati i dijelovi 18. hrvatske brigade. Shvatajući važnost zadatka, Štab Brigade je jedan bataljon uputio na Snagovo, a tri bataljona u pravcu Kozluka, s tim da jednim bataljonom u rejonu Čelopeka presječe komunikaciju Zvornik-Kozluk i tako zaštiti naše snage koje napadaju neprijatelja u Kozluku. Međutim, dva bataljona i Izviđačka četa Brigade nisu bila dovoljna da se brzo oslobođi Kozluk, pogotovo što je neprijatelj sa nekoliko tenkova i motopješadijom, rano u zoru, 24. novembra, iskoristio nebudnost naše zasjede u rejonu Čelopeka i udario u leđa jedinicama u Kozluku, tako da su se morale povući ne ostvarujući sadjejstva sa 18. hrvatskom brigadom koja je u međuvremenu, greškom, napadala Šepak.

Poslije neuspjeha na Kozluku, 21. tuzlanska NOU brigada zauzima nove položaje prema Zvorniku, na liniji: Jasenić - Snagovo

- Čelopek. Sljedećeg duna neprijatelj je pokušao napasti uz pomoć 3-4 tenka iz Zvornika i Vratolomca, prema Spasojevici - Lisak k 508 najjače položaje masiva Snagova ali je bio energično odbijen, uz jedan oštećeni tenk. Poslije ovog neuspjeha neprijatelj ubrzo preduzima novi napad, istina manjim snagama, iz rejona Novo Selo - Prosjek, južnije od Zvornika, prema Snagovu, ali je i ovaj napad razbijen. Analizirajući ove napade neprijatelja, Štab 21. brigade ispravno zaključuje da oni predstavljaju samo ispitivanje naših snaga i njihovo odvlačenje od budućeg pravca napada. Moglo se sa dosta vjerovatnoće pretpostaviti da će taj pravac ići od ušća rijeke Šapne prema Spasojevici radi obuhvata Snagova sa sjevera i prijetnje prodora prema Capardama. Radi toga Štab Brigade daje svojim bataljonima dopunska naređenja:

- Treći bataljon, koji zatvara dolinu rijeke Šapne, ranije je postavljen na taj pravac, jer se smatralo da najbolje poznaje slabosti protivnika, s obzirom da je u njemu glavnina boraca koji su ranije prebjegli iz 13. SS divizije, može se povlačiti samo do linije Grbavci - Spasojevica.

- Drugi bataljon, koji je na položaju Kula - Grad - Zmajevac neposredno ispred Zvornika, ne smije se povlačiti bez obzira koliko će neprijatelj na njegovom lijevom krilu duboko prodirati da bi kada dođe do našeg protivnapada ofanzivno djelovao u neprijateljev bok i pozadinu.

- Prvi bataljon postavljen je tako da zatvara pravac iz doline rijeke Drine preko Novog Sela prema Snagovu.

- Četvrti bataljon, sa Izviđačkom četom, u rejону Lišina k 508 s. Perunike radi stvaranja dubine odbrane u zahvatu komunikacije Zvornik - Caparde i za ofanzivna djejstva na pravcima Trećeg ili Prvog bataljona.

I zaista, poslije dva do tri dana, neprijatelj je iz rejona Karakaja i rijeke Šapne, snagama oko 200 vojnika, preuzeo napad na položaj Trećeg bataljona. Pružajući energičan otpor i održavajući kompaktnost svog borbenog početka, Bataljon se postepeno povlačio sve do linije Stražbenica- Spasojevica, kada je napad neprijatelja počeo malaksavati. Osjetivši taj momenat, Štab Brigade baca u protivnapad Četvrti bataljon, sa Izviđačkom četom, na bok uklinjenog neprijatelja, a istovremeno aktivira Drugi bataljon, duboko u njegovojo pozadini. Ovo kod neprijatelja stvara paniku i prisiljava ga na povlačenje, koje se ubrzo pretvara u bjekstvo. Goneći neprijatelja pokušali smo da zauzmemmo uporišta Zmajevac i Vratolamac, ali u tome nismo uspjeli. Ovo smo pokušali i naredne noći, ali i ponovo bez uspjeha. Ovaj neuspjeli ispad neprijatelja jačim sna-

gama prema našim položajima, u kome je imao teške gubitke u ljudstvu i materijalu, prisililo ga je da se pasivizira i pređe u odbranu, što je 21. brigadi omogućilo ofanzivna djejstva i noćne zasjede na komunikacijama Drinjača - Zvornik i Zvornik - Kozluk. Najosjetljiviji dio za neprijatelja na putu Drinjača - Zvornik predstavlja je prostor između planinskih masiva Mlađevac t 527 i Jasenić t 649 preko Novog Sela. Zbog toga, neprijatelj na južnom dijelu stjenovite kose Mlađevca, u rejonu Prosjek, postavlja novo uporište jačine satnije koja će uspješno kontrolisati taj prostor. Štab 21. NOU brigade, da bi održao inicijativu u svojim rukama, odluči da to uporište napadne i likvidira. Za napad je upotrebljen Treći bataljon i četa izviđača, dok je jedna četa 4. bataljona postavljena u zasjedu na cesti bliže masivu Jasenić. Napad je bio dobro organizovan i pripremljen, a njegovi nosioci bili su bombaši i automatičari. Neprijatelj je bio potpuno iznenaden, tako da je noću, najvjerovalnije 13-14. decembra ovo uporište bilo uništeno. Poginulo je oko petnaestak neprijateljskih vojnika, toliko ih se slomilo skačući od straha sa stijene prema cesti i rijeci Drini, dok su 27 vojnika i podoficira, kao i jedan oficir, bili zarobljeni. Zaplijenjena su 4 puškomitrailjeza, 6 automata, preko 30 pušaka, dva sanduka municije i jedna četna kuhinja. Naši gubici - jedan poginuo i dva ranjena.

Podaci koje smo dobili od zarobljenika glasili su da se u Zvorniku nalazi kao posadna jedinica jedna nepotpuna bojna jačine oko 400 vojnika, kojoj pripada i uništena satnija. Na osnovu ovih podataka, Štab Brigade zaključuje da u Zvorniku nema više od 300-350 vojnika i da ove snage nisu sposobne da se uspješnije suprotstave snagama 21. brigade, čija je moralno-politička i borbena sposobnost bila vrlo čvrsta. Situacija za napad na Zvornik potpuno je sazrela. Trebalo je presjeći jednu saobraćajnicu u dolini rijeke Drine kojom se neprijatelj sa juga izvlačio na sjever.

Nastavljajući i dalje intenzivno izviđanje, eventualni dolazak kolona sa juga u Zvornik i njihov prolazak na sjever Kozluku, otpočele su temeljite pripreme za napad na grad. Pošto je utvrđeno da u periodu od nekoliko dana u Zvornik nisu pristizala nova pojačanja ma sa koje strane, definitivne pripreme za napad na grad izvršene su 18. i 19. decembra, s ciljem da se napad izvede noću 19/20. decembra. Napad na neprijatelja u Zvorniku imao je svoje specifičnosti. Određene su dvije specijalne jedinice koje su morale ući u grad neopaženo i u svom naletu likvidirati Komandu mjesta, prije otpočinjanja opšte borbe. - Prva četa 3. bataljona, dobro snabdjevena municijom i bombama, na čelu sa svojim komandirom Ahmetom Fidahićem Dundulom, rođenim Zvorničaninom, koji je dobro

poznavao svoj grad i zgradu u kojoj se nalazila Komanda mjesta, padom mraka, morala je iz rejona Karakaj-Suljin Han, obalom Drine, da se provuče u Zvornik i da se na raskrsnici puteva sastane sa našom izviđačkom četom, koja je trebalo da se, između Zmajevca i Kule-Grad, probija u taj rejon. Važno je napomenuti da je u svakoj od ovih četa bilo dosta boraca nekadašnjih pripadnika 13. SS divizije koji su se dosta dobro služili njemačkim jezikom, pa su lako mogli razumjeti i eliminisati njemačke stražare.

Druga grupa, četa izviđača, morala je da se probije u grad između ceste i Kule-Grada i da na ugroženom mjestu, cesta raskrsnica, uhvati vezu sa sjevernom grupom, jasno, pomoću znakova raspoznavanja, koji su za taj napad glasili: »Naprijed, porodici«. Veza ovih četa kao glavnih nosilaca napada bio je i početak organizovanog napada, koji je morao početi u 01 kako bi se u toku noći neprijatelj slomio. Napad na Komandu garnizona počeo je nešto ranije nego što je bilo predviđeno, s obzirom daje neprijatelj osjetio naš ulazak u grad. Ovo je bio signal i bataljonima da energično prođu u grad, tako da su 1. i 4. bataljon u zahvatu komunikacije, blokirajući uporište Zmajevac, prodrići u centar grada i sa ranije ubačenim četama otpočeli uništavanje neprijatelja. Drugi i Treći bataljon, obilazeći Vratolomac sa sjevera i njegovo blokiranje, napadali su uz komunikaciju Karakaj - Zvornik na sjeverni dio grada. Ovo je one-mogućilo neprijatelja da se izvlači prema Kozluku, pa je jedna veća grupa Nijemaca pobjegla prema Drinjači, koja se kasnije predala našim snagama koje su iz Srbije prešle u Zvornik.

Pošto su ubačene čete uspjele da u kratkom roku likvidiraju Komandu mjesta, zarobivši jednog potpukovnika i dva niža oficira, njemačka odbrana bila je obezglavljeni i dezorganizovana, pa je u toku četveročasovne borbe slomljen otpor neprijatelja i Zvornik oslobođen. Neprijatelj je imao teške gubitke u ljudstvu i materijalu, ali na žalost 21. brigada nije imala vremena da do kraja iskoristi svoju pobjedu, pošto je u zoru 20. decembra dobila naređenje da najhitnije napusti Zvornik i da se prebaci u širi rejon Borogova, kako bi spriječila prodor četnika Draže Mihailovića iz doline Drinjače u dolinu rijeke Spreče. Brigadu nije bilo lako pokrenuti na novi zadatak, s obzirom da su njene jedinice bile razvučene i različito angažovane u toku borbe za grad i njegovu okolinu, dok je dio snaga bio u potjeri za neprijateljem koji je napuštajući uporišta Zmajevac i Vratolomac nastavio bjekstvo prema Kozluku.

Oslobađanju Zvornika 21. NOU brigada presjekla je posljednju saobraćajnicu u dolini rijeke Drine kojom se neprijatelj povlačio sa juga na sjever. Ono što je posebno važno, oslobođenjem Zvornika

nika, omogućeno je našim jedinicama iz Srbije prebacivanje u istočnu Bosnu, što je kasnije olakšalo odbranu Tuzle i razbijanje četničke grupacije na prilazima Tuzli. Znači, pokret 21. brigade iz rejona Zvornika na novi zadatak otpočeo je rano 20. decembra. On se odvijao po bataljonima, kako je koji bio prikupljen, tako je hitno i upućivan u širi rejon Borogova. Dolazili su individualno i u veoma različito vrijeme.

Rastojanje između Zvornika i Borogova dostaje veliko, tako da iscrpljeni bataljoni 21. brigade, poslije 36 časova borbe i marša, bez hrane i odmora, nisu ga mogli za dan preći, pa je marš trajao duboko u noć 20/21. decembra. Marš se izvodio po vrlo hladnom vremenu i tamnoj noći, što je uslovilo da se sa bataljonima u takvoj noći nije mogla uspostaviti veza i povezati njihova djejstva, pa su bataljoni, kako je koji stupao u kontakt sa neprijateljem, poslije kratkog okršaja, samoinicijativno se povlačio u dolinu rijeke Spreče. Negdje pred zoru 21. decembra bataljoni su se prikupili u širem rejonu Osmaci - Kula, gdje im se pripremalo nešto hrane. Pošto su malo odmorili i nahranili, borci su izjutra, 21. decembra, zaposjeli nove položaje na liniji brdo Kakanj, Osmaci, Kula. Desno od 21. brigade vodila je borbe 18. hrvatska brigada osloncem na Vis.

Položaji 21. brigade topografski nisu bili jaki, ali su ispred sebe imali dubokbrisani prostor koji se uspješno mogao tući vatrom. Zahvaljujući ovome Brigada je čitav dan odolijevala napadima neprijatelja, nanoseći mu teške gubitke. Međutim, u popodnevnim časovima 21. decembra, neprijatelj je potisnuo levo krilo 18. hrvatske brigade i time jako ugrozio desni bok 21. brigade u rejonu Kakanj. Istovremeno, neprijatelj koji je napadao iz rejona sela Kusonje ozbiljno je ugrozio lijevi bok Brigade. Brigada je angažujući svoje posljednje rezerve, kao i djelimičnim pregrupisavanjem, uspjela djelimično popraviti situaciju na bokovima i do pada mraka održati položaje, sa kojih je u sumrak otpočelo povlačenje preko rijeke Spreče.

Namjera 21. brigade da organizuje otpor sjevernije od rijeke Spreče nije uspjela, jer je neprijatelj svoj glavni napad usmjeroio ka rejonu Prnjavor-Miljanovci, kako bi odbacio 21. brigadu prema planini Jelici i otvorio put za Tuzlu. Uočivši namjere neprijatelja, 21. brigada, sa dva bataljona, vrši protivnapad, 22. decembra, u rejonu Kalesije, kako bi zadržala neprijatelja i omogućila bolje postavljanje jedinica Brigade za uspješno zatvaranje pravca Kalesija-Tuzla. Na ovom pravcu borbe su bile teške, ali bez obzira na to Brigada je uspjela 48 časova da zadržava neprijatelja nanoseći mu osjetne gubitke sve do linije: Simin Han - Požarnica - Busija. Na

ovoj liniji, 25. decembra, zauzet je definitivan raspored za odbranu sa koje više nije bilo povlačenja. Njen raspored bio je prilagođen aktivnoj odbrani, tako da je svaki bataljon imao četu u rezervi za sitnije protivnapade uklinjenog neprijatelja, dok je u rezervi bio bataljon za aktivna djejstva na pravcima pojedinih bataljona, ili paralisanje napada četnika sa Majevice u lijevi bok Brigade.

Borbe narednih dana na sektoru 21. brigade bile su vrlo teške i odvijale su se neprekidno danju i noću, tako da su pojedine otporne tačke ili položaji u toku 24 časa po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke, odnosno ono što su jedinice 21. brigade u toku dana izgubile od 3 do 4 puta nadmoćnijeg neprijatelja u toku noći moralo se vratiti našim protivnapadima. Potrebno je takođe istaći da su u rejon Tuzle, nekoliko dana ranije, bačene velike količine ratne opreme i teškog naoružanja (minobacača) sa velikim količinama municije svih vrsta, što je za odbranu Tuzle bilo od presudnog značaja. Samo 21. NOU brigada dobila je devet minobacača 82 mm sa neograničenom količinom municije, što je znatno pojačalo njenu borbenu i vatrenu moć. Dovoljno je napomenuti da smo mi sa plotunima minobacačke vatre znali razbiti neprijateljski napad prije nego bi otpočeo. Pored naoružanja, mora se istaći daje moral naših snaga bio vrlo visok i čvrst, a imali smo bezgraničnu podršku našeg naroda, pa i saveznika. Sve je ovo nedostajalo četnicima, zbog čega se njihov moral i borbenost iz dana u dan sve više topio, a kada su se pojavile srpske jedinice iz Zvornika prema Capardama u njihovoј pozadini, četnike je počela hvatati panika, prelazeći u halucinaciju i bezumlje. Daje ova konstatacija tačna govori i to da su četnici, poslije 4-5 dana teških danonoćnih borbi, počeli noću dolaziti u Simin Han sa komorom i kompletnim mitraljeskim odjeljenjima na konjima, tražeći Komandu mjesta za razmještaj i odmor. Ovakva situacija kod neprijatelja upućivala je na naš protivnapad koji je uslijedio 28. i 29. decembra u kome je četnička vojska pred Tuzlom potpuno bila razbijena, i uz teške gubitke odbačena prema Ozrenu.

Dvadeset prva NOU brigada, na svom sektoru odbrane, u stvari je slomila ofanzivnu moć neprijatelja još ranije prije našeg opštег protivudara i na bazi te činjenice, u sklopu protivudara, nanijela je neprijatelju poražavajuće gubitke, zarobivši nekoliko stotina četnika. Ostalo je u neizbrisivom sjećanju sa kakvom su pažnjom i ljubavlju, za vrijeme teških borbi na periferiji grada, Tuzlaci odnosno omladina tog junačkog grada, bez razlike na pol i uzrast, bodrili svoje borce da izdrže. Nosili su ranjenike, a na položajima su davali posljednje zalihe hrane, probijajući se kroz kišu kuršuma i eksplozija granata.

O RADU PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Čvrsta i jaka partijska organizacija bila je glavna garancija i snaga za rješavanje veoma teških vojnih i političkih zadataka, koji su se, u to vrijeme, postavljali pred sve naše jedinice, pa i pred 21. tuzlansku brigadu. Sa političkim pitanjima i radu organizacije u 21. tuzlanskoj brigadi, koja je već ranije bila formirana, upoznao me je drug Vlado Rolović, koji je tada bio politički komesar 38. divizije. U sastavu 38. divizije, tada su se nalazile 17. majevička, 18. hrvatska i 21. tuzlanska brigada. Biro Divizijskog komiteta, koji je rukovodio partijskim radom, sačinjavali su: politički komesar Divizije, partijski rukovodioci odnosno pomoćnici komesara brigada i rukovodilac SKOJ-a u Diviziji. Dužnost sekretara Divizijskog komiteta, po opštoj direktivi, vršili su na smjenu pomoćnici komesara brigade. To je ujedno činilo i poteškoće, jer su oni na funkciji pomoćnika komesara brigada bili, uglavnom, vezani za svoju brigadu i rad partijske organizacije, te političko djelovanje u njoj. Zbog vojničkih i borbenih zadataka, brigade su često bile udaljene jedna od druge, tako da sekretari Divizijskog komiteta nisu uspijevali da udu dublje u partijsku organizaciju cijele Divizije. Sa druge strane, oni kao članovi nižih štabova nisu mogli sa dovoljno autoriteta djelovati u čitavoj Diviziji, tim prije što su politički komesari divizija bili i teoretski i politički često jači od njih. To je uslovilo da su, u kasnjem periodu, postavljeni i pomoćnici komesara divizija, koji su bili sekretari divizijskih komiteta.

Već ranije je govoreno da je 21. brigada, prilikom formiranja, bila sastavljena od po jednog bataljona 17. i 18. brigade i Tuzlanskog NOP odreda. S obzirom na teške borbene zadatke i činjenicu daje to bio period formiranja organa narodne vlasti i partijsko-političkih rukovodstava na terenu, odlaska u škole, i velikog broja ranjenih, partijska organizacija je trpjela teške gubitke, te je bio neophodan brz rad na njenom proširenju, omasovljenju i teoretsko-političkom uzdizanju. U tom periodu, u Brigadi je bilo nešto oko 60 članova Komunističke partije i oko 120 Skojevaca. U novembru formiran je i Četvrti bataljon Brigade od Majevičkog partizanskog odreda, koji se, jedno vrijeme, nalazio u Sremu. Brigada

je brojčano ojačana i poslije sloma dijelova 13. SS divizije, a i kasnijim dolaskom dobrovoljaca i mobilisanih mladića iz istočne Srbije, od kojih je najviše bilo iz sreza Mlavskog (Petrovac na Mlavi) - okruga Požarevačkog. Po opštoj direktivi i organizacionoj šemi, u svakoj četi je trebalo da postoji partijska celija od najmanje tri člana Partije a takođe i u samostalnim vodovima. To nismo mogli obezbijediti, jer je bilo suviše malo članova Partije: Bilo je četa u kojima nije bilo celija, a imali smo i komandira četa i viših vojnih rukovodilaca koji nisu bili članovi Partije. Otuda se i postavljaо kao jedan od glavnih zadataka - ojačati brojno i politički partijsku organizaciju i stalno je ospozobljavati. Osnovni izvor za prijem novih članova Partije bio je SKOJ, koji je i odanošću i borbenošću bio stvarna rezerva Partije.

Osnovna karakteristika personalnog sastava i u komandama četa i u štabovima bataljona je bila da je sastav bio u cijelosti vrlo mlad, i bez dovoljnog iskustva u samostalnom rukovodenju. Ti su ljudi imali sve dobre osobine koje su krasile i komuniste i partizanske rukovodioce u drugim jedinicama. Bili su vrlo hrabri, bezgranično odani ciljevima NOB-a, odlučni, istrajni u izvršavanju zadataka, ali im je nedostajalo iskustvo, vojno, političko, a ponekad i opšte obrazovanje. Teškoće u omasovljenu partijske organizacije bile su veoma različite, a bilo je i određenog nepovjerenja između starijih boraca NOR-a, koji su s nepovjerenjem gledali na nove borce, među kojima je bilo i njihovih dotadašnjih protivnika. Zbog toga je jedna od direktiva bila da stariji u borbi preuzimaju ulogu prevaspitača novih boraca, da im objašnjavaju ciljeve NOB-e i oslobođilačkog pokreta uopšte, te da se eliminišu nejasni stavovi i pogrešne predstave o komunistima i NOP-u, jer su tom uticaju bili ranije podvrgnuti. Taj uticaj i politički rad komunista je, u narednom periodu, bio prilično jak, novi borci su se sve više uklapali i saživljivali i sa ljudima i metodom borbe partizanskih jedinica, te postajali pravi članovi partizanskog pokreta. Od njih se regrutovalo doista vodnih i četnih rukovodilaca, a određen broj je i primljen u Komunističku partiju. Ovo je predstavljalo veliki napor, jer su i članovi Partije i partijski rukovodioци bili vrlo mlati, češće mnogo mlađi od svojih drugova, pa su svoju ličnu izgradnju zasnivali na proučavanju štampanog političkog materijala i na teoretskim časovima, koji su češće održavani u vrlo teškim i surovim ratnim uslovima. Oni su i svojim ličnim primjerom, hrabrošću i junaštvo obezbjeđivali renome i autoritet i Skojevca i člana Partije, a posebno partijskih i političkih rukovodilaca.

Na sastanku Biroa Brigadnog komiteta, kome su prisustvovali i tadašnji politički komesari Brigade Moni Finci i komandant Stojanda Milinović, dogovorili smo se o zajedničkom nastupu, načinu rukovođenja u štabovima i komandama, te o planu i metodu partisko-političkog rada. U borbama za odbranu Tuzle, od napada četnika Draže Mihailovića, borbama na Ozrenu, a posebno u okolini Zvornika, protiv njemačkih jedinica iz grupe armija »E«, izbačeno je iz stroja preko 250 boraca 21. brigade, među kojima veliki broj članova Partije, SKOJ-a, te četnih, bataljonskih i brigadnih rukovodilaca.

Od 17. februara pa do početka marta 1945. godine, 38. divizija se nalazila na predahu, konsolidovanju i analizi bitaka koje je do tada imala. Dvadeset prva brigada nalazila se u rejonu Dubrava. Na sjednici Divizijskog komiteta i brigadnih komiteta, ocijenjeno je da se ostvari pun uvid u političko stanje i rad partiske organizacije u svim četama i bataljonima. To je i učinjeno i u 21. brigadi. Održavaju se sastanci partiskih čelija, skojevskih aktivaca, zatim četne i bataljonske konferencije, savjetovanja. Na tim sastancima kritički se ocjenjuje izvršavanje zadataka u proteklom vremenu, samokritički govore pojedinci o svojim slabostima, hvale se i kritikuju pojedine starješine za ponašanje, snalaženje ili nesnalaženje u proteklim borbama. Raspravlja se o disciplini, dezterterstvu, odnosu prema novim borcima. Nedavno sam prelistavao ratnu bilježnicu Đorda Vukotića, tuzlanskog gimnazijalca i Skojevca, inače borca ove Brigade. U njoj je, između ostalog, zapisano daje partisko savjetovanje 3. bataljona održano 18. februara i daje analizirana vojno-politička situacija, organizaciona pitanja i problemi Bataljona, a daje već sutra održan sastanak partiske čelije 1. čete, izvršen prijem novih članova i njima govoren o Partiji. Partiska savjetovanja, sa istom problematikom, održana su i u ostalim bataljonima Brigade. Na osnovu te partiske aktivnosti koja je tekla od osnovne, četne čelije pa do brigadnog komiteta, izvršena je analiza rada svakog borca, komandira, komandanata bataljona, političkih komesara. Ovaj kratki predah iskorišten je za proširenje brigadne partiske organizacije, pa je prijem novih članova bio jedna od čestih tačaka dnevnih redova partiskih sastanaka. U Brigadi je tada bilo oko 120 članova KPJ. Kad već govorim o ovom periodu sređivanja Brigade da tu aktivnost ilustrujem još jednim primjerom iz pomenute Dokine bilježnice, u kojoj se navodi da je sastanak Biroa KPJ 3. bataljona održan 3. marta 1945. godine u selu Donje Dubrave i daje dnevni red bio slijedeći: »1) Primanje novih drugova u KPJ i SKOJ, 2) Zadaci, 3) Razno«. Dalje se vidi da su u

okviru prve tačke dnevnog reda predložena četiri borca za prijem u KPJ - Rizah Altumbabić, Hajro Fazlić, Fata Grbić i Miloš Đurić, a u SKOJ sedam omladinaca. Druga tačka dnevnog reda - zadaci - bilo je posebno razrađena i to: da se do 11. marta održe partijski sastanci po četama, po jedan teoretski i jedan radni; da se svaki dan održi politički čas; da se pristupi formiranju kulturno-prosvjetnog odbora i da se do 16. marta pripreme dva - tri programa za priredbe; da se radi na likvidaciji nepismenosti; da se formira higijenski odbor i sl. Nije mi poznato da li je sve ovo i realizovano do predviđenog roka, jer je Brigada već 8. marta krenula u nove borbe s ciljem oslobođenja Sarajeva. Sva ova aktivnost, u velikoj mjeri, doprinijela je da je u organizacionom pogledu Brigada bila osposobljena za dalje zadatke, stekla ogromno borbeno iskustvo i postala mnogo kompaktnija. U analizi o političkom radu u jedinicama učestvovali su i komesar Korpusa Blažo Đuričić, politički komesar Divizije Milutin Pejanović, a iz Oblasnog komiteta za Tuzlu Lepa Perović.

Politički kulturni rad u jedinicama i sa narodom, u to vrijeme, bio je vrlo intenzivan, a pomagala nam je i Kulturna ekipa 38. divizije. Tada su organizovani i agitprop odjeljenja u brigadama, horovi i kulturno-prosvjetne grupe. Osim pjesama ovog kraja, koje su inače borci pjevali, i kratkih skečeva, naučene su i neke druge pjesme koje su govorile o borbi i slobodi kao na primjer »Sve što je bilo pod pepelom na dnu naših srca skrito, u vatru je razbuktao, drug nam Tito, Tito, Tito!« . . . « Pravo naše ugrabljeno amo natrag dajte nam, ne date li, ne molimo, uzeće ga narod sam», i Marš 38. divizije, koje su pjevale skoro sve brigade, »mi smo djeca Majevice. . . Stupa naša divizija 38. i slobodu nosi rodu čela ponosnog«.

U tom periodu, po zapovijesti 3. korpusa i 38. divizije, Brigada je krenula sa ostalim jedinicama, preko Vlasenice, ka Sarajevu. Opšti pa i partijski zadatak bio je upoznavanje jedinica sa borbama koje su pred nama i zadacima i odnosima koji se na tom putu nalaze. Posebna aktivnost vođena je, krajem marta 1945, kada su počele borbe na prilazima Sarajevu. Držani su partijski sastanci i dogovori sa bataljonskim vojnim i političkim starješinama, a oni sa četnim, i do detalja razrađena uputstva o vođenju uličnih borbi, o prihvatanju novog ljudstva, o odnosu boraca prema građanima. Komunisti su upozorenici na kontakte sa ilegalcima u samom Sarajevu. Zatim, na razvijanje ljubavi prema krajevima koji još nisu oslobođeni, na vojničko i političko učvršćenje armije, na bratstvo naroda i narodnosti u Jugoslaviji, te na kontakte naše Armije sa Sovjetskom armijom. U to doba je i potpisana pakt između naše

zemlje i Sovjetskog Saveza o dugoročnoj saradnji i pomoći. Sa važnošću toga pakta »koji prelazi okvire naše zemlje, pa čak i Balkana« upoznat je svaki borac, tako da osim borbenosti trebalo je postići da svaki član Partije bude i politički radnik. Uslijedila je direktiva koja insistira na partijskoj povezanosti sa narodom i narodnim vlastima, a članovi Partije su se povezivali sa članovima Mjesne organizacije i članovima KP i SKOJ-a radi pomoći u radu. I pored toga, što je partijska organizacija brojno ojačana, zadatak je bio dalje njen proširenje i politički rad. Tada je insistirano na redovnom održavanju partijskih sastanaka i analiziranju svih zadataka, koji su pred nama i koji će biti u oslobođenoj zemlji. - Svaki komunista i borac je znao da izgrađujemo novo društvo, novu državu i daje »Jugoslavija jedinstvena, socijalistička zajednica ravнопravnih naroda i narodnosti«.

I pored svih osipanja, 21. brigada, poslije oslobođenja Sarajeva, imala je oko 150 članova KPJ i 240 članova SKOJ-a hrabrih, odanih i spremnih da na sebe prime nove teške zadatke i da ih uspešno izvršavaju.

O RADU ORGANIZACIJE SKOJ-a

Bilo je veliko slavlje među borcima i u narodu kada je oformljena 21. tuzlanska NOU brigada. To je značilo još jedan uspjeh naše narodnooslobodilačke borbe. Za ovaj čin su se borci već pripremali nekoliko dana. Uređivali su oružje, čistili i dotjerivali svoje uniforme, marširali paradnim korakom. U četama su se održavali sastanci partijskih celija, skojevskih aktiva, omladine i četne konferencije. Nije se smjelo nigdje ništa propustiti. I tada postrojeni na poljani u Tušnju, tako se zove jedan kraj Tuzle, Brigada dobija ime grada koji je poznat širom naše zemlje po svojoj revolucionarnoj tradiciji, po husinskoj buni, po svojoj naprednoj radničkoj klasi, rudarima i solarima, po naprednim sindikatima i revolucionarnoj omladini.

U tom stroju su bili borci i Hrvati i Srbi i Muslimani, a i drugih nacionalnosti. Bilo je tu mladića i djevojaka iz ravne Semberije, sa Romanije, iz Tuzle i drugih gradova i krajeva naše zemlje. Ovako združeni zakleli su se da će uložiti sve svoje snage u borbu protiv fašističkog okupatora i svih izdajnika do konačnog oslobođenja zemlje. Zakleli su se da će nastaviti slobodarske tradicije Tuzle.

A prošlo je tek nekoliko dana kako su se ovi bataljoni izdvjili iz svojih brigada i odreda. Tamo su im ostali dobri drugovi i prijatelji, tamo su sticali svoja ratna iskustva, tamo su primljeni u Partiju i SKOJ. Možda su i potajno žalili za svojim starim jedinicama. Ovo je nov zadatak koji moraju časno prihvati i izvršiti. Nije bilo vremena da se o svemu ovome razmišlja. Svečani čin proglašenja Brigade je završen, nastalo je narodno veselje.

Sjećam se da smo tog dana održali prvi sastanak Brigadnog komiteta SKOJ-a. Brigadni komitet SKOJ-a su sačinjavali rukovodioci SKOJ-a Brigade. Bili smo zadovoljni sa svim izvršenim pripremama oko formiranja Brigade. Skojevci i omladinci su svoje zadatke vrlo savjesno izvršili. U Brigadi je bilo nešto između 40-50 Skojevaca. Svaka četa je imala svoj skojevski aktiv. Sekretari skojevskih aktiva su bili mahom izrasliji borci, mitraljesci, vodnici, vodni delegati, četne sanitarke. Brojali su negdje tri, a negdje i više članova. Nismo bili zadovoljni sa ovako malom organizacijom, jer

je Brigada sastavljena, uglavnom, od mlađih ljudi. Zaključeno je zato, na tom prvom sastanku, da se organizacija mora što prije proširiti, da u članstvo primi omladinke i omladince koji su se u svom dosadašnjem radu istakli svojom borbenošću, drugarstvom i odarosti narodnooslobodilačkoj borbi. Znali smo da će za nekoliko dana Brigada da krene na svoje prve ratne zadatke, pa se kao drugi zadatak postavio: potpuno savladavanje u rukovanju oružjem i borbenoj spremnosti svih omladinaca. Zato smo se dogovorili da se u svim četama razvije takmičenje, da se održe kursevi. Zaključeno je takođe da se nastavi intenzivni društveno-politički i prosvjetni rad. Koliko se sjećam, to su bila tri osnovna zaključka na sastanku.

Mislim da je važno napomenuti i to da su se u tom periodu skojevski sastanci održavali ilegalno. Naime, Skojevci su se izdvajali i tako držali sastanke, iako to ostali omladinci nisu lako prihvatali. Bio je čest slučaj da su tražili da i oni prisustvuju tim sastancima. Zato smo i nastojali da na neke sastanke pozovemo i omladince koji žele na njima da prisustvuju, posebno kada se radilo o vaspitnim sastanicima. Skojevski aktivci su imali obavezne radne i vaspitne sastanke. Na radnim sastanicima, koji su se po mogućnostima održavali jedanput nedjeljno, na dnevnom redu je obično bio izvještaj o radu od prošlog do ovog sastanka. Svaki Skojevac je podnosiо izvještaj o svom radu, o djelovanju među omladincima. Otvoreno se ukazivalo na sve dobre i loše strane svakog posebno, što je normalno prihvatan i nastojalo se da se što prije ti nedostaci otklone. Niko tu kritiku nije shvatao kao nešto loše, već kao drugarsku pomoć u zajedničkom radu u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Nakon analize rada, u proteklom periodu, svaki je Skojevac predložio zadatke koje treba ostvarivati do idućeg sastanka. Ovi su se zaključci na najpogodniji način prenosili na omladinu preko četnih sastanaka. Kulturno-prosvjetni rad je zauzimao vrlo ozbiljno mjesto u radu skojevske organizacije. Najvažnije je bilo pitanje opismenjavanja, zatim, izrada i prilozi za zidne novine, stvaranje kulturnih grupa. U četama, gdje god je Brigada bivakovala, odmah su se skojevci povezivali sa omladinom na terenu, pa su se stvarali i zajednički programi u radu sa omladinom.

Ličnu higijenu je u tim teškim ratnim uslovima bilo teško održavati. Vašljivost je bila stalno prisutna. Borba protiv nečistoće je isto tako bio jedan od važnih zadataka, kao i borba protiv neprijatelja. Ako se zna da nečistoća donosi sa sobom mnoge bolesti, među ostalim i tifus, bilo je potpuno opravdano što je i SKOJ ovom pitanju posvećivao veliku pažnju. U sprovođenju ovog zadatka vidnu su ulogu imale drugarice - četne sanitarke. U četama i bataljo-

nima su se stalno održavala međusobna takmičenja. Svi uspjesi su, kako se danas kaže, statistički bilježili sve rezultate. Proglašavane su najbolje čete i bataljoni, koji su imali izrazito dobre rezultate.

Drugi obavezan vid skojevskih sastanaka je bio vaspitni rad. Na njima se proučavala literatura koja je bila dostupna, a onda isticani uslovi za prijem u SKOJ. Pored borbenosti, hrabrosti, drugarstva, Skojevac može biti onaj ko je rasčistio sa religijom. Sjećam se da smo za to organizovali široka predavanja, a veliku pomoć pružali su nam profesori koji su bili u Brigadi. Predavanja su držali iz biologije, geografije, jezika i sl. Postojali su i široki razrađeni programi opismenjavanja. Skojevac nije mogao biti nepismen.

Na vaspitnim sastancima se obradivala i pogodna marksistička literatura, mada se do nje teže dolazilo, i druga literatura, zatim odluke AVNOJ-a, ZAVNOBiH-a, kongresa omladine i sl. Tako koncipiran rad zahtijevao je neprekidnu aktivnost.

Skojevski rukovodioci su svoj ugled sticali u borbi, ličnom hrabrošću, drugarstvom i požrtvovanjem. Morali su biti masovici, kako smo mi to onda govorili. Služili su za primjer ostalima u borbi, a bili su i nosioci društveno-političke aktivnosti. Rukovodilac SKOJ-a u bataljonu je bio samo formalno vezan za štab bataljona. Njegova djelatnost se odvijala u četama, i to obično u onoj koja je bila na najtežim zadacima. Njegov neposredni kontakt sa omladinama je tako bio najočitiji. I rukovodilac SKOJ-a u Brigadi je radio na istom principu. Sastanci bataljonskih biroa SKOJ-a i sastanci Brigadnog komiteta su se držali na samim položajima. Dnevni redovi na sastancima su bili najkonkretniji, a bili su vezani sa trenutnom situacijom u četi, bataljonu ili Brigadi.

Rukovodilac SKOJ-a u četi je bio na direktnoj vezi sa pomoćnikom komesara čete, tj. sa partijskim rukovodiocem u četi, jer je u prvo vrijeme bilo dosta slučajeva da omladinski rukovodioci četa nisu bili članovi Partije. Ukoliko su pak bili članovi Partije, onda su na partijskim sastancima izvještavali o svom radu, tj. o radu skojevskog aktiva. U partijskim čelijama je ijedan broj po godinama mladih članova Partije, pored sekretara aktiva, bio zadužen za rad sa omladinom. I oni su obavezno, kao i svi Skojevcii, prisustvovali sastancima, primali i izvršavali sve zadatke koji su se donosili na sastanku. Kao i u partijskim čelijama, tako isto i u skojevskim aktivima je rad bio raspoređen po sektorima. Npr. kulturno-prosvjetni rad, teoretski rad, obuka u rukovanju oružjem, rad na pružanju pomoći ranjenicima, grupa za higijenu i sl. Ovo su bile, uglavnom, stalne grupe. Bilo je po potrebi i zaduženja u vezi sa zadacima koji su iskrسavali u toku pokreta ili borbe. Za njih su for-

mirane grupe sa najkonkretnijim zadacima, a nakon njihove realizacije, gasile su se. Preko ovih konkretnih zaduženja, Skojevci su mogli da svoj rad široko organizuju i u njega uključuju i omladince iz čete.

Svi zadaci koje je izvršavala skojevska organizacija bili su vrlo ozbiljno shvatani i svakoje prema svom znanju, iskustvu i sposobnostima nastojao da ih što bolje izvrši. Taj entuzijazam bio je zadržavajući. Ovo se ogledalo naročito kada se na sastancima govorilo o izvršenju zadatka, a praksa je bila da se prije prelaska na dnevni red govori o izvršenju zadatka koji su postavljeni na prošlom sastanku. Dešavalo se da se zajednički analizirao način izvršenja zaduženja. Bilo je tu i kritike o načinu izvršenja zadatka, što je bilo od pomoći svima u sticanju iskustva u političkom djelovanju. Ovakav način rada razvijao je i jedan vid međusobnog takmičenja u samoj četi i među omladinama, a i među borcima. To se međusobno takmičenje prenosilo na bataljone, pa i na čitavu Brigadu. Sjećam se da je evidencija o pojedinim postignutim rezultatima bila vrlo brižno vođena, moram reći i vrlo istinito i pravedno. Na osnovu tih rezultata proglašavala se najbolja četa, ili najbolji bataljon. A svako je želio da bude među najboljima.

Na primjer, kada je u Brigadi povedena akcija da se iskorijeni nepismenost, na izvršenju ovog zadatka su se angažovali i omladina, a i stariji. Za svakog nepismenog druga ili drugaricu zaduživali su se obično oni koji su imali više školsko obrazovanje. Ono što je nepismeni tim putem dobio, bilo je više nego da je pohađao osnovnu školu. Svaki uspjeh na ovom polju se brižljivo evidentirao. Nakon izvjesnog vremena, smatralo se kao vrlo nezgodnim da u četi ima neko nepismen.

Iz današnjeg ugla gledano, čitalac će se upitati kako je mogao u takvim uslovima da se planira tako široko postavljen rad. Baš zato želim da pokušam da objasnim, ukoliko to umijem, život u jednoj četi. Čete nisu bile brojne. Bilo je u njima oko 40 do 50 boraca, a nekada, naročito poslije teških okršaja i mnogo manje. Rukovodstvo čete su sačinjavali komandir, komesar, zamjenik komandira i pomoćnik političkog komesara čete, koji je, po svojoj funkciji, bio partijski rukovodilac u četi. Zatim referent saniteta u četi, te omladinski rukovodilac i ekonom čete. Pri komandi čete je bila i četna kuhinja u kojoj je bilo nekoliko drugova, obično starijih po godinama, koji su vodili brigu o ishrani u četi, što nije bio nimalo lak zadatak. Četa je bila podijeljena, obično na dva voda. U vodu su bili vodnici kao vojni rukovodioci i vodni delegati, koji su bili zaduženi za cijelokupni politički i društveni život u vodu. Vodovi su se dijelili

obično na desetine, a njih je u vodu obično bilo po dvije. Desetar je bio vojni rukovodilac.

Desetina je, dakle, bila osnovna celija jedne čete, u kojoj je desetar bio najstariji po činu, a vrlo često i po iskustvu. On je bio odgovoran za cijelokupni rad, kako u vojnem, tako i u društvenom pogledu svoje desetine. Desetar je morao da poznaje sve svoje borce, sve njihove mane i vrline, njihovu spretnost i umješnost u borbenom smislu, njihovu fizičku izdržljivost, njihove lične probleme, njihovo zdravstveno i fizičko stanje, njihove želje, sklonosti pa čak i trenutna psihička raspoloženja. Od njegove spremnosti i spremnosti je umnogome zavisio i život u desetini, a i borbena spremnost. Desetar je morao posebno biti hrabar i odlučan u borbi, jer je služio za primjer, a pravedan u donošenju odluka pri raspoređivanju zadataka.

U desetini, u toj osnovnoj celiji jedne čete, najlakše su dolazile do izražaja sve dobre i loše strane pojedinaca. Hrabrost, neizdržljivost, kukavičluk, drugarstvo, nedrugarstvo, druželjubivost, nedruželjubivost. Sve sklonosti koje je borac sa sobom donio iz ranijeg života. Sve ljudske vrline i mane su se ovdje brzo iskazivale, one se u ovim uslovima nisu mogle sakriti. Sve sklonosti su se lako uočavale i izražavale. Desetar je bio ta prva stepenica koja je morala sve to da uoči i uskladi.

Desetina kao osnovna celija čete je zato i imala svoje specifične zadatke. Jedinstvena kao borbena jedinica, slala je grupe na izviđanje, na borbene zadatke, na stražu, na obezbjeđenje. Desetar je bio taj koji je za sve pravio raspored. Svakog je momenta morao da zna gdje mu se koji borac nalazi. A i taj desetar je, pored svog ugleda i iskustva, bio često mlađi čovjek, u većini slučajeva nije ni stigao da dobije neko šire vojno obrazovanje. Izrastao je među svojim drugovima i svojim organizatorskim i vojnim osobinama se isticao od drugih i postavljan na ovaj položaj. Nije on sve to mogao sam da savladava. Partija i SKOJ su mu u tom pružali maksimalnu pomoć. I članovi Partije i SKOJ-a su u ovome imali svoj određeni zadatak. Odluka desetara se morala i poštovati i izvršavati, bez obzira da li su, po mišljenju pojedinaca, one bile dobre ili loše. Ugled desetara se na taj način držao na određenom nivou. Ali se zato na sastancima čitave desetine, moglo otvoreno govoriti o dobrim i lošim odlukama desetara. Svaki je borac ravnopravno mogao kritikovati ili pohvaliti rad desetara, a da mu se to nimalo ne zamjeri.

Pod ovakvim uslovima života, mogle su da se stvaraju i posebne drugarske veze i prijateljstva, koja su se iskazivala u međusobnoj briži jednih za druge, u međusobnom staranju i stvaranju

vrlo velikog povjerenja i spremnosti da međusobno podijele svaki komad hljeba, odjeće i obuće, da ispomažu jedni druge u borbi. Stvarao se osjećaj sigurnosti, da niko nikada nije sam, da ga drug neće ujurišu napustiti i pobjeći, da ga na bojnom polju nikada neće ostaviti ranjenog. Ta spremnost i požrtvovanost u diobi svih dobrih i teških trenutaka, izrastala je u velika drugarstva bez obzira na nacionalnu i socijalnu pripadnost. Svaki novi borac, koji je stupio u partizansku jedinicu, ulazio je u jednu ovako organizovanu sredinu i morao je prihvatići nepisana partizanska pravila.

Sve nepravilnosti koje su se pojavljivale, koje su se kosile sa kodeksom ponašanja partizana, strogo su osuđivane. Isto tako, nepravilan odnos prema stanovništvu na čijoj smo teritoriji, prema pojedincima, prema imovini, prema nacionalnoj pripadnosti, kukači, sebičnost, kolebljivost i druge ljudske slabosti su strogo osuđivane. Prvo mjesto gdje su raščišćavane ove pojave su bile desetine. Borci su sami na svojim sastancima donosili odluke o načinu kako da se kazne počinioци. Bili su pri tome i vrlo strogi. Svaku bačenu ljagu na partizana shvatili su da su i oni tim okaljani, a da je pri tom okaljana i narodnooslobodilačka borba, partizani u cijelini i ciljevi za koje se bore.

Vodovi su bili obično sastavljeni iz dvije desetine. Vodnik je mogao već šire da djeluje u vojnem smislu. Vodovi su vrlo često i samostalno izvršavali određene vojne zadatke i njihova je uloga bila organizacija ovog posla. Vodni delegati su bili osnovna karika političkog djelovanja, kulturno-prosvjetnog i dr. Bili su to obično ili članovi SKOJ-a ili članovi Partije.

Komanda čete je imala komandira i zamjenika komandira, koji su brinuli o svim vojnim pitanjima u četi, od obuke vojnika, njihove borbene spremnosti do izvršavanja borbenih zadataka. Ako se uzme u obzir da je starosni sastav boraca bio vrlo mlad, da su to bili mahom mladići i djevojke koji nisu odslužili vojni rok, osnovno vojničko znanje dobijali su u svojoj četi. Trebalо ih je obučiti u rukovanju puškom, zatim kako se vrši napad, juriš, kako privući neprijatelja, a i kako se treba povlačiti. Svaki borac je morao da zna da rukuje bombom, mitraljezom ili nekim drugim oružjem kojim je četa raspolagala. Borci su morali naučiti kako se drži straža, posebno ako je tzv. mrtva, da ih neprijatelj ne primijeti i si. Sve to znanje se sticalo u četi a stariji partizani, tu ne mislim na godine već na borbeni staž, nastojali su da svoje iskustvo prenesu na mlade. Trebalо je borce naučiti da se pravilno kreću i u partizanskoj koloni, a i u borbenom stroju, trebalо ih je naučiti kako se treba zakloniti od neprijateljskih kuršuma, a imati čist pregled borbenog polja.

Trebalo ih je naučiti kako će se privući neprijatelju, a da on to ne osjeti. Kod partizana je bilo jedno čudno shvatanje daje nezgodno ako se nađe pravi zaklon i da se odatle vodi borba, a o stvaranju grudobrana ili iskopavanju rovova nije bilo ni govora. Bilo je i takvih junačina koji su se tukli iz stojećeg stava, i na taj način su iskazivali svoje junaštvo i hrabrost. Bilo je i tako smjelih koji su ispredali čitave priče kako njih metak ne može pogoditi.

Trebalo je od tih mladića i djevojaka stvoriti prave vojnike, koji će u borbi koristiti stečeno znanje. Svaki pогинули borac je bio ogromni gubitak, a svaki ranjenik je nametao velike obaveze čitavoj četi oko njegovog izvlačenja, prenošenja do liječenja. Prema tome, i svaki borbeni zadatak je morao biti dobro smisljen da on što bolje bude izvršen, a da se pri tom pretrpi što manje nepotrebnih ljudskih i materijalnih gubitaka. Tu vještinu, to umijeće i čitavu organizaciju vojnog rukovanja imali su komandiri i njihovi zamjenici. U borbi su morali pred sobom da imaju pregled čitave čete, da se nađu na mjestima gdje je najteže, a vrlo često i da prvi jurišaju. Služili su obično kao primjer svojim borcima. Dobar komandir je uvijek vodio računa o tom da mu četa izvrši zadatak sa što manje žrtava. A i ti komandiri su bili golobradi mladići, po godinama isti kao i njihovi saborci. Isticali su se svojom odlučnošću, hrabrošću i vojničkim držanjem.

Komesar čete je bio politički rukovodilac u četi. On je bio duša čete. Starao se o cijelokupnom životu i radu boraca. Bio je organizator političkih predavanja, kulturno-prosvjetnog i vaspitnog života, čistoće i higijene. Svaki borac mu se mogao obratiti i za savjet i da mu iznese sve svoje probleme. Za vrijeme borbe svojim držanjem je služio za primjer a poslije toga na bivaku ili odmoru u odvijanju života u četi. Držao je četne konferencije, predavanja, upoznavanja sa političkom situacijom i dr. Pomoćnik komesara čete je partijski rukovodilac. Učestvovao je u stvaranju čitavog programa i života čete, a posebno organizovao i rukovodio radom partijske organizacije, ćelije. Iako su partijske ćelije u tim ratnim uslovima djelovale »ilegalno«, sastancima partijske ćelije prisustvovali su samo članovi Partije. To ni u kom slučaju nisu mogli biti oni klasični ilegalni partijski sastanci, niti su oni mogli biti tako organizovani, jer su se članovi Partije, radi održavanja svojih sastanaka, izdvajali na nekoliko metara od svojih boraca i tako ga održavali. A ako su za to postojali uslovi, održavanje u jednoj kući gdje je četa bivakovala, opet izdvojen, u jednom uglu. Na sastancima se analizirao cijelokupni partijski život u jednoj četi, od rada komunista, izvršenja njihovih zadataka, organizacije čete, njene borbene sprem-

nosti, izvršavanja zadataka komandira i njegovog zamjenika, komesara i svih članova Partije. Bez obzira na položaj konkretno se ukazivalo na dobre i loše strane svakog pojedinca. Tu je borac ravноправno iznosi svoja očekivanja na rad svakoga i oštrosu se kritikovali svi uočeni propusti. Tu su se dogovarali članovi Partije šta treba poduzeti u daljem političkom i partijskom radu. Analizirao se posebno svaki borac, kako u četiri tako i na području gdje četa boravi ili vodi bitke. Svaki član Partije je u svom radu, pored navedenih zadataka u četiri, kako smo mi govorili »radio« sa borcima i posebno im objašnjavao ulogu Komunističke partije i njenih članova u narodnooslobodilačkoj borbi, o liku komuniste, o etičkim vrijednostima koji predstavljaju nepisani zakon za članove Partije. Taj se rad odvijao neposrednim druženjem jednih sa drugima, ispmaganjem pri izvršavanju vojničkih i drugih zadataka. Posebno se, na pogodan način, objašnjavalo da komunisti ne prihvataju nijednu vjeru, da su ateisti. O tome se vrlo oprezno na početku govorilo, jer partizani nisu tražili od svojih boraca da budu ateisti. Poštovalo se svačije vjersko opredjeljenje, iako nije bilo ni vremena ni mogućnosti da vjernici obavljaju svoje obrede. Ako se uzme u obzir to da čete nisu sastavljanje po klasnoj, nacionalnoj pripadnosti, da su čete bile vrlo heterogene i po obrazovanju koje su sa sobom donijeli, taj rad je zaista morao biti vrlo smišljen. I sam sastav partijskih celija je bio raznolik. Bilo je tu i radnika i seljaka, pokoj učenik, student ili činovnik. Drugim riječima, ni teoretsko znanje svih članova Partije nije bilo na istom nivou.

Sastanci partijskih celija su bili radni i vaspitni, kako smo mi govorili. Na radnim sastancima se govorilo o radu članova Partije i o izvršavanju zadataka koji su doneseni na sastanku, o radu članova Partije i njihovim zaduženjima do narednog sastanka. Redovno je na usvajanju dnevnog reda kao obavezna tačka usvajana kritika i samokritika. Svaki član Partije je obavezno iznosi svoje propuste svoje dileme i nedostatke, a međusobno su jedan drugome ukazivali na ono što su uočili. Nekada je bilo pomalo i nespretnosti u vezi s ovom tačkom dnevnog reda. Ljudi su prosto pronalazili sitne detalje, koji su bili tako nevažni, ali poštano su s njima upoznavali svoje drugove. Nekome bi se sada to moglo činiti kao teški formalizam. U suštini to je bila oštra samokritičnost prema sebi, koja je više ličila na asketizam, na to da se pred Partijom ne smije ništa zatajiti, da su drugovi u partijskoj celiji tu da pomognu zajedno da se ti nedostaci otklone. Ali, ako bi se te iste greške nekoliko puta ponavljale, to je već bilo zabrinjavajuće. Ako se uzmu u obzir različita predznanja, mislim teoretska, treba reći da mogućnosti za

stalnim teoretskim učenjem nije bilo u ovakvim uslovima. Od članova Partije se prvenstveno očekivala izrazita borbenost i odanost revoluciji, njihova nesebična spremnost na podnošenje najvećih napora, odricanja, a u isto vrijeme i spremnost da pomognu svojim drugovima. Dakle, tek sada može se shvatiti od kakve je važnosti bila ova tačka dnevnog reda. Njom su izražene sve lične dileme i teškoće, i zato nije bila formalistička.

Borci su na članove Partije gledali sa poštovanjem i zbog tih svojih osobina su služili za primjer ostalima. Potpuno je bilo normalno da i oni nastoje da usvoje i steknu te osobine. Kroz svakodnevni rad, u borbi, na marševima, na odmoru, oni su to pokušali da iskažu. Na taj načinje nastajalo jedno prirodno odabiranje i pripremanje boraca za prijem u Partiju. Dešavalo se čak i to daje partijska organizacija predlagala da se neko primi u članstvo Partije, jer se smatralo daje svojim ponašanjem, radom i svim ostalim kvalitetima dorastao za prijem u članstvo, a daje taj drug ili drugarica izjavio da još nije u potpunosti to zasluzio, jer mora prevazići neke dileme, ili otkloniti neke nedostatke. Zaista, smatralo se među borcima da je velika čast biti član Komunističke partije. Sa pokličem Komunističkoj partiji su i članovi Partije a i nečlanovi jurišali i ginuli, o njoj su pjevali. Nije rijedak slučaj bio da, kada su traženi dobrovoljci, kada je neprijateljski položaj bunker i si. trebalo osvojiti, da je partijski rukovodilac naredio »komunisti i Skojevci naprijed«, da se pri tom digne čitav stroj i polazi u juriš. To je dokaz o ugledu koji su komunisti uživali.

Savez komunističke omladine je radio na istom principu kao i partijska organizacija. Oni su bili osnovna ćelija komunističke organizacije mlađih. U četi su postojali skojevski aktivci. Aktivom je rukovodio sekretar aktiva. I Skojevci su se kao i članovi Partije opredjeljivali za iste principe i programe. Članovi Partije su kao svoj prvenstveni programski zadatak u ovoj etapi isticali borbu protiv fašističkog okupatora i svih izdajnika našeg naroda.

Svjesni ovih zadataka na sastancima aktiva su se dogovarali kako će ga što bolje izvršiti. Članovi SKOJ-a su bili, uglavnom, vrlo mlađi ljudi, da ne kažem djeca. Nisu imali nikakvog predznanja o vojnim vještinama a još manje većeg iskustva, nisu još ni bili stasali do služenja vojne obaveze. Zato je za ovaj zadatak i praktično i teoretski trebalo pripremiti ove mladiće i djevojke. Shvatajući ozbiljnost u radu sa mladima, u partijskim ćelijama su, pored sekretara aktiva, i nekoliko mlađih članova Partije bilo zaduženo za rad sa omladinom. Oni su uvijek bili prisutni na sastancima aktiva i kao i svi članovi SKOJ-a primali su iste zadatke. Svojim dotadaš-

njim iskustvom nastojali su da stvore čvrstu sponu sa Skojevcima, a posebno su se isticali u radu sa omladincima koji to još nisu bili. Stvarali su čvrsto drugarstvo, brinuli se o njima, objašnjavali im ciljeve narodnooslobodilačke borbe, učili ih, predočavali im viziju slobode za koju se borimo. Svojim držanjem i ponašanjem prenosili su etiku i moralni lik borca. Kada sam došla u Brigadu, postavila sam sebi zadatak da u najkraćem roku upoznam sve Skojevce. A njih nije bilo mnogo. Bilo ih je nešto između 50 do 60, a to je prema broju boraca u Brigadi bilo vrlo malo. Skojevci su morali da upoznaju i mene kao svog rukovodioca, i da me kao takvog prihvate. Pretpostavljala sam da Brigada neće dugo da boravi u Tuzli, te da će biti vrlo brzo poslata na izvršavanje borbenih zadataka skupa sa svim jedinicama u Diviziji. Vremena je bilo malo, pa sam morala veoma brzo da krenem na ovaj posao. Na sastanku Brigadnog komiteta Partije izložila sam svoj plan rada i on je bio u cijelosti prihvaćen. Odmah sam zakazala i održala sastanak Brigadnog komiteta SKOJ-a. Tu smo se dogovorili i razradili plan kako ćemo, u što kraćem roku, održati sastanke bataljonskih rukovodilaca SKOJ-a i sastanke aktiva u četama. Planirali smo da održimo i konferenciju omladine u bataljonima, ukoliko nam to vrijeme dozvoli.

Iako je ovim činom, mislim na formiranje Brigade, borbeni elan bio na vrlo visokom nivou, osjetili smo da borci u dubini duše žale za jedinicama iz kojih su došli. Bili su navikli na svoje brigade i odred, u tim su jedinicama stekli sigurnost ratnika. To se ispoljavalo i u pjesmama koje su pjevali a i u međusobnim razgovorima. U tom periodu je iz neprijateljskih formacija prešao jedan broj boraca u partizane. Odmah su raspoređeni po četama. Osjetili smo da se osjeća podvojenost između ovih novoprdošlih boraca i onih koji su već bili u Brigadi. Skojevska organizacija je dobila zadatku da se širokom aktivnošću, u društvenom i kulturnom radu, razbije nostalgija za starom jedinicom iz koje su došli, da se krene na zблиžavanje novoprdošlih boraca i starih. Pretpostavljali smo da Brigada neće biti dugo stacionirana u Tuzli, da će odmah krenuti na svoj ratni put, i da se tu stvari što čvršća veza među borcima, četama i bataljonima i na taj način stvara ljubav prema svojoj novoj jedinici. Vremena za obavljanje ovog posla je bilo malo. Trebalo je svaki slobodni trenutak iskoristiti. Sjećam se da je u čitavoj Brigadi bila nezapamćena život i rad, jer su komandiri, komesari i partijski rukovodioci, komandanti imali, isto tako, razrađene svoje planove i zadatke.

Skojevski rukovodioci u bataljonima bili su vrlo mladi. Negdje između 17-19 godina, ali su zato bili vrlo poznati i priznati

borci u svojim jedinicama, sa partijskim stažom koji je bio od godine ili dvije najviše, a nešto im je duži bio skojevski staž. Odlikovali su se i hrabrošću i snalažljivošću, bili su dobri drugovi i sposobni organizatori, pa su preko tih osobina uspjeli da izrastaju u svojim četama i bataljonima u dobre rukovodioce SKOJ-a. Uspjeli su da izrastaju u mlade rukovodioce. Omladina ih je poštovala, jer su im služili kao primjer u svim akcijama, počev od borbenih akcija pa do organizovanja društvenog života u četama.

U Brigadnom komitetu SKOJ-a su bile tri djevojke i dva mladića i ja kao brigadni rukovodilac. Poznavala sam ih, uglavnom, iz ranijih jedinica. Vrlo brzo smo uspostavili i dobru saradnju. Bila sam uvjerenja da ćemo uspjeti, u kratkom vremenskom periodu, organizaciju SKOJ-a do kraja pokrenuti na izvršavanje ovog posla. Na prvom sastanku smo se dogovorili da ne možemo biti zadovoljni sa brojnim stanjem Skojevaca, da imamo divnih i mladića i djevojaka, koje u vrlo kratkom vremenskom periodu možemo pripremiti i primiti u SKOJ. Svaki Skojevac posebno mora da se poveže sa bar dva-tri omladinca u četi i sa njima individualno da radi.

To su, uglavnom, bili i prvi zaključci sa tog sastanka.

Kao što smo i pretpostavljali, u Tuzli se nismo mnogo zadržavali. Bataljoni su odmah otišli na svoje položaje i na izvršavanje ratnih zadataka.

Sjećam se da sam tih prvih dana bila u bataljonima i da sam sa bataljonskim rukovodiocima, a i sa sekretarima aktiva, nastojala da sprovedemo naše zaključke sa prvog sastanka. Pošto je u Brigadi bilo boraca vrlo različitog sastava (seljaka, radnika, učenika, poneki student), uočili smo odmah da ima jedan broj boraca nepismenih, među njima i Skojevaca. Odmah smo donijeli odluku da se Skojevc moraju u što kraćem periodu opismeniti, podvlačeći da je to vrlo važan zadatak. Trebalo je prići i organizovanim pripremama za opismenjavanje i svih ostalih boraca. Bilo je kod nekih boraca pomalo otpora, naročito kod onih koji su po godinama bili stariji. Govorili su da za to nema ni vremena ni uslova. Ali, takve primjedbe i otpori nas nisu sprječavali da sa ovom akcijom odmah počnemo u svim četama. Posebno nam je pomogla i grupa profesora koji su bili u Brigadi. Zahvaljujući njima, programe smo prilagodili ratnim uslovima. Jasno, niko nije računao da na ovaj način nadomjesti propušteno školsko obrazovanje. Važno nam je, u prvo vrijeme, da borci nauče slova i ono najosnovnije što uz to ide. Stvorila se inicijativa i za uređivanje četnih zidnih novina. Nastojali smo da se u zidnim novinama napiše sve što se u četi dešava, od uspješno izvedenih borbenih akcija, pohvala pojedinaca, do ukazivanja na

nedostatke. U zidnim novinama su sarađivali komandiri, komesari i svi borci. Odmah u četama pojavili su se i pojedinci koji su na humoristički način u desetercu opisivali sve zgode i nezgode pojedinača. To je najčešće čitano u usmenim ili zidnim novinama. Spontano su izrastale i grupe koje su počele da, uz logorsku vatru, organizuju kulturni život. Pjevale su se partizanske pjesme, koje su borci donosili iz svojih ranijih jedinica, ali su se pomalo počele stvarati i pjesme vezane za novu sredinu. Te kratke pjesme »vrabac«, kako smo ih zvali, su pjevane i na tim skupovima oko logorske vatre.

Napomenula bih daje i nacionalni sastav bio vrlo heterogen. U Brigadi je bilo Hrvata, Srba, Muslimana, a i drugih nacionalnosti. U četama je to sve bilo izmiješano, nije se uopšte izdvajalo. Niti se imalo mogućnosti, niti je bila izražena potreba da se čete stvaraju po jedinstvenom nacionalnom sastavu. Ni rukovodeći kadar nije se birao po nacionalnoj strukturi, već po moralnim, idejnim opredjeljenjima, po izraženoj hrabrosti. Ni rukovodioci skojevskih aktiva se nisu isto tako birali po nacionalnoj pripadnosti. To su bili najbolji omladinci koji su uživali ugled i povjerenje kod omladine. U četama je bilo dosta omladinki, koje su bile rukovodioci aktiva SKOJ-a, a isto tako i u bataljonima. Ne sjećam se njednog spora, koji je izbio na nacionalističkoj osnovi.

Iako je, tih prvih dana, nakon formiranja Brigade Štab bio još u Tuzli, bataljoni su već bili na položajima. Još je vladalo određeno vrijeme zatišje, iako su vođene manje borbe sa četničkim grupacijama. To smo vrijeme iskoristili da održimo sastanke bataljonskih biroa SKOJ-a i aktiva u četama. Za nekoliko dana smo uspjeli da sve ove sastanke održimo i da se na njima usvoje planovi rada. Upoznala sam sve sekretare aktiva i vidjela da su to dobri omladinci i omladinke, da ih omladina prihvata, te da je to dobra polazna baza za dalji rad. Svi aktivni SKOJ-a su zaključili daje brojno stanje Skojevaca vrlo malo, da se sa tim stanjem nikako ne možemo zadovoljiti, da nam predstoji trajan i uporan rad sa omladinom i da što prije treba organizaciju SKOJ-a povećati. Sjećam se daje, u većini aktiva SKOJ-a, kada smo o ovome razgovarali, zaključeno da je nastala pauza u vezi s prijemom novih čanova u SKOJ zbog priprema na formiranju Brigade. Zaključeno je da ima jedan broj omladinaca i omladinki koji su u dosadašnjem radu pokazali sve kvalitete koje krase Skojevce, te da možemo vrlo organizovano da predemo realizaciji ovog zadatka. Usvojili smo i zajednički stav da ni jedan omladinac nepismen ne može biti primljen u SKOJ. Zatim, omladinac koji se predlaže za prijem u SKOJ mora da raščisti sa religijom. Koliko se baš ovo moglo da ostvari za kratko vrijeme, ve-

liko je pitanje. Vjerujem daje tu bilo i individualnih problema, kollebanja, razmišljanja. Bili smo suviše mladi da ta pitanja razmatramo i sa drugog aspekta. Zadovoljavali smo se tim da su ti mladi ljudi izjavljivali da su sa religijom rasčistili. Imali smo i nekoliko slučajeva kad su tražili da se pričeka sa njihovim prijemom u SKOJ, jer im treba još određeni vremenski period da oni sami sve to raščiste. Sa tim omladincima je nastavljen rad. Dobijali su zaduženja u omladinskoj organizaciji, nismo ih prepustili sebi samima. Svi su oni, nakon određenog vremena, sami izrazili želju da budu primljeni u organizaciju. Osjetili smo da bi nam neophodno bilo da organizujemo popularna predavanja iz biologije i geografije, pa smo zamolili grupu obrazovanijih boraca da se oko organizacije ovoga dogovore i pripreme nekoliko ovakvih izlaganja. Sav ovaj rad je bio povezan sa svim obavezama boraca u četi, uključujući i sve borbene zadatke.

Uspjesi su uslijedili. U roku od petnaest-dvadeset dana imali smo već prve rezultate. Sjećam se da sam prvom novom prijemu u SKOJ prisustvovala u jednoj četi 3. bataljona. Željela sam da to bude što svečanije, koliko se to moglo onda organizovati. Bilo je to negdje na položaju kod Požarnice. Pored članova SKOJ-a, sastanku su prisustvovali i mlađi članovi Partije, pomoćnik komesara čete, partijski rukovodilac, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu i ja kao brigadni rukovodilac SKOJ-a. Mi smo bili vani, najednom proplanku iznad seoskih kuća. Vrlo uzbuden ovim činom bio je omladinac kada smo ga primali u SKOJ, sjećam se da i ja nisam bila ništa manje uzbudjena. Vjerujem da su i ostali koji su tu bili na okupu bili isto takvog raspoloženja. Taj mlađi borac je, tom prilikom, izjavio da će dati sve od sebe da opravda povjerenje koje mu je ukazano iako je još mlad i nedovoljno obrazovan, ali kao borac spreman da izvrši sve zadatke koje postavljaju Partija i SKOJ. Možda gaje neko i naučio da pripremi takvu izjavu, ali je ona djelovala tako iskreno da nas je sve oduševila.

Nastojala sam da, koliko su mi to mogućnosti dozvoljavale, prisustvujem svim prijemima u organizaciju SKOJ-a. Tako su se počeli ostvarivati i prvi zaključci Brigadnog komiteta SKOJ-a. Sa prvim većim borbenim akcijama Brigade, skojevska organizacija je opravdala i svoj rad, iskazala borbenu spremnost i hrabrost svojih članova.

Prve veće gubitke u Brigadi imali smo u borbi sa četničkom grupacijom Draže Mihailovića. Za nekoliko dana ranjeno je i poginulo više boraca. Među njima je bilo i rukovodećeg kadra u bataljonima i četama, bilo je takođe ranjenih i poginulih Skojevaca.

SKOJ je, inače, bio rezerva za rukovodeći kadar. Najbolji Skojevci su postavljeni na dužnosti desetara, vodnika, sekretara aktiva SKOJ-a, vodnih delegata.

Bolnica nam je bila smještena u Gornjoj Tuzli. Sjećam se kad sam došla da obiđem ranjenike da sam tu našla više od deset Skojevaca. Pošto su tu bili, uglavnom, lakši ranjenici, odmah sam privlačila formiranju skojevskog aktiva. U taj aktiv su bili uključeni i Skojevci ranjenici i Skojevci koji su radili u bolnici. To se pokazalo veoma dobro, jer se rad sa Skojevcima mogao razvijati vrlo intenzivno, intenzivnije i jače nego u četama. Posebno smo nastojali da punu pažnju posvetimo teoretskom i obrazovnom radu. Iako su to bili ranjenici, liječeni pod dosta teškim uslovima, nije bilo dovoljno lijekova i sanitetskog materijala. Osim ljekara, tu je radilo, uglavnom, priučeno osoblje, drugarice koje su bile sa oskudnim znanjem iz oblasti medicine. Borci su ležali na patosu, na razastrtoj slami, sa nedovoljnim brojem čaršafa, jastuka i pokrivača. Svi su nastojali da se ranjenici što prije izlječe. Bili su to, uglavnom, kako smo govorili »pokretni ranjenici«, koji su svoje rane vidali više u pokretu nego u krevetu. U Gornjoj Tuzli, a i kasnije kuda su se kretali, među ranjenicima, a posebno među Skojevcima, vladalo je raspoloženje da što prije ponovo dođu u svoje čete. Nije bio rijedak slučaj da jednostavno napuste bolnicu i priključe se svojoj jedinici.

Brigada je bila neprestano u pokretu, vodile su se nekad jače, a nekad slabije borbe. I u takvim uslovima je rad organizacije bio neprekidan. Tada su sastanci bili kraći nego onda kada je jedinica mirovala, ali su zato zaključci bili vrlo konkretni. Kroz borbu su se kalili članovi SKOJ-a, a primjerom služili drugima.

Od formiranja Brigade, za vrlo kratko vrijeme, uspjeli smo da u potpunosti organizujemo u skojevskoj organizaciji široku aktivnost sa svim omladincima, da organizujemo tečajeve rukovanja svim oružjem, pokret za likvidaciju nepismenosti, da stvorimo zidne i usmene novine, da razvijemo kulturno-prosvjetni život, da primimo nove omladince u SKOJ, da razvijemo sistematski rad na političkom polju. Jedan broj Skojevaca je, u međuvremenu, primljen i u Komunističku partiju, a neki su određeni i za rukovodeće dužnosti u četi. Postali su desetari, vodnici, vodni delegati. Neki sekretari aktiva SKOJ-a su postali i komesari četa. Sve je to pokazalo daje organizacija, za vrlo kratak period, časno obavila zadatke koji su stajali pred SKOJ-em. Jedno vrijeme bataljonski rukovodioci SKOJ-a bili su: Milan Bojić, Anda Đukanović, Ahmet Ćatić, Zejnil Bešlagić, Sena Mandžić. Od 60 skojevaca, koliko ih je tada bilo u Brigadi, ostala su mi u sjećanju imena samo nekoliko njih: Mitra

Mišić, Dagmara Hodovska, Esad Tihić, Ilijas Hrustić, Mašo Kapetanović, Muhamed Nuhić, Selma Mađo, Slavko Dragutinović, Šefket Kunosić, Andrija Meh, Caca Knežević, rodom iz Beočina. Rukovodilac Aktiva SKOJ-a prištapskih dijelova Brigade bila je Gordana Kisić.

Iz Štaba Divizije smo obaviješteni da kao popuna u Brigadu dolaze novi borci iz Srbije. Bili su to, uglavnom, mladi ljudi, vojnički potpuno nevješti. Izvršili smo sve pripreme da ih što spremnije prihvatimo i uključimo u četu. Sjećam se kakav nam je utisak ostavila prva grupa mladića. Bili su to mladići, uglavnom, iz homoljskog kraja, koji nisu ni dobro poznavali naš jezik. Zbunjeni su bili novom sredinom i krajem u kojem su se našli. Na sebi su imali svoja seoska odijela sa šarenicama umjesto čebadi preko ramena, i šarene seoske torbe. Našla sam se odmah sa grupom koja je dodijeljena našoj Brigadi. Medu njima nije bio nijedan Skojevac, a koliko se sjećam ni član Partije. Samo je njih nekoliko iz te grupe govorilo srpskohrvatski. Bili su to ili srednjoškolci ili radnici.

Brigadni komitet SKOJ-a je na svom sastanku već počeo da u bataljonima i četama vrši pripreme za prijem novih boraca. Nismo se uopšte nadali da će nam stići ovakva grupa novih boraca. Pred skojevskom organizacijom, kao i pred partijskom, a i čitavim komandnim kadrom od Brigade do četa, je stajao nov, vrlo ozbiljan zadatak. Trebalo je u najkraćem roku od tih mladića stvoriti borce koji će znati kako se ratuje. To nije bio miran period, kada bi Brigada imala mogućnosti da ovo izvrši. Borbe su bile u toku. Bojali smo se svi da zbog njihove neobučenosti ne doživimo nepotrebne gubitke.

Na sastanku Brigadnog komiteta SKOJ-a je, tom prilikom, bila samo jedna tačka dnevnog reda. Šta SKOJ može poduzeti da pomogne u savladavanju ovog zadatka? Ti su se mladići, uglavnom, držali čvrsto povezani u svojim grupama, pa iako su raspoređeni u desetine i vodove, u pokretu su se obično grupisali, rastojanja nisu znali da drže, nastojali su da idu grupno. Odijela su im bila, uglavnom, crna, od čohe, izdaljine uočljiva i predstavljali su pokretne mete za neprijateljske nišane. Zadatak Skojevaca je bio da svaki pojedinačno preuzme na sebe brigu za pojednog pridošlog borca, da nastoji da stvori početni kontakt sa njim, da se o njemu brine i stara, jednom riječju, da bude sa njim sva 24 sata u toku dana. Ovakve zadatke su dobili i omladinci koje smo pripremali za prijem u članstvo SKOJ-a. Odmah smo čvršći kontakt uspjeli da uspostavimo sa mladićima koji su poznavali naš jezik. Bili su tumači između nas i njih. Te smo mladiće odmah prihvatili i sa njima počeli vrlo inten-

zivan politički rad. Vršili smo i pripreme da ih što prije primimo u SKOJ.

I tečajeve za opismenjavanje smo sada morali da proširimo. Više su ličili na tečajeve za savlađivanje srpskohrvatskog jezika. Posebno su se Skojevci trudili da novi borci shvate i razumiju vojne komande.

U tom periodu, kako sam već napomenula, Brigada je bila u neprekidnom pokretu stalno su vodene borbene akcije jačeg ili slabijeg intenziteta, nije bilo mogućnosti za uredno održavanje osnovnog higijenskog minimuma. Vašljivost je među borcima sve više preovladavala. Parenja odijela su vrlo često bila neizvodljiva, a ušljivost je veoma zahvatila baš ove borce koji su došli iz Srbije. Povjario se i tifus, kao teški pratilac ovakvih uslova života i pratilac svake vojske u svim vremenskim razdobljima. I SKOJ je morao ovom pitanju da pokloni vidnu pažnju. Svaki oboljeli od tifusa predstavlja je opasnost za okolinu, izbacivao iz stroja po jednu pušku. Morali smo čak da učimo ljude kako se čisti od vašiju.

Zamislite partizansku kolonu, u kojoj ide drug do druga, a jedan drugog uči šta znači koja komanda. Zamislite stražu na kojoj stražare dva borca, jedan tek došao a drugi nešto stariji partizan. Dobrovoljno su Skojevci išli sa ovim mladima na stražu da bi ih naučili kako se ona obavlja. A i oni su bili umorni. Svijest i odanost revoluciji je to prevazilazila. Sekretari aktiva su posebno radili sa mladima koji su znali naš jezik i što god su oni naučili prenosili su svojim drugovima. To nam je bila vrlo velika pomoć, a i oni su stekli radi toga poštovanje među svojima.

Trebalo je savladati još jednu prepreku. Za nas je bilo vrlo neobično što je za tim mladićima, za kolonom, stizao neko od članova porodice. Uspjeli su da nagovore pojedince, da bi bili oslobođeni služenja vojske, da piju vodu od prokuvanog duvana. Nekoliko njih je te savjete poslušalo. Vidjeli smo poslije da nekako čudno oticu. Tek su nam »tumači« objasnili šta se dešava. Čak je nekoliko njih i umrlo zbog nekontrolisanog uzimanja nikotina. Do tada nismo ni znali šta može ovakav vid trovanja da učini i kakve posljedice da izazove. Za čitavo vrijeme mog vojevanja tako nešto nisam ni vidjela ni shvatila želju da se, na ovakav način, oslobose vojne obaveze. Čitava omladinska organizacija u Brigadi je donijela odluku da se protiv ovakvih postupaka i shvatanja najenergičnije bori. To je kaljanje ugleda časti borca narodnooslobodilačke borbe, ravno je izdaji. U četama su držana predavanja o štetnosti i posljedicama ovakvog trovanja. Sve je to trajalo vrlo kratko, jer je problem vrlo brzo prevaziden. Nakon određenog vremena smo mogli konstatato-

vati da se i medu novoprdošlim borcima osjeća izvjesno prilagođavanje. Više se nisu družili međusobno, u koloni nisu išli po grupama, a i odijela su počeli zamjenjivati za vojnička.

Za relativno kratko vrijeme Brigada je imala teških okršaja sa ustašama, njemačkim snagama, domobranima, legijom, zelenim kadrom, četnicima i drugim neprijateljima. U tim borbama izras-tali su mnogi znani i neznani junaci, koji su primani u SKOJ. Do decembra imali smo vidno ojačanu skojevsku organizaciju. Aktivi SKOJ-a su bili znatno brojniji. Nisu kao prije imali tri do pet članova, već dosta više. To je sada već predstavljalo ozbiljnu snagu na koju smo se mogli oslanjati. Vidno se to izražavalo ne samo u radu četa u izvršenju zadataka, u borbenoj spremnosti već i u samom iz-gledu i ponašanju omladinaca. Nastojali su te uniforme da održavaju u najboljem redu, da poprime do kraja vojnički izgled.

Život u četama i bataljonima nije zadržavao samo izvršava-nje borbenih zadataka, bio je pun živosti i šala. Pjesma je pratila partizansku kolonu, odjekivala je, uz partizansku vatricu, na krat-kim odmorima. Gdje god je boravila jedinica, odmah se omladina povezivala sa organizacijom na tom području. Stvarani su i zajed-nički programi na kulturno-prosvjetnom planu, davale su se i za-jedničke priredbe.

Teški su okršaji bili na zvorničkom frontu, teški su okršaji bili na Ozrenu, teške su borbe bile u odbrani Tuzle. U tom periodu u 38. diviziji je uspostavljena funkcija rukovodioca omladine i SKOJ-a Divizije. Na tu dužnost sam ja postavljena. Za rukovodioca SKOJ-a Brigade je postavljena drugarica Tanja Lazarević.

Kao rukovodilac SKOJ-a Divizije i član Sekretarijata Divi-ziskog komiteta imala sam mnogo više zadataka, morala sam, u vrlo kratkom vremenskom periodu, da upoznam rad omladine i SKOJ-a i u 17. majevičkoj i 18. hrvatskoj brigadi. Veliki dio vre-mena sam posvetila tih dana tim jedinicama. Trebalo je do kraja da upoznam rad skojevske i omladinske organizacije, da usaglasi-mo zajedničke akcije. Na sastanku Divizijskog komiteta SKOJ-a, koji su sačinjavali brigadni rukovodioci SKOJ-a i ja kao divizijski rukovodilac, dogovorili smo se da određene akcije u radu sa omla-dinom treba da vodimo zajednički. Spontano je pokrenuto takmi-čenje ne samo u četama i bataljonima, sada se to takmičenje raz-vilo i na divizijskom nivou. Koliko se sjećam rezultati su sumirani svakih mjesec dana. Bio je tu evidentiran rad sa nepismenim, iz-davanje zidnih novina, održane priredbe i veza sa omladinom na te-renu. U vojnem smislu registrovani su kursevi obučavanja u ruko-vanju oružjem, borbenim akcijama i dr.

I u 21. i u drugim brigadama već je bio prevaziđen problem novoprdošlih boraca. I oni su se već bili prilagodili uslovima života i ratovanja po istočnoj Bosni. I iz redova tih novoprdošlih boraca već smo jedan broj primili u SKOJ. U proljeće 1945. pristigla nam je za popunu nova grupa boraca iz Sandžaka i Kosmeta. Oni uopšte nisu govorili srpskohrvatski jezik. Imali su svoje tumače koji su nam prevodili. Nov problem i novi zadaci. Sada smo bar imali iskustva kako ćemo ih prihvati i organizovati rad. Vojnički su bili obučeni, dobri borci i naročito dobri strijelci. Držali su se čvrsto po grupama, tražili su ishranu prilagođenu njihovim vjerskim propisima. Ljutili su se uobičajenim psovskama naših boraca. I kontakt sa njima je bilo teško uspostaviti. Na Divizijskom komitetu SKOJ-a dogovorili smo se da moramo i taj problem savladati. Glavnu pažnju u političkom radu moramo posvetiti tumačima. Oni treba da budu spona između nas i boraca koji su došli sa Kosmeta.

Moramo pripremiti makar dva do tri druga koje ćemo primiti u organizaciju. Računali smo na eventualne greške, koje nam se pri tom mogu desiti. Slučajno sam jednog borca u četi zapitala za ime i prezime. Rekao mi je da se zove Kuburović. Sjetila sam se druga Jusufa Kuburovića, sa kojim sam bila 1941. godine u istoj partijskoj ćeliji. Kada sam ga zapitala da li poznaje Kuburovića rekao mi je da mu je to brat. Bez velikog razmišljanja predložila sam sekretaru aktiva SKOJ-a 2. bataljona 21. brigade, gdje je ovaj drug bio, da ga odmah primimo u SKOJ. To je bio prvi primljeni Skojevac iz te grupe.

Borbe oko Sarajeva i oko samog oslobođenja grada bile su i žestoke i teške. Iako su se borbe nastavljale, sada sa četničkim grupama Draže Mihailovića, u čitavoj diviziji su počele pripreme za I kongres omladine Bosne i Hercegovine. Takmičarski duh je obuhvatio svu omladinu a ne samo Skojevce. Svi su rezultati ponovo registrovani, sve akcije brižno zabilježene i objavljuvane. Delegate koje smo javno birali na četnim i bataljonskim konferencijama je trebalo pripremiti da na tom Prvom kongresu iznesu naše uspjehe, naš rad, naše rezultate.

Na svim frontovima u svijetu je objavljen mir, a ovdje kod nas borbe su neprekidne, teške, danonoćne. U Diviziji smo imali veliki broj mladih djevojaka i mladića, nešto od 15 do 17 godina. Na Divizijskom komitetu Partije smo se dogovorili da izvršimo sve pripreme da tu djecu povučemo iz borbenih jedinica i da oformimo omladinsku četu koja će bivakovati u Sarajevu. Kada smo to počeli da sprovodimo, pružali su veliki otpor da napuste svoje jedinice. Zar

sad, kad su borbe tako žestoke da odlaze? To oni kao Skojevci ne mogu da shvate.

U čitavoj Diviziji je bilo nešto oko stotinu i više takvih mlađića i djevojaka. Kada se ta četa postrojila, u njoj je bilo vodnika, vodnih delegata, referenata saniteta čete, djece kojima je puška bila skoro veća od njih samih. Na prsima prikačena medalja, pa i pokoji orden za hrabrost.

Izabran je komandni sastav čete, kao u pravim regularnim jedinicama. Pošto je bilo među njima i nekoliko članova Partije, oformljena je i partijska organizacija. Skojevski aktiv je bio velik. Za samo mjesec dana svi su ovi omladinci poslati u razne vojne i druge škole, počev od Sovjetskog Saveza, širom naše zemlje, zavisno od sklonosti svakog posebno. Poslije rata sam srela njih nekoliko. Izrasli su u vojne rukovodioce, profesore, medicinske radnike. I danas, kada razmišljam o ovome, mislim da smo ovim ostvarili zaista jedan dobar uspjeh.

U maju 1945, kada smo na Divizijskom komitetu SKOJ-a analizirali ovaj relativno kratak period postojanja Brigade, zaključili smo da smo časno izvršili svoj zadatak. Skojevska organizacija u Diviziji je brojala 960 članova, od toga u 21. tuzlanskoj brigadi bila su 242 Skojevca.

IZ 17. MAJEVIČKE U 21. BRIGADU

U sastav 21. tuzlanske NOU brigade ušao je 2. bataljon 17. majevičke brigade sa bogatim borbenim iskustvom i dobrom tehničkom opremljenošću - 32 puškomitrailjeza, 15 automata, 4 protivtenkovske puške, 2 minobacača 81 mm i 46 pušaka. Posebna vrednost Bataljona bio je boračko-starešinski sastav. Taj sastav činili su borci i starešine skoro iz svih krajeva naše zemlje. Socijalni i nacionalni sastav Bataljona od njegovog formiranja u proleće 1943. godine, iako se menjao, bio je, uglavnom, radničko-seljački, a pored Srba, Hrvata i Muslimana imao je i drugih nacionalnosti, imao je petoricu Italijana i jednog Rusa. U sastavu Bataljona delovala je organizacija KPJ i SKOJ-a. Preko 30% bilo je članova KPJ, a preko 50%, od brojnog stanja, bilo je članova SKOJ-a. U sastavu Bataljona bilo je tada i 16 drugarica. Prosečna starost boračko-starešinskog sastava kretala se od sedamnaest do dvadeset dve godine. Ulaskom u sastav 21. tuzlanske brigade, Bataljon je imao 92 borca.

Noć 18/19. septembra 1944. godine, 2. bataljon 17. majevičke bio je na položaju Borino brdo, severno od sela Dobošnica. Oko jedan sat posle ponoći, 19. septembra, stiglo je naređenje Štaba Brigade u kom je pisalo: »Odmah izvršiti pokret pravcem Gornji Lukavac - Moluhe - Tuzla. Dolaskom u Tuzlu, komandant i politički komesar Bataljona javiće se Štabu 38. divizije«.

Krenuli smo odmah i, rano, stigli u tuzlansko predgrađe Tušanj. Nismo znali zašto idemo u Tuzlu, niti zašto treba da se javimo Štabu Divizije, pa smo uz put odgonetali koji lije novi zadatak u pitaju. Štab Divizije se nalazio negde u centru Tuzle, mislim u Gimnaziji. Javili smo se komandantu Milošu Zekiću, a on nam je saopštio da borce treba zadržati u rejonu Tušnja, gde će biti formirana nova brigada, u čiji sastav ulazi 2. bataljon 17. majevičke brigade. Bili smo iznenadeni i tužni zato što napuštamo Majevičku brigadu, ali istovremeno i ponosni što ulazimo u novu jedinicu.

Narod iz Tušnja i okoline počeo je ubrzo da se okuplja oko vojske i daje nudi hranom. Ponude su bile: pita pekmezusa, sirnica, kukuruzni hieb, sir, mleko, jaja i drugo, sve uz ispriku - opros-

tit nemamo šta bolje. Tog jutra pristigli su jedan bataljon 18. hrvatske NOU brigade i bataljon Tuzlanskog partizanskog NO odreda.

Oko 16 časova, 19. septembra 1944. godine, bataljoni su se postrojili na poljani na Pašabunaru u Kreki. Pročitana je naredba Štaba 3. korpusa o formiranju 21. tuzlanske NOU brigade. Posebna radost boraca i starešina našeg, i u ovoj brigadi, 2. bataljona, bila je kad su, iz naredbe, saznali da je za komandanta 21. tuzlanske brigade postavljen Stojan Stojanda Milinović, do tada komandant 17. majevičke. Komandanta Stojana dobro su poznavali borci i starešine 2. bataljona, pa je njihova radost bila razumljiva. Znali su da Stojanda ima bogato ratničko iskustvo, borio se i komandovalo u proslavljenoj 2. krajiškoj NOU brigadi, vodio je 17. majevičku NOU brigadu u vrlo teškim borbama protiv snaga 13. SS »Handžar« divizije, protiv četnika, ustaša i drugih izdajnika.

Nakon smotre, koju je izvršio komandant Brigade, zamenik političkog komesara divizije Miloš Ilić govorio je o vojno-političkim uslovima u kojima se formira nova brigada. Ilić je posebno naglasio daje narod ustaničke Tuzle zaslужio da ima »svoju brigadu«, govorio je i o predstojećim borbama za potpuno oslobođenje naše zemlje. Poslije toga, kulturno-umetnička ekipa 38. divizije izvela je prigodan kulturno-umetnički program. Time je svečani čin formiranja 21. tuzlanske NOU brigade završen.

Drugi bataljon 21. tuzlanske brigade odmah je dobio zadatak - izvršiti pokret pravcem Solina - Dokanj - Velika Njiva, zaposeti položaje na severnim padinama Velikih Njiva i sprečiti, eventualni, pokušaj ostataka razbijene i skoro uništene 13. SS divizije da iz rejona Čelić - Šibošnica, napadom iz ovog pravca, ugroze Tuzlu. Na ove položaje Bataljon je došao oko 16 časova, 20. septembra. Odmah je posednut položaj Visori - Rovine - Velika Njiva. Izviđačka grupa, jačine voda, iz 2. čete, pod komandom Đorda Đurkovića, upućena je u Šibošnicu radi izviđanja i prikupljanja podataka o neprijateljskim snagama u šibošničkom prostoru. Istovremeno, uspostavljen je kontakt sa meštanima sela Jablanica, zaselaka Visori, Mitrovići i Antići, kao i sa meštanima Drijenče. Podaci i saznanja do kojih se došlo, iz razgovora sa ljudima pomenutih sela, ukazivali su da po selima krstare obezglavljenе grupe četnika i hrvatsko-muslimanske milicije, da SS jedinica nema u rejonu Šibošnice. Susret sa meštanima jablaničkih zaselaka bio je vrlo dirljiv. Esesovci, četnici, ustaše i legija su, u toku sedme ofanzive, sve živo hvatali i pobili. Kuće i druge zgrade su popalili. Sve što su mogli opljačkati, opljačkali su ili uništili. Nezapamćen zločin izvrsili 3U

esesovci, uz pomoć četnika u Loparama. Na zverski način pobijeno je 327 ljudi, žena i dece, pokupljenih iz Lopara i okolnih sela - Jablanice, Mačkovca i Tobuta.

Na ovom terenu ostali smo kratko, već rano, 22. septembra, produžili smo dalje. Za jedan broj boraca Bataljona ovo je bio treći prolazak rejonom Velikih Njiva. Prvi put prošli smo ovuda u martu 1944, na početku sedme neprijateljske ofanzive, u sastavu 4. majevičkog NOP odreda sa zadatkom spašavanja ranjenika. Od tada do početka maja i ulaska u 17. majevičku brigadu, Bataljon je bio u izuzetno teškom položaju. Izložen je bio neprestanim napadima četnika i esesovaca. Naročito teške borbe vođene su 14., 15. i 16. aprila, na Međedniku iznad Jasenica. Do priključenja 17. majevičkoj brigadi, ostalo je svega 67 boraca. Sa nama se sve ovo vreme nalazio zamenik komandanta 38. divizije Ratko Perić. Pomogao je da savladamo teškoće koje su nas pratile. Drugi put smo ovde bili 18/19. maja 1944, sada već u sastavu 17. majevičke brigade. Tada, nakon borbi na Busiji i Površnicama, Bataljon se probijao preko Međednika i Velikih Njiva u Jasenice. Rano, 19. maja, na Površnicama, poginuo je komandant bataljona Miloš Nedić. Treći prolazak je ovaj - 21. septembra 1944 - sada u sastavu 21. tuzlanske brigade.

BORBA NA JAŠTERIKU

Brigada se nalazila u rejonu Čelića, Koraja i Bijeljine. Tu je neprijatelj imao jedinice, po zlu poznate u istočnoj Bosni, 13. SS »Handžar« diviziju.

Oktobar 1944. godine. Nastupila je jesen. Vrijeme začudjuće lijepo, ali za 3. bataljon, kojeg su zvali momački, taj oktobar bio je mjesec borbi koje je vodio sa jedinicama 13. SS divizije. Bio sam rukovodilac SKOJ-a u Bataljonu, ali za vrijeme borbi, uglavnom, sam se nalazio u Prvoj četi. Komandir je bio Avdo Fidahić, zvani »Dundul«, a komesar Ahmet Ahmedić. Neprijatelj se kretao od Čelića. Borbe su se vodile većinom danju, inicijativom neprijatelja koji je bio vrlo aktivn. Predaha je bilo samo noću. Polovinom oktobra Prva četa je dobila naređenje Štaba Bataljona da izade na položaj i posjedne brdo zvano Jašterik, koji je dominirao okolinom. Zatekli smo dobro uređen položaj sa rovovima i saobraćajnicama. Ostale su i telefonske linije, ali bez telefona. Sve nas je to malo iznenadilo. Četa je bila brojno mala, ali dobro naoružana. Imali smo i dvije protivtenkovske puške. Borci su raspoređeni u rovovima. Položaj idealan za odbranu. Poznati puškomitrailjezac Ramo Baka-lović, rodom iz Moluha kod Tuzle, sa svojim pomoćnikom, postavljen je na stazu koja se spuštala u podnožje. Prošlo je pola noći. Čuje se neko kloparanje. Kažem komesaru da je to vodenica na rječici koja teče dolinom. Pravi odgovor smo neočekivano dobili. Kroz tihu noć, koja je odisala prijatnom mirnoćom, znajući da se neprijatelj povukao, začu se prodorno »Koje dolje«, pa onda »Koje gore«. Potom snažna eksplozija ručne bombe, pa rafal iz puškomitrailjeza. To se oglasio Ramo na puteljku koji je posjeo. Na komandu komandira Čete otvara se uraganska vatrica. Esesovci su pošli, kao i obično, da zaposjednu položaj na Jašteriku, ali smo im iznenada pomrsili račune. Iznenadenje je bilo obostrano. Mi smo u povoljnijoj situaciji, jer smo na položaju koji dominira. Neprijatelj ispaljuje rakete. Žuta, bijela, crvena. Okolina je osvijetljena. Noć se pretvorila u dan. U podnožju vidi se kolona od ljudi i konja. Iznenadeni neprijateljski vojnici bježe na sve strane. Konji se otimaju i njiste. Čuju se zapomaganje, vika i naređenje njihovih starješina. Pravi metež.

Slika koju nikad neću zaboraviti. Odnos snaga 30:300, a mi gospodarimo situacijom. Trebalo je duže vremena da se neprijatelj sredi i organizovanije krene u borbu. Borba se nastavlja. Sada se oglašavaju neprijateljski topovi i minobacači. Granate i mine fijuću, ali preko našeg položaja. Situacija je u našim rukama. Racionalno otvaramo vatru iz pušaka, automata i puškomitrailjeza, a ponekad se oglase i protivtenkovske puške. Svanulo je. Položaj ne napuštamo. U Četi je stanje dobro. Nema ni ranjenih ni mrtvih. Borba ne je njava. Situacija se izmjenila. Neprijatelj uočava da se naš otpor pruža samo sa Jašterika, bez zaštite bokova. Njegove jedinice kreću lijevo i desno sa ciljem da nas opkole i tako unište. Situacija je ozbiljna. Položaj se ne smije napustiti bez naređenja, a prijeti nam okruženje. Odlučili smo nastaviti borbu i držati položaje, pa makar svi izginuli. Znali smo da se na tom prostoru nalazi i naša bolnica sa ranjenicima. U posljednji čas stiže kurir. Komandir nareduje organizovano povlačenje. Zadatak je izvršen. Neprijatelj je zadržan, a nanijeti su mu osjetni gubici. U Četi stanje bez promjene. Nijedan borac nije izbačen iz stroja. U ratni dnevnik Brigade upisana je još jedna borba i pobeda gdje je odnos snaga bio 1:10.

Dok se vodila borba oko Jašterika, ostale dvije čete 3. bataljona, sa jednim bataljonom, mislim daje bio Drugi, zaposjeli su položaj duž jedne pošumljene kose sa zadatkom da prihvate našu četu. Kako smo pristizali, zaposjedali smo i mi taj položaj. Ubrzo smo vidjeli i borbeni poredak neprijatelja razvijenog u strijelce. Oprezno se prebacuju s lijeva i s desna, jedan do dva. Dok se jedni prebacuju, drugi ih vatrom štite. Djejstva izvode tačno onako kako su učili na taktičkoj obuci, dok su obučavani u Njemačkoj i Francuskoj. Imaju njemačko naoružanje, uniforme su im poput njemačkih, a na glavi fes, sa mrvtačkom glavom i orlovima, koliko se sjećam plave boje. Oprezni su, ali ne znaju za naš položaj. Pustili smo ih da priđu što bliže. Otvaramo iznenadno jaku vatru. Iako su očekivali susret s nama, naša ih je vatra iznenadila. Dolazi do trenutne zabune. Dio borbenog poretka zaliježe na dostignutoj liniji, a dio se povukao unazad, tražeći bolji položaj. Ja sam iza debelog hrasta s lijeve a Trnka Šukrija, koliko znam rodom iz Sarajeva, sa desne strane. Lijepo vidimo kad pogodim esesovca, vidimo kako pada, a drugi bježe tražeći neki zaklon. Borba je bila kratka, ali oštra. Neprijatelj je, nekoliko puta, pokušavao da nas potisne, ali bez uspjeha. Nije bio naš cilj frontalna borba i po svaku cijenu držanje položaja, već nanošenje gubitaka neprijatelju. Cilj je bio da osjeti snagu naših jedinica, a i da sačuvamo borački sastav. Poslije jednočasovnog okršaja, uslijedilo je naređenje za povlačenje. Prilikom povlačenja

sa Trnkom Šukrijom, naišli smo na Ismeta Husića. Ranila gaje minobacačka mina po cijelom tijelu. Ležao je sav u krvi i tražio pomoć. Pod borbom smo ga stavili u šatorsko krilo, i uz velike napore donijeli do bolnice. Pružanje pomoći ranjenom drugu u borbi bila je svetinja svakog partizana. Ove dvije uzastopne borbe bile su, gledajući dogadaje kako su se kasnije odvijali, presudne i od tada je aktivnost SS jedinica na tom prostoru prestala.

SA TREĆIM BATALJONOM 21. BRIGADE

Dvadeset prva tuzlanska brigada formirana je na Pašabuna-ru u Tuzli. Bio sam vodnik Prvog voda 1. čete Trećeg bataljona. Poslije formiranja, krenuli smo prema Majevici. Nakon kraćeg zadržavanja na tom terenu i popune Brigade, jednim brojem novih boraca iz Obodnice i Avdibašića, pokrenuli smo se prema Srebreniku. a zatim nastavili prema Sladni i Srnicama, gdje smo vodili borbe sa Nijemcima i ustašama i vršili napade na kulu u Sokolu, kod Gračanice. Bilo nam je teško zauzeti Kulu, jer su se ustaše utvrdile u njenim zidinama. Poslije tih borbi izvršili smo napad na neprijatelja u Gračanici i oslobođili je. Zaplijenili smo tada mnogo hrane, oružja i municije i zarobili dosta ustaša. Nakon nekoliko dana povukli smo se prema Orahovici, Moranjcima i Čifluku. Tada su na Štab Brigade, koji se sa 2. bataljonom nalazio u Moranjcima, napale iz pravca Orahovice dvije satnije ustaša. Razvila se žestoka borba pogotovo onda kada se, napadom s leđa na ustaše, uključio i naš treći bataljon. Opkoljeni neprijatelj bio je, uz znatne gubitke, prisiljen na povlačenje. Ja sam sa svojim vodom zaplijenio dva mitraljeza i jedan bacač. Tu smo ostali nekoliko dana i onda ponovo pošli prema Majevici. Stigli smo u selo Pipere, a odatle nastavili u pravcu Čelića. Na tom putu zaustavili smo se ispod brda Jašterika, bilo je oko dva sata poslije ponoći. Tu noć je zamjenik komandanta Brigade Blagoje Pejanović Pop naredio da idem na vis Jašterik, pošto sam bio na čelu Brigade. Dok smo raspoređivali vod, čula se neka galama. Noć je, oko tri sata poslije ponoći, petak, prva polovina oktobra 1944, dobro se sjećam toga. Poslije rasporeda voda, vratio sam se do jednog odsječenog hrasta, gdje je ostao moj mitraljez kod pomoćnika. Nakon 4-5 minuta čuo se glas: »Ko je gore«, mi smo čutali, dok se ponovo nije oglasio isti glas i uзвик: »Koje gore?« Pošto sam bio vodnik, odgovorio sam: »Koje dolje?« Esesovci su uzvratili psovkom i odmah ispalili raketu tako da se sve zasijalo, a taj put kuda je njemačka kolona prolazila bio je jedan procjep i nakon ispaljenja rakete, kolona je stala tako da se sve vidjelo. U međuvremenu borci su se, bez naređenja, počeli povlačiti, a među njima i komesar Ahmed Ahmedić. Ja sam ostao na istom mjestu sa pomoć-

nikom Osmanom, prezimena se ne sjećam, znam daje bio rodom iz Bugojna, kasnije je poginuo na Vratolomcu kod Zvornika. Bacio sam dvije bombe na kolonu, tako da nisu imali kuda da bježe. Potom su ispalili još jednu raketu, a ja sam to iskoristio i iz mitraljeza na njih sasuo još tri rafala, a poslije se povukao za svojim vodom. Kad smo stigli do glavnine Brigade obavijestio sam zamjenika komandanta o rasporedu njemačkih jedinica i njihovim položajima. Ujutro u 5 sati, zauzeli smo nove položaje u jednoj šumi, odakle smo posmatrali njemačke kolone koje su se kretale u tri pravca prema nama, išli su čistim prostorom preko jedne njive. Kad su nam se približili, mi smo ih dočekali paljbom i jurišom, tako da je bilo poginulih i na njihovojo i na našoj strani. U više navrata pokušali su esesovci da probiju naše položaje, pa smo na kraju bili prinuđeni da se povučemo. U tom dosta neorganizovanom povlačenju, skrenuo sam s puta i pokušao da pređem preko trnovitog prelaza. Međutim, na samom prelazu dočekan sam puščanom vatrom, srećom bio sam samo lakše ranjen i dok je Nijemac punio šaržer udario sam ga kundakom mitraljeza u glavu, pao je na drugu stranu prelaza i onda sam ga ubio njegovim šmajserom. Imao sam vremena da skinem sa njega šaržer, pištolj, dvogled, kompas i kartu. U tom povlačenju, s ranom na glavi, i oružjem na sebi, naišao sam na druga Muju, rodom iz Vakufa, prezimena se ne sjećam. Njega su dvojica esesovaca zarobila, uspio sam da ga oslobodim. Muju je bacač ranio na četiri mjesta - slomio mu desnu plećku. Odatle smo se, obojica ranjeni, povlačili prema Šibošnici, u tom pravcu povukla se i Brigada, odnosno naš bataljon. Esesovci su nas pratili i tukli iz topova, sve do stare Majevice. Tokom povlačenja izgubila je život jedna naša drugarica, Rasema Cipurković, rodom iz Tuzle. Mislila je da su nas esesovci opkolili, pa se ubila da im ne bi živa pala u ruke.

Ubrzo, poslije ovih borbi, vratili smo se u Tuzlu. Tu je izvršena popuna Brigade, mahom bivšim pripadnicima 13. SS divizije, koji su se u međuvremenu, u većem broju, predali jedinicama 38. divizije. Poslije kraćeg odmora, uslijedio je pokret u pravcu Zvornika. U tim borbama jedno vrijeme nisam učestvovao, jer sam bio upućen na srednji vojni kurs, koji se održavao u Tuzli. Kad se kurs završio, vratio sam se u svoju brigadu, na dužnost komandira 1. čete u 3. bataljonu.

U toku decembra 1944. godine vodili smo svakodnevne borbe oko Zvornika sa njemačkim jedinicama, koje su se prebacivale preko Drine i imale namjeru da se probiju prema Tuzli. Naš bataljon se nalazio jedno vrijeme u rejtonu sela Planinaca, Turske i Srpske Babine, u blizini Zvornika. Na Vratolomcu su bili njemački

utvrđeni položaji. U to vrijeme bio sam rukovodilac SKOJ-a u Bataljonu. Inače, skojevci su uvijek prednjačili u borbi, bili primjer drugima. Tako je i bilo kad je trebalo sastaviti grupu dobrovoljaca-bombaša da napadnu na njemačko uporište Vratolomac. Nije mu se moglo prići, pa se morao vršiti napad danju. Prilaz je bio opasan, rovovi postavljeni u cik-cak, a prostor ispred rovova miniran je i opasan bodljikavom žicom. Kad su iz Bataljona traženi bombaši, javio sam se i ja. Bio sam određen za vođu grupe, u kojoj je većina boraca bila iz našeg voda. Krenuli smo u napad. Bili smo naoružani bombama, mitraljezima i šmajserima. Bio je dan, tri sata poslije podne. Privukli smo se do rovova, Švabe nas nisu primijetile. Dogovorili smo se da jedni bacaju bombe u miniranu žicu, a drugi u bunkere. Nijemci su uzvratili vatrom. U toj borbi ranjen sam, a poginuo je Osman, moj pomoćnik iz bitke na Jašteriku. Pokušaj zaузimanja utvrđenja nije uspio.

Noću, 20. decembra, oslobodili smo Zvornik, zapalili njemački magacin i zarobili jednog njemačkog kapetana koji je strijeljan na Capardama, ali smo se istog dana povukli iz grada. Uslijedilo je naređenje za pokret prema Šekovićima, odnosno Borogovu i Rakinom Brdu, gdje su vodene borbe sa Dražinim četnicima. Bilo je, to krajem decembra - pred Novu godinu. Tu smo vodili borbu dandva, a pošto je nestalo municije, počeli smo se povlačiti prema Osmacima. Pri povlačenju je izginulo mnogo boraca, bilo je i ranjenih. Oteo sam ranjenu Selmu Madžo od četnika i dao je dvojici Srbijanaca daje nose u bolnicu. Odmah zatim naišao sam na Ristu Cvjetkovića, ranjenog u lijevu ruku. Mnogo je iskravio i nije bio pri svijesti, zaustavio sam krvarenje, a zatim uzeo njegov šmajser da vidim ima li u njemu municije. Morao sam to da uradim, neprijatelj je bio blizu, a ja sam imao samo jedan metak u pištolju. Prvo sam Ristu sklonio, a onda ispalio rafal na četnike koji su se približavali, i tako ih zbungio. Sa Ristom na leđima, počeo sam se povlačiti prema Seheru. Risto sam nosio sa Rakinog Brda i borio se sa neprijateljem. Uz put sam ga umivao snijegom da ga osvijestim kako bi olakšao i njemu i meni. U Šeheru sam ga predao u bolnicu. U toj borbi bili su ranjeni komandant Divizije Franjo Herljević, Rade Perić i Jusuf Mukić. Risto Cvjetković, pomoćnik komesara naše čete brzo je ozdravio. Kad smo dobili municiju iz Tuzle, iz 3. korpusa, ponovo smo udarili na četnike.

Poslije borbi na Borogovu krenuli smo prema Tuzli, a kad su četnici Draže Mihailovića odbijeni od Tuzle, Brigada je bila na kraćem odmoru. Poslije, krenula je prema Romaniji. Bile su to, u stvari, pripreme za oslobođenje Sarajeva. Naš 3. bataljon najviše je vo-

dio borbe u rejonu Podromanije, na Crvenim stijenama. Jedne noći, naša četa je dobila zadatak da napada Nijemce u Podromaniji. Sa četom je bio i zamjenik komandanta Bataljona. Bilo mu je ime Ramo. Bio je rodom iz ovog kraja, iz sela Koštice. On je u toj borbi poginuo, a pošto je nedavno došao u Bataljon, mnogi mu nisu znali ime, pa kad su čuli daje Ramo poginuo mislili su da sam to ja. Kad su me kasnije vidjeli, začudili su se i obradovali. Nakon nekoliko dana 3. bataljon je dobio zadatak da napadne njemačka uporišta Mokro i Sumbulovac. U toj borbi poginuo je komandir 3. čete Jakub Joldić iz Obodnice. Istog dana smo se povukli ka Rakinoj Nozi tu smo se odmorili, a zatim krenuli prema Vučijoj Luci, rodom mjestu četničkog komandanta Save Derikonje. Tu smo se zadržali jedno vrijeme. Pošto su nam tu saveznički avioni bacili padobrane sa municijom i oružjem, krenuli smo prema Varešu. Kasnije smo se vratili prema Crnom Vrhu na Romaniji, odakle smo krenuli u borbe za oslobođenje Sarajeva. Nakon kraćeg zadržavanja u oslobođenom gradu, krenuli smo na izvršenje novih zadataka.

Posebno su mi ostale u sjećanju borbe koje smo vodili sa četnicima, prvo na Fojnici a kasnije na Treskavici. Nalazili smo se u dolini rijeke Bosne, prema Zenici, kada je stiglo naređenje da se prebacimo u Fojnicu, jer su je ugrožavali četnici. Velika skupina četnika nastupala je jednom kolonom u pravcu Zenice, a drugom prema Fojnici. Borbe oko Fojnice bile su žestoke, prsa u prsa. Kad je ponestalo municije, Bataljon se povukao prema zeničkoj cesti. Samo je naša četa otišla desno ka rijeci Fojnici, pa smo Brigadu pristigli tek kod Kiseljaka. Imali smo dosta gubitaka, bilo je ranjenih, poginulih i zarobljenih. Četnici su se probili prema Treskavici, mi smo ih pratili, pa su borbe sa njima nastavljene i na tom terenu i potrajale su sve do polovine maja 1945. godine. Tada je, baš na domaku slobode, poginuo moj zamjenik Franjo Šijan, rodom iz Valjeva.

OSLOBOĐENJE ZVORNIKA I BORBE SA ČETNICIMA IZ GRUPACIJE DRAŽE MIHAILOVIĆA*

Dvadeset prva brigada je 20. novembra 1944. godine, sa tri bataljona, izvršila pokret iz Tuzle u pravcu Majevice. Četvrti bataljon je ostao da sačeka dolazak u Tuzlu 17. majevičke brigade, koja je trebalo da preuzme ulogu posadne jedinice u gradu. Nakon usiljenog trodnevnog marša, spremna da se sukobi sa nemačkim snagama koje su od 9. do 19. novembra vodile danonoćne borbe sa jedinicama 17. majevičke brigade i zapretile da prodru ka Tuzli, Brigada je, noću 23/24. novembra sa dva bataljona, sa minimalnim odmorima napala neprijateljske snage, i to: 2. bataljon u rejonu Visoka glava s namerom da oslobođi Kozluk, a 3. bataljon na Kosturu. Noć je bila kišna, hladna, otpor neprijatelja vrlo jak. Treći bataljon uspeo je zauzeti Kostur i prodreti u Skočić. Drugi bataljon nije uspeo zauzeti Visoku glavu. Iz ova dva bataljona poginula su 4 borca, među kojima Rosa Stević, rodom iz Trnave, primeran član KPJ i hrabar borac. U svanuće, 24. novembra, snage 2. nemačkog bataljona 98. puka, 1. nemačke brdske divizije, iz rejona Karakaja, razbijaju odbranu našeg 1. bataljona u Tršiću i prodiru u Kozluk i selo Skočić. Usled jakih snaga neprijatelja i manjih četničkih napada u ledu našim jedinicama, Brigada se, 25. novembra, izvukla u rejon selä Grabovci i Kriševci.

Noću 26/27. novembra 21. tuzlanska brigada, bez 2. bataljona, poseda položaje na liniji: istočne padine Rudine - k. 494 - jugoistočne i istične padine Lišine. Levo, na prostoru Spasojevići - Krš poseda položaje 18. hrvatska brigada sa zadatkom: organizovati jaku odbranu i sprečiti prođor novih nemačkih snaga, koje od Užica i Višegrada pridolaze u dolinu Drine.

Drugi bataljon 21. tuzlanske brigade, posle podne, 27. novembra, poseda položaje na južnim padinama grupe visova iznad Čelopeka, tačnije u samom selu. U toku noći 27/28. novembra je-

* Rad je pisan pretežno na osnovu sjećanja, ali sam se koristio i određenim dokumentima i literaturom.

dinice ovog bataljona utvrđuju se za odbranu, kopaju rovove, vrše izbor vatreñih položaja za puškomitraljeze i minobacače. U kopanju rovova znatnu pomoć bataljonu pružaju meštani - seljaci. U toku 28. novembra izviđanjem je utvrđeno da u rejonu Odžakića Polje - Jovičići, širi prostor Karakaja, ima nemačkih jedinica i artiljerije. Zbog toga, Bataljon je u punoj gotovosti morao biti na položaju. Već u toku 29. novembra, iz rejona Jovičića, Nemci su pokušali u dva navrata uz podršku artiljerije da razbiju odbranu Bataljona. Nailazeći na dobro organizovan vatreni sistem, borci Brigade, po velikoj hladnoći i snegu koji je te noći pao, uspevaju da odbiju napad. Noću 29/30. novembra 1944. godine patrola 1. čete ovog bataljona otkrila je u rejonu Begluci grupu Nemaca, koja se pored Drine izvlačila u pravcu Kozluka. Toj patroli, u zoru, 30. novembra, pala je u ruke grupa od 5 četnika koji su se vraćali iz Srbije u Bosnu. Oko 8 časova istog dana, nakon prelaska Drine kod Tršića, na položaje 2. bataljona naše brigade, došao je bataljon 21. brodske brigade iz sastava 28. slavonske divizije NOVJ. Štabovi bataljona (tuzlanski i brodski), nakon što su se međusobno informisali i obišli položaje, izvršili su smenu jedinica. Tog dana, usledio je pokret nemačkog 3. bataljona 99. puka, 1. brdske divizije iz Karakaja ka Kozluku. Bataljon 21. tuzlanske brigade, koji je bio u pokretu preko Kučić - Kula - Orahovac, s namerom da ode u sastav Brigade, ocenivši da su jedinice Brodske brigade u teškom položaju, vraća se po odluci Štaba Bataljona da bi im pomogao. Prilazeći k. 347 (dominirajući vis iznad Čelopeka), nailazi na jaku vatru Nemaca. Po vatri sa k. 347 i borbe koja je vođena u rejonu Karaule (severno od Čelopeka), bilo je moguće zaključiti da su Nemci probili odbranu u Čelopeku i prodiru ka Kozluku. Bataljon 21. tuzlanske brigade, preko Guštera, u svanuće, 31. novembra, dolazi u sastav Brigade. Istog dana, Bataljon radi odbrane poseda Ahmetovo brdo. U suštini posedanjem pomenutih položaja brigade (18. i 21) prihvataju zadatak da jedinice 38. NOU divizije onemoguće prodor Nemaca u pravcu Tuzle.

Da bi prihvatili 11. vazduhoplovnu poljsku diviziju, koja je, 29. novembra, preko pontonskog mosta kod Ljubovije, počela prelaz i kretanje ka Zvorniku, snage iz sastava 1. brdske nemačke divizije (54. izviđački i 79. dopunski bataljon, uz podršku 1. diviziona 79. artiljerijskog puka), 1. decembra iz Zvornika, uz podršku artillerije i minobacača, napadaju na položaje 21. tuzlanske brigade. Taj napad odbijen je tog dana posle podne. Noću 2/3. decembra 1. i 4. bataljon napadaju neprijatelja na položaju Zmajevac - Vratolomac. Ove položaje bataljoni nisu uspeli likvidirati. Noću 4. de-

cembra 1944. godine 3. bataljon, bez jedne čete, pod neposrednim rukovodstvom zamenika komandanta Brigade kapetana Blagoja Pejanovića, vrši napad na dominantne neprijateljske položaje na Kula-Gradu. Ni taj napad nije uspeo. U toku tog napada, teže je ranjen Pejanović. Neuspeo napad na Zmajevac - Vratolomac i Kula-Grad ukazao je da Nemci, odbranom ovih položaja, imaju dvojni cilj: obezbediti prolaz kroz »igiene uši«, kako su nazivali dolinu Drine, i pokušati probiti se ka Tuzli.

Jedinice 21. tuzlanske brigade branile su položaje ispred Zvornika od 26. novembra do 19. decembra 1944. godine. Kada je reč o tim borbama, zavređuje pažnju da se posebno iznese sledeće:

1. Otpor Nemaca sve više je jačao na položajima ispred Brigade. Učestali su pojedinačni neprijateljski ispadi prema položajima Brigade. Primećivalo se noću da na pojedinim predelima prolaze, pod manjim svetлом, motorna vozila. Da bi Štab Brigade imao konkretnije podatke o neprijateljskim snagama, komandant Brigade Stojanda Milinović naredio je Štabu 2. bataljona da, noću 8/9. decembra 1944, po svaku cenu, uhvati »živ jezik«, odnosno zarobljavanjem nemačkih vojnika sazna što tačnije podatke o neprijatelju. Taj zadatak imao se izvršiti u rejonu Novo Selo, kao najpogodnijem zemljишtu za akciju. Imali smo podatke da se tu, prilikom obezbeđenja komunikacije, koristeći seoske kuće, nemački vojnici i odmaraju. Nešto posle pola noći, 8. decembra, krećući se dolinom reke Jošanice i sela Šabići, Bataljon se spustio do kuća severno od visa Velike Njive. Tu smo od meštana saznali da nema Nemaca na Velikim Njivama, ali ih ima na Malom Visu, zapadno od Šahmana. To je Vis gde se spajaju dva bezimena potoka. Jeden protiče ispod Sejfića, a drugi ispod Šabića. Spreman za borbu Bataljon izlazi na Vis gde su očekivani Nemci. Na osnovu nekoliko iskopanih zaklona, videlo se da su tu bili Nemci. Desno, ispod Visa, mogao se uočiti mali žižak svetla. Reče nam voda daje tu na padinama Velikih njiva grupa kuća. Štab Bataljona je odlučio da tamo gde svetluca pokuša se izvršiti zadatak. Na izvršenje zadatka upućena je 2. četa. Komandir čete Kojo Simić, rodom iz Vršana, obilazi sa gornje strane kuću, koja je bila isturena prema istočnim padinama Velikih Njiva. Predvodi, po vrlo hladnoj noći, grupu za hvatanje neprijateljskih vojnika. Pred kućom Kojo hvata stražara, koji naslonjen na ugao kuće drema. Sa 15 bombaša upada u kuću. Za to vreme glavnina čete je spremna da stupi u akciju. Prodrevši u kuću, grupa nailazi na nemačke vojнике koji spavaju oko seoskog ognjišta, sa oružjem uz telo. Grupa munjevito kupi oružje, Nemci zbunjeni i uplašeni, odmah su isterani napolje. Akcija je uspela. Već u 3 časa, 9.

decembra, Bataljon se vraćao prema Snagovu. Simić saopštava komandantu Bataljona: zarobljeno je 19 Nemaca, 2 puškomitrailjeza, 1 šmajser i 16 pušaka. Preko prevodioca Šimunovića saznali smo da su zaroobljenici iz 3. bataljona 21. lovačkog puka »Skenderbeg« divizije, odnosno da je Štab puka sa 1. i 2. bataljonom u Zvorniku i da je glavnina njihova bataljona u Drinjači, a njihova četa je bila na obezbedenju komunikacije u Novom Selu. Dok smo u pokretu sa zaroobljenicima razgovarali, već sviče. Pada nam u oči da su Švabe, ta nekad pedanterija, toliko prljavi, čađavi, ruke i lice oteklo im od hladnoće, lice na čudovišta - bednike. U njihovom držanju, za razliku od ranijih godina, vidni su uplašenost i krajnja iscrpljenost. Zar je moguće da su nekadašnji »silnici«, koji su samo znali za »forvec«, sada takvi? U njihovim rancima, umesto svega i svačega, pa i kreme za lice, kako je bilo ranijih godina, sada smo našli pečen suvi kukuruz i nešto prljava veša. Među zaroobljenicima bilo je 8 Albanača, koji su služili vojsku u »Skenderbeg« diviziji. Ujutro, 9. decembra 1944. godine, saopštili smo komandantu Brigade da smo u potpunosti izvršili zadatak i predali »živ jezik«.

2. U nameri da razbiju odranu Brigade, otvore prolaz prema Tuzli i stvore uslove za izvlačenje dela jedinica iz sastava 34. armijskog korpusa pravcem Zvornik - Tuzla - Doboј, (šifrovan »put C-2«), Nemci preduzimaju, noću 17/18. decembra 1944. godine, pokret u dve kolone. Desna kolona, jačine bataljona, pod zaštitom noći, potokom Bjelobara, podilazi položajima 1. bataljona - južne padine Lisina i istočne padine sela Glumine, odnosno k. 494 - položaju Snagovo. Leva kolona, jačine od 200 vojnika, iste noći sa Kula-Grad - Liplje, silazi u dolinu reke Jošanice, krećući se ovom dolinom, podilazi položajima 4. bataljona, istočne padine Rudnika - k. 494.

Dok su nemačke snage, koristeći noć, podilazile položajima našeg 1. i 4. bataljona, borbena obezbeđenja ovih bataljona nisu ih otkrila. Infiltaciju neprijateljskih snaga nisu otkrila ni borbena obezbeđenja 2. bataljona, koja su bila na Ahmetovom brdu. Glavnina ljudstva ovih bataljona bila je te noći na odmoru u seoskim kućama u strogoj pripravnosti. U rezervi Brigade u rejonu Cerika bio je 3. bataljon. Štab Brigade se nalazio u selu Glumina (grupa kuća južno ispod visa Perunika). Ujutru, naša borbena obezbeđenja otkrivaju ispred svojih položaja podilazak Nemaca u streljačkom stroju. Tog momenta, sa Kule-Grad, nemački artiljerijski divizion, koncentričnom vatrom, počinje tući položaje 1. i 4. bataljona. Bez kolebanja bataljoni napuštaju seoske kuće, hitaju da posednu položaje koji su bili fortifikacijski vrlo dobro uređeni. Bočni napad po-

čeli su i na Ahmetovom brdu. Bataljoni su iz hoda stupali u borbu. U takvoj situaciji komandant Brigade Stojanda Milinović donosi presudnu odluku. Naređuje 2. bataljonu, iako skoro okružen, jer je Ahmetovo brdo (kosa iznad Maričića) skoro za dva kilometra isturenio ispred Rudina i Lisine, da ima i po cenu borbe u okruženju, taj položaj braniti. Komandantima 1. i 4. bataljona naređuje odmah da pređu u protivnapad snažnom vatrom i jurišima, nanoseći tako gubitke neprijatelju u zahvatu potoka kojim se kretao i progoni ga do položaja Kula-Grad - Zmajevac. Komandantu 3. bataljona naredio je da pravcem Cerik - Mehmedići, uz sadejstvo sa 1. i 4. bataljonom, takođe, razbije i protera neprijateljske snage. Bio je to obostrani sudar, smenjivali su se juriši i hvatalo se za guše. Uz velike gubitke (preko 50 mrtvih i 70 ranjenih), Nemci su bili pri nuđeni da se, uz žestok otpor, izvuku na svoje ranije utvrđene položaje. Brigada je imala 16 poginulih i 21 ranjenog borca.

U ovom protuudaru poginuo je hrabar borac, starešina, primaran član KPJ Pero Radovanović, komandant bataljona.

Odluka komandanta Brigade da se izvede protivnapad bila je od presudnog značaja. Da su izgubljeni položaji na Snagovu, bila bi najverovatnije dovedena u pitanje bezbednost oslobođene Tuzle, u kojoj se, od 17. septembra 1944. godine, snažno razvijao sveukupni život.

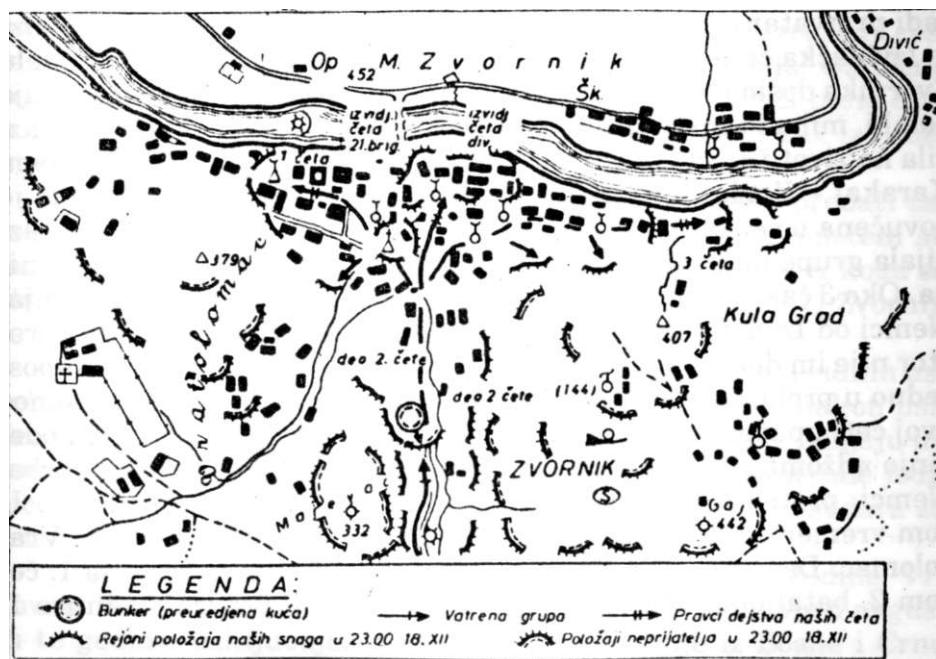
Uspeh u ovom protunapadu 21. tuzlanske i 18. hrvatske brigade u pravcu Lipovac - Karakaj, prinudio je komandanta 34. armijskog nemačkog korpusa da definitivno odustane od pravca pod šifrom »C-2«. Tim je ovaj neprijateljski korpus bio prinuđen da se i dalje izvlači uskim pojasm doline Drine.

3. Smela odluka komandanta 38. NOU divizije da, nakon uspešno izvedenog protivnapada, 18. brigada produži napad na neprijatelja i 18/19. decembra 1944. godine, a 21. tuzlanska brigada napadom na neprijateljske položaje Kula-Grad - Vratolomac, doprinese da se vežu snage neprijatelja i ujedno stvore uslovi za ubacivanje jačih snaga 21. brigade u Zvornik. Takva odluka imala se izvršiti angažovanjem jedinica Brigade, i to: 1. i 4. bataljona napadom na pravcu Kula-Grad, sa zadatkom da, po svaku cenu, zauzme neprijateljske položaje Gaj (k. 444) i time veže za sebe neprijateljske snage. Treći bataljon napada na Zmajevac, zatim na Vratolomac i u pogodnom trenutku treba da prodre u severni deo Zvornika. Drugi bataljon, ojačan Izviđačkom četom Štaba 38. divizije i Izviđačkom četom 21. brigade, imao je zadatak da dolinom rečice Bjelobara, odnosno cestom Glumine - Snagovo - Zvornik, po svaku cenu, se ubaci u grad i energičnim dejstvom ga zauzme, uz podršku

1, 3. i 4. bataljona, koji napadaju spoljnju odbranu neprijatelja. Uz angažovanje komandanta Divizije i komandanta Brigade, Štab 2. bataljona izvršio je temeljite pripreme, polazeći od toga daje ubacivanje u grad uslovljeno vrlo osetljivim pravcem, gde pre ubacivanja ove jedinice mogu doći pod jaku bočnu neprijateljsku vatru. Usledile su vojno-stručne i političke partijske pripreme. Ukratko je objašnjeno borcima kako treba dejstvovati u naseljenom mestu, kako osvajati pojedine zgrade, kako međusobno sadejstvovati i održati vezu. Istaknuta je mogućnost i eventualnog odsecanja pojedinih delova Bataljona od strane neprijatelja, ukazano kako treba braniti pojedine zgrade. Akcija u gradu trebalo je da počne u 21 čas, 18. decembra 1944. godine.

Neposredno pred pokret, u rejonu Mehmedića, komandant Bataljona je objasnio čitavom sastavu zadatak i cilj akcije, ukazao na poverenje koje je tom sastavu dato. Nakon što je Bataljonu zadatak saopšten, komandant Bataljona je rekao da iz stroja može izaci onaj ko ne oseća potpunu spremnost da učestvuje u ovoj akciji. Iz stroja je izašao jedan puškomitrailjezac, rodom od Lopara, uočljivo je bilo daje bolestan. Ostao je u seoskoj kući, suznih očiju. Iz stroja su se čuli glasni uzvici: »Što pre u Zvornik!«

ŠEMATSKI PRIKAZ BORBI U ZVORNIKU 18/19. DECEMBRA 1944. GODINE

U 21 čas, 18. decembra, vatrena grupa sastava: 6 puškomitraljeza (svaki po 500 metaka), dva »džombula« (protivtenkovsko englesko oruđe) sa po 10 mina, 4 protivtenkovske puške i 6 boraca bombaša, sve dobrovoljci, krećući se po grupama sa obe strane puta, bila je spremna da otvori vatru. Odlučan udar vatrene grupe potpuno je uništio neku vrstu bunkera na ulazu u Zvornik. Pored bunkera, bilo je nekoliko rovova, nešto bodljikave žice. Ulaz je branilo 15-20 nemačkih vojnika sa 3-5 puškomitraljeza. Sve je to uništeno. Nakon što je vatrena grupa izvršila zadatka, usledio je upad Bataljona u grad. U 23 časa ojačani Bataljon bio je u gradu (vidi gornju šemu). Tad se razvila žestoka borba. Od snažne obostrane vatre, ječala je dolina Drine. Treća četa, pred tunelom, na ulazu od Drinjače, vodila je vrlo oštru borbu sa nemačkim snagama koje se probijaju u grad. Izviđačka četa Divizije, u centru grada kod džamije, tuče se sa Nemcima i ustašama, Prva četa vodi borbu kod džamije ispod Vratolomca. Izviđačka četa Brigade, u rejonu crkve, u centru grada, razbijja otpor grupe Nemaca. Druga četa postavila se na južnim padinama Zmajevca i severnim padinama Kula-Grad i tim je obezbeđivala Bataljon od protivnapada Nemaca. Nešto oko jedan čas, 19. decembra, zaustavljen je prođor Nemaca od Diviča. Došlo je do vrlo teškog stanja kod 1. čete. Nemci, prinuđeni da se izvlače iz grada, nabacuju ovu četu na istočne padine Vratolomca. Istovremeno, iz pravca Karakaja Nemci, sa pet tenkova, dolaze radi prihvatanja snaga koje se izvlače. U pomoć u 01. čas upućena je Izviđačka četa Brigade i odelenje »džombula«. U severnom delu Zvornika došlo je do obostrane vatrene paljbe, do udara i eksplozije bombi, mina i tenkovskih granata, što je potvrdilo da se borba razvila na život i smrt. Nemci su bili prinuđeni na izvlačenje u pravcu Karakaj - Kozluk. Nakon ovog sudara, Izviđačka četa Brigade je povučena u centar grada, gde je sa Izviđačkom četom Divizije razbijala grupe nemačkih vojnika, ustaša, legije i manje grupe četnika. Oko 3 časa, 19. decembra, kod 3. čete dolazi do kritičnog stanja. Nemci od Diviča vrlo zgušnuto - prosti u čoporu - (zemljišni prostor nije im dozvoljavao razvijanje) jurišaju u centar grada. Neposredno u prolazu kroz tunel došlo je do borbe prsa u prsa. U pomoć ovoj četi upućena je Izviđačka četa Divizije, bez jednog voda i odelenje »džombula«. I u tom delu grada razvila se vrlo teška borba. Nemci, pretrpevši velike gubitke, morali su se povući u Divič. U tom vremenu, oko 3 časa, uspeo je Treći bataljon da zauzme Vratolomac. Deo njegovih snaga, oko čete, uspostavio je vezu sa 1. četom 2. bataljona, time je ojačao odbranu ovog pravca. Jedinice 1.

i 4. bataljona zauzele su vis Gaj (k. 444), i time vezale snage neprijatelja na Kula-Grad.

U toku borbe u Zvorniku ubijeno je preko 150 Nemaca, usataša, pripadnika legije i četnika. Zarobljeno je 25 nemačkih vojnika. Među zarobljenim bio je nemački potpukovnik, njegov adutant - podoficir, vozač i putnički automobil »Ford«. Zarobljeni potpukovnik izjavio je da je od septembra 1943. godine bio komandant pozadine u Albaniji. Zarobljeno je oko 120 pripadnika legije i zelenog kadra. Na pravcu od Drinjače do Kozluka i kroz sam grad stajalo je blokirano i zaplenjeno preko 50 kamiona raznog materijala i 4 haubice 105 mm. Među zaplenjenim oružjem bilo je 14 puškomitrailjeza, na desetine pušaka i druge opreme. Naši gubici - 5 poginulih, među kojima i vrlo hrabar puškomitrailjezac Risto Petrović Mrconja. Imali smo 11 ranjenih boraca. U ratu su ljudske subbine vrlo čudne, prosto neverovatne. Borac iz 2. bataljona, koji je kada se kretalo u grad ostao bolestan u seoskoj kući u Mehmedićima, grejući se sa domaćinom i domaćicom oko ognjišta, poginuo je od direktnog udara jednog artiljerijskog zrna na staru trošnu kuću. Bili su to pogoci nemačke baterije koja je tukla sa Kula-Grada.

Dok se još vodila borba u gradu i dok smo uspostavljali kontakte sa građanima Zvornika, radovali se što smo uspešno izvršili zadatku, razmišljali kako se u gradu dalje održati, Štab Bataljona dobio je naređenje - hitno se izvući u rejon Snagovo. Nismo rado ovo naređenje prihvatali, ali se moralno izvršiti. Zbog razrušene ceste Zvornik - Snagovo, plen nismo mogli izvući iz grada. Od plena poneli smo samo pešadijsko naoružanje, borci - pušači pune džepove duvana koje su pronašli u kamionima, a vožen je čak iz Albanije. Eh, kako su pušači bili radosni.

Na Snagovu podnet je izveštaj Štaba Brigade i predati zarobljeni Nemci. Još u Zvorniku, razoružani legionari, pušteni su kućama. Tu je Štab 2. bataljona primio novo naređenje iz koga se videlo da istog dana treba stupiti u borbu sa četnicima. U Zvornik će ući jedinice 14. brigade, 23. srpske divizije NOVJ.

Nakon vrlo teških dotadašnjih danonoćnih borbi i vidnih uspeha, jedinice 21. brigade, 19. decembra 1944. godine, nakon usisljjenog marša na Snagovo, po vrlo jakoj hladnoći i magli, izbjegaju na položaje: Dolovi - Vidakovići - Borogovo. Desno su pristizale jedinice 18. hrvatske brigade. Na tim položajima dolazi do sudara sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića.

Agonija četničkog pokreta počela je u letu 1944. godine. Vrhovna četnička komanda, ceneći vojno-političku situaciju u avgustu te godine, zaključuje: snage NOV Jugoslavije iz Bosne i Crne

Gore prelaze u Srbiju, gde se već formiraju nove partizanske divizije. Nemci iz Grčke izvlače jedinice iz sastava armijske grupe »E«, time jačaju odbranu Srbije, što je za njih bilo garant da se situacija prema planu partizanskog vodstva neće brzo razvijati. Posedanjem položaja na istočnoj granici Srbije, Nemci garantuju da Rusi ne mogu preći Dunav. Saveznici, Englezi i Amerikanci, sa baza u Italiji, preko Jadranskog mora, prodiraće u Jugoslaviju i time omogućiti da kraljevska vojska u domovini preuzme vlast. Kako se vidi procena je bila konfuzna, ali se zaključivalo da je situacija teška, ali nije bezizlazna.

Za 0% vreme nemačko komandovanje vrlo jasno i realno ceni situaciju, vrši potez kojim se stvaraju uslovi za izvlačenje jedinica iz Srbije na zapad. Saznavši da je Beograd zauzet, da su nemačke snage u beogradskom prostoru pretrpele teške gubitke, komandant grupe armija »E«, 20. oktobra 1944. godine, odlučuje da izvlačenje svojih snaga iz Srbije vrši preko Bosne.

Sadejstvujući sa Nemcima, pod stalnim udarima jedinica NOVJ, izvlačeći se uz osetne gubitke kroz Sandžak, oko 15-20.000 četnika, početkom decembra, stiže u rejon Romanije. Suočeni sa stalnim udarom naših jedinica, sa velikim gubicima u ljudstvu, sa prezicom naroda, pritiskom zime, bez hrane, gubljenjem oslonca na nemačke snage, koje su se borile za sopstveni spas, četnička Vrhovna komanda u selu Knežina, 12. decembra 1944. godine, donosi odluku: preko Vlasenice prođeti u dolinu reke Spreče, zauzeti Tuzlu. U tom prostoru (tuzlanski basen) doći do hrane, soli i smeštajnih uslova. Tu prezimiti. U proleće, vratiti se u Srbiju. Napad na Tuzlu nametao se Draži i zbog procena da partizani nemaju jakih snaga za odbranu, jer su im glavne snage angažovane u borbama na sremskom frontu i sa nemačkim jedinicama iz sastava armijske grupe »E«, koje se povlače pravcem Vlasenica - Drinjača - Zvornik - Bijeljina.

Nakon borbi sa jedinicama 27. NOU divizije oko Vlasenice i Šekovića, četničke jedinice, 19. decembra 1944. godine, krenule su u napad na Tuzlu. Desna četnička kolona, jačine oko 6-7 hiljada četnika, pod komandom pukovnika Dragutina Keserovića, imala je u koloni sedam korpusa, među kojima: grupu korpusa kraljevske garde, pod komandom Nikole Kalabića. U sastavu ove kolone nalazio se i četnički Majevički korpus. Srednja kolona je bila sastavljena od 1. i 2. divizije srpskog udarnog korpusa i Vlaseničke četničke brigade. Leva kolona, pak, imala je Vlasinsku i Kozjačku brigadu Južnomoravskog korpusa, Kladanjsku četničku brigadu. Ti-

močki četnički korpus, kao rezerva četničke Vrhovne komande, nalazio se u rejonu Stupara.

Zadatak desne kolone bio je da prodre u dolinu reke Spreče pravcem Memići - Kalesija, a zatim, obezbeđujući se od Zvornika, glavnim snagama sa istočne strane, preko sela Babina Luka - Simin Han, prodre u Tuzlu. Majevički četnički korpus imao je zadatak da napada pravcem Busija - Cviljevina - Kovačeve Selo - Simin Han i tim sadejstvuje četničkim snagama na glavnom pravcu uđara. Srednja kolona imala je zadatak da pravcima Bijelo Polje - G. Lukavica prodre u Dubrave - Par Selo, te iz tog pravca izbjije, preko Ilinčice, u Tuzlu i Kreku. Leva kolona imala je za cilj, krećući se pravcem Đurđevik - Živinice - Ljubače, da prodre u rejon Husino, a onda sadejstvuje sa srednjom kolonom. Ozrenski četnički korpus, oko 3.000 ljudi, imao je zadatak da napada pravcem Kiseljak - Kreka, dok je Trebavski četnički korpus, oko 2.000 ljudi, imao da napada pravcem Srebrenik - Tuzla.

Do sudara između snaga četničke grupacije i jedinica NOVJ došlo je oko 9 časova, 19. decembra, na pomenutim položajima. Bio je to vrlo žestok sudar, kako po gustini vatre, tako i po obostranim jurišima. U tom sudaru, u rejonu Mramorak, jurišajući u borbenom poretku 3. bataljona 21. tuzlanske brigade, ranjen je i komandant 38. divizije potpukovnik Franjo Herljević.

Pod pritiskom jakih četničkih snaga, uz snažan otpor, Brigada se padom mraka, 19. decembra 1944. godine, preko reke Spreče, izvlači u rejon Memići - Šahbazi. Odatle cestom stiže, oko 8 časova, 20. decembra, u Simin Han. Vremena za odmor nije bilo. U Simin-Hanu Brigada prima naređenje da posedne pogodne položaje na liniji: k. 442 - visovi istočno od Babajića - Pelemiš - k. 392 - desna obala potoka Kovačica - Bilježak. Sa tih položaja, obezbeđujući levi bok, sprečiti po svaku cenu prođor četnika - četničkih jedinica pravcem Babina Luka - Čakiovići - Simin Han - Tuzla. Desno odbranu organizuju 17. majevička i 18. hrvatska brigada.

Na osnovu takvog naređenja, Štab Brigade odlučio je da glavne snage 1. i 3. bataljona posedaju položaje istočno od Babajić - Pelemiš, a 2. bataljon desnu obalu potoka Kovačica - Bilježak. U rezervi, na raskrsnici puteva zapadno od Pelemiša, nalazio se 4. bataljon. Štab Brigade, brigadna bolnica i komora bili su u Simin-Hanu. Posedanjem položaja, ukopavanjem sa organizacijom vatrenog sistema, jedinice brigade su, u toku 21. i 22. decembra, završile kratkotrajnim odmorom.

Nakon izvesnog sređivanja u Osmacima i Gojčinu, snage desne četničke kolone, 21. decembra, produžavaju kretanje ka

Tuzli, obezbeđujući svoj desni bok i leđa, jer su očekivali udar naših jedinica od Zvornika. Kretanje četničkih snaga bilo je vrlo oprezno. Poredak te jake grupe razvijao se tako da su, u toku 24. i 25. decembra, uspeli izbiti na liniju: Bajići (Cviljevina) - Babina Luka - Kikači - Petrovice - Jeginov Lug. Sa ove linije, 26. decembra 1944, krenuli su u odlučujući napad s ciljem da prodru u Tuzlu. Time su započeli njihovi žestoki sudari sa jedinicama 38. NOU divizije NOVJ.

Na položajima 21. tuzlanske brigade izrazito tešku borbu, u toku 26. i 27. decembra, vodio je 1. i 3. bataljon. Na položaje 2. bataljona Brigade napao je posle podne, 26. decembra, četnički Majevički korpus (Požarnička i tri majevičke četničke brigade), jačine oko 1.500 četnika, većinom prisilno mobilisanih. Snažnom vatrom sa utvrđenih položaja, napad četnika je odbijen i dok su na položajima 1. i 3. bataljona vođene borbe i noću 26/27. decembra, do tle na položaju prema 2. bataljonu to nije bio slučaj, jer su majevičko-požarnički četnici pijančili u Požarnici i Cviljevini. Poslije upozorenja komandanta desne grupacije Keserovića i njegovog zahteva da i Majevički korpus preduzme energičnije napade, ujutro, 27. decembra 1944, i ovi četnici vrše napade na položaje 2. bataljona 21. brigade. Smenjivali su se juriši i zauzimanje položaja, naročito u rejonu Erkića kuća u Kovačevu Selu.

U toku borbi, nešto oko 11 časova, 27. decembra, iz Simin Hana na vis Golubovac, gde je bio smešten Štab 2. bataljona, dolazi iz Tuzle 12-15 žena, noseći razne poklone za borce (čarape, rukavice, šalove, naušnice) i razne vrste hrane - razume se i baklavе. Politički komesar Bataljona Abdulah Sarajlić Teški izade im u susret. Odmah s njima vešto započe razgovor Teški. Između žena javi se jedna, prepoznajemo po nosnji da je Muslimanka, iotresito reče: »Došle smo da vas zamolimo da ne date četnicima u Tuzlu. Poklaće i sve popaliti ovi izdajnici«. Zatim veli: »Sva je Tuzla na nogama, boriće se ceo grad. Već su pripremljeni i primili su oružje i radnici u Kreki«. Obraćajući se ženama komesar dalje kaže: »Tuzla ne sme pasti, branicemo je do poslednjeg borca i starešine«. Ovo i mnogo više toga rekao im je Abdulah, koji je od 1941. godine do početka 1943. vrlo aktivnodelovao u tuzlanskom ilegalnom pokretu. Dok je Sarajlić govorio, upade mu u reč jedna mlađa žena. »Oprosti, da li ti nisi onaj Abdulah Sarajlić, o kojem se puno šaputalo u Tuzli, za kojim su ustaše i policija tragale?« Nasmeši se Abdulah, pa reče: »Jesam«. Zatim, žene upitaše da lije ovo 21. tuzlanska brigada, jer su se u Simin Hanu dogovorile da one posete borce ove brigade. I dok se borba vodi i meci fijuču oko nas, Abdulah im reče da su došle

kod dela Tuzlanske brigade. Postoje od Erkića kuća prodrla jedna grupa četnika, to je i Štab Bataljona morao ići u protivnapad. Abdulah se zahvalio ženama na poseti i poklonima, rekavši: »Budite bez brige, Tuzla neće pasti u ruke četnika«. Ta poseta snažno je delovala na borbeni moral boraca celog Bataljona.

Jedinice 38. NOU divizije uspele su, u toku 26. i 27. decembra, sprečiti prodor četnika u Tuzlu, nanevši im teške gubitke, od vise stotina pогinulih i ranjenih. Zapjenjeno je dosta oružja: minobacača, mitraljeza, puškomitraljeza, preko 200 pušaka i drugog ratnog materijala. Vlastiti gubici su bili preko 30 mrtvih i oko 180 ranjenih boraca.

U toku 27. decembra 1944, dok su još borbe trajale, Štab 3. korpusa donosi odluku, pošto je 27. NOU divizija već prinudila srednju i levu četničku kolonu da odustanu od daljeg napada na Tuzlu i da se izvlače prema Ozrenu, da 16. muslimansku brigadu i Tuzlanski partizanski odred iz Živinica, kroz Tuzlu, vozom prebac u Simin Han, stavljajući ove jedinice pod komandu Štaba 38. divizije. Kako je 23. srpska divizija snažno napadala četničku grupaciju s leđa, to je četnička grupacija, koja je bila ukleštена između naših snaga, došla noću 27/28. decembra pod odlučujući udar jedinica 3. korpusa.

Dvadeset prva brigada, u sadejstvu sa 16. muslimanskim brigadom, čija su dva bataljuna upućena u pozadinu četnika, imala je zadatok: razbiti četničke jedinice u rejonu Babina Luka - Donje Hrasno, a jedan ojačan bataljon angažovati u protivnapadu prema Majevičkom četničkom korpusu, te što brže zauzeti dominantne položaje na Busiji. Do jutra, 28. decembra, uz teške gubitke, četnička grupa koja je sa istoka napadala na Tuzlu, bila je razbijena i prisiljena da se pod udarcima naših jedinica izvlači kroz Sprečko polje, preko Živinica, u pravcu Ozrena.

Dok su glavne snage 38. divizije, u čijem sastavu se nalazila i 21. tuzlanska brigada sa 16. muslimanskim brigadom, razbijale četnike u Sprečkoj dolini, dotle je 2. bataljon 21. tuzlanske brigade, ojačan Izviđačkom četom Brigade, 28. decembra, razbio četnike koji su branili Busiju. Oko 10 časova toga dana borci ovog bataljona odbili su pokušaj protivnapada četnika od Zlog Sela (sada Podgora). Na položajima oko Busije Bataljon sa Izviđačkom četom ostaje do pada mraka, 28. decembra, a zatim se povlači u Gornju Tuzlu, u sastav Brigade.

Štab Brigade je u Gornjoj Tuzli, 29. decembra 1944, pred strojem boraca Brigade, saopštio naredbu Štaba 3. korpusa, kojom se izražava zahvalnost i odaje priznanje svim jedinicama Korpusa

koje su svojim junaštvom, zalaganjem i izdržljivošću, dajući velike žrtve (od 24-28. decembra 21. tuzlanska brigada imala je: 8 poginulih i 33 ranjena borca), razbile sve planove okupatora i četnika. Tom prilikom većem broju boraca i starešina dodeljena su odlikovanja. Bio je to dan opštег veselja boraca i naroda Gornje Tuzle.

*
* *

U vremenu od 23. januara do početka maja 1945. godine, jedinice 21. tuzlanske brigade, u sastavu 38. divizije, učestvovaće u mnogim vrlo teškim borbama. Ponovo će se sresti sa četnicima, koncem aprila i početkom maja 1945. godine, i boriće se sa izdajnicima do njihovog skoro potpunog uništenja.

Šestog aprila 1945. godine 21. brigada je završila borbe protiv Nemaca za oslobođenje Sarajeva. Kasno uveče, 9. aprila, Brigada je od mase građana ispraćena iz Sarajeva i stigla u Podromaniju, gde se razmestila za odmor.

U toku 10-14. aprila ljudstvo Brigade je primilo sovjetsko naoružanje. Zaduženje sa novim, do tada i neviđenim oružjem, pratili su vrlo složeni problemi, jer nepoznavanje novoprimaljenog oružja ozbiljno je dovelo u pitanje borbenu gotovost Brigade, baš u vreme kada su oko Sokolca, gde se nalazila Brigade, vršljale četničke i ustaške grupe. Danonoćno se moralo raditi na upoznavanju boraca sa tehničkim svojstvima novog oružja, naročito rasklapanja, sklapanja, punjenja, upotreboom, odnosno stavovima za gađanje i nošenje tog naoružanja.

U periodu od 14. do 28. aprila, jedinice 21. tuzlanske brigade učestvuju u proganjaju i likvidaciji četnika i ustaša na Romaniji i bližoj okolini Sarajeva. U tim akcijama zarobljen je, predao se ili je ubijen veći broj četnika.

Po naređenju Štaba 38. divizije, 28. aprila 1945, Brigade se prikuplja u rejonu Vareša, bez 4. bataljona, koji se nalazio u Sarajevu kao divizijska rezerva. Iz Vareša jedna četa iz 3. bataljona upućena je na obezbeđenje prema Brezi i Podlugovima. Prikupljanje Brigade u vareškom prostoru bilo je uslovljeno pojavom novih opasnosti od četničkih jedinica.

Naime, snage naše 2. armije NOVJ proteruju sa Trebave četnike na prostor Vučjaka. To je ugao sliva rekë Save i Bosne. U tom uglu deo oko Odžaka držale su ustaše, a na pravcu Doboј - Derventa kretale su se nemačke snage. Osmatranja četničkih pokreta vršile su naše manje jedinice. Dolaskom na Vučjak Draža i dalje sa Nemcima sarađuje. Od njih prima izvesnu količinu municije. Ali

on, isto tako, oseća da Nemcima usluga njegove »vojske« sve manje treba. Suočen na Vučjaku sa nepovoljnim stavom Nemaca, velikom gladi, bolešću tifusa i smrtnosti u jedinicama, Draža odlučuje da izmeni pravac kretanja i orijentiše se za povratak u Srbiju. U međuvremenu na Vučjak stižu četnici iz Crne Gore, na čelu sa Pavlom Đurišićem.

Pavle Đurišić, komandant crnogorskih četnika, ne prihvatajući Dražin predlog o daljim zajedničkim pokretima, 1. aprila 1945, vrši pokret pravcem: Vučjak - Motajica - Klašnica, gde prelazi reku Vrbas. Odatle kreće kroz Lijevče polje ka Bosanskoj Gradišci. Čitav ovaj teritorij bio je pod kontrolom ustaša, a duž puta Klašnice - Gradiška imali su i jaka bunkerska utvrđenja. Na ilaskom crnogorskih četnika, ustaše upozoravaju da im prolaz preko ovog područja ne mogu dozvoliti. Ne obazirući se na ustaška upozorenja, Pavle Đurišić je sve dublje sa svojim jedinicama ulazio u Lijevče polje. Videvši da četnici ne prihvataju njihova upozorenja, ustaše snažnom vatrom iz svojih utvrđenja skoro u celini uništavaju ovu crnogorsku četničku grupaciju.

Saznavši kako je prošao Pavle Đurišić, Draža Mihailović, 15. aprila 1945. godine, na prostoru brda Glogovica, pred strojem svojih snaga, saopštava definitivnu odluku da se vraćaju za Srbiju. Shvatio je napokon da njegova usluga okupatoru više nije potrebna. Predveče istog dana sa Vučjaka je otpočeo pokret četnika Draže Mihailovića u Srbiju. Sela iznad Vučjaka ostala su opustošena. Da bi brže kretao svoje iznemogle i gladne četnike, pokret svojih snaga Draža organizuje u tri kolone: jedinicama desne kolone komanduje Dragutin Keserović, levom Dragoslav Račić i srednjom Nikola Kalabić. Na taj način je, kako je sam verovao, obezbedio da jedinicama komanduju njemu verni i odlučni komandanti. Četničke kolone prelaze reku Ukrinu kod Dervente. Maršuju levom stranom reke Ukraine, zaobilaze Prnjavor, dobio se utisak da nameravaju ugroziti Banju Luku, koja je bila oslobođena 22. aprila. Nakon izbjivanja u rejon Borja, Draža pomišlja da na prostoru Maglaj - Zavidovići - Žepče, pređe reku Bosnu i da preko Zvijezde i Romanije prodire u Srbiju. Takvo Dražino razmišljanje otpalo je onda kada je saznao da su jedinice NOVJ (27. i 53. divizija), 15. aprila 1945. godine, oslobođila Žepče, Zavidoviće i Maglaj. Ne obraćajući pažnju ili ne poštujući Dražinu odluku, u rejonu planine Borja, izdvajaju se iz sastava Dražine grupacije ozrenski i trebavski četnički korpsi, jačine oko 900 - 1.000 četnika i uz velike gubitke, preko 40%, uspevaju se prebaciti na teren Ozrena i Trebave, da bi vrlo brzo na tom prostoru bili i definitivno uništeni. Bio je to dodatni problem

za udarnu moć Dražine grupacije. Ali. on se na tu činjenicu nije mogao obazirati. Nastavlja pokret kroz centralnu Bosnu. Noću, 30. aprila, četničke snage izbjijaju ispod Vlašića na cestu Travnik - Koanik, grupišući se u rejonu Viteza. Prihvatile su ih i gonile jedinice 53. divizije NOVJ, a zatim nailaze na snažan otpor 18. hrvatske brigade i 4. bataljona 21. tuzlanske brigade. Dolazi do vrlo oštih sudara. Juriši za jurišima smenjivali su se sa obe strane. Borbe u rejonu Viteza trajale su sve do posle podne 2. maja. Pored gubitaka četnicima je usporen pokret, a sa tim prvobitno nisu računali. Nakon težih gubitaka u prethodnim borbama i probroja na uskom prostoru između Travnika i Zenice, četničke snage, sa planine Kruščica, orijentišu deo snaga u pravcu planine Vranića.

Dok su se jedinice 53. divizije, 18. hrvatske brigade i 4. bataljona 21. tuzlanske brigade, koji je iz Sarajeva kao divizijska rezerva, 29. aprila, prevezen kamionima u rejon Viteza i gde je stavljen pod komandu Štaba 18. brigade, tukle protiv četnika, dotle je 21. tuzlanska brigada imala naređenje da sa 1. i 2. bataljonom izvrši pokret preko planine Zvijezde i do pada mraka, 1. maja, izbije u rejon Begov Han, spreči eventualni pokušaj četnika da se prebaće na Romaniju. Treći bataljon ove brigade, sa jednom četom u Brezi i Podlugovima, i dalje zadržati sa komorom u Varešu. Potrebno je bilo ovako angažovati Brigadu, ali je takva razvučenost slabila njenu borbenu moć, otežavala komandovanje, snabdevanje i zbrinjavanje.

Dok borbe traju u rejonu Viteza, Štab 38. divizije, depešom, 1. maja, naređuje Štabu 21. brigade da odmah produži pokret i da stigne sa 1. i 2. bataljonom do predveče, 2. maja, u Zenicu, koja je 12. aprila 1945. bila oslobođena. Bio je to vrlo naporan pokret već zamorenog ljudstva Brigade. Ali, moralo se izdržati. Negde oko 21 čas, 2. maja, pristigli su od Vranduka na ulaz u Zenicu bataljoni 21. brigade. Naišli smo na porušen most i pre nego što ćemo ući u Zenicu, u gradu otpoče uraganska paljba. Čuju se pucnji iz svih oružja. Jekne i neka bomba. Zaključujemo da su četnici upali u Zenicu. Prelaz preko reke Bosne, odlučeno je, mora se vršiti po svaku cenu. I dok Štab Brigade sa štabovima bataljona utvrđuje zadatke i način na koji će se izvršiti prolaz, iz grada pristiže na most grupa naših boraca i glasno više: »Drugovi, pao Berlin«. To »pao« kao daje bila komanda »pali«, otpoče paljba u celoj brigadnoj koloni.

Brigada je u Zenici, radi odmora i pripreme kamiona, ostala do 11 časova 3. maja. U Štabu Divizije, rukovodstvo Brigade je detaljno upoznato sa vojnom situacijom i zadacima koji očekuju Brigadu. Toga dana (3. maja), u rejonu Kruščica, protiv četnika borile

su se: 18. hrvatska brigada, 18. srednjebosanska brigada i 4. bataljon 21. brigade. S juga prema planini Vranići dolazila je 12. hercegovačka brigada i Hercegovačka brigada KNOJ-a. Cenjeno je da ima oko 10 - 12 hiljada četnika.

Štab 21. tuzlanske brigade dobio je naređenje da što hitnije, prevozeći se kamionima, stigne u Fojnicu. Povezujući se sa hercegovačkim jedinicama i organima narodne vlasti, uspostaviti sa njima čvrstu saradnju i, po svaku cenu, sa pravca planine Kruščica sprečiti upad četnika u Fojnicu. Oko 17 časova, 3. maja 1945, kod Fojničke banje iskrcale su se iz kamiona jedinice Brigade. Usled velikog umora, borci su, gde god je koji seo, tu je počeo i spavati. Odmah je uspostavljena veza sa jedinicama 12. hercegovačke brigade, koje su bile na položajima uzvodno od Fojnice, na desnoj obali Fojničke reke. Od komandanta jednog bataljona iz Hercegovačke brigade, čije je desno krilo bilo u rejonu Luke, obavešteni smo da su četničke jedinice pristigle neposredno pred Fojnicu na liniju: Ukretovac - zaselak Čemernica - Golo brdo - Zahar. Ispred ovih položaja, verovatno, imaju isturena borbena obezbeđenja. Na osnovu toga zaključili smo da će četnici, radi sređivanja i odmora, prenaći na pomenutim položajima. Padao je mrak, na četničkim položajima zahuktaše vatre. Od predstavnika vlasti saznali smo da je u toku evakuacija stanovništva, stoke, životnih namirница u pravcu planine Vrana. Ova saznanja upućivala su da ćemo se ponovo boriti protiv ovih izdajnika, koje smo tukli pred Tuzlom i na Ozrenu.

Prema četničkim položajima upućen je 1. bataljon, da bi se 2. bataljon odmorio. Nakon pređenog dosta teškog puta, 2-3 kilometra, jedinice 1. bataljona naišle su na četnička isturena odeljenja, sa kojima se nije stupalo u borbu, već je ostao ispred njihovih položaja sve do zore. U zoru, 2. bataljon je krenuo da smeni 1. bataljon i kad je pristigao u Lučicu, stupio je u kontakt sa 1. bataljonom. Baš u to vreme, usledio je, sa pravca Korito - Varda, pokret vrlo zbijenog streljačkog stroja četnika. U rejonu Lučica, kod lovačke kućice, došlo je do sudara sa četnicima. Levo na pravcu Ukretovac - Korito - Biličići, već se razvila borba. Znali smo tamo su Hercegovci, sa kojima smo se već dogovorili o sadejstvu. Naši bataljoni, pod pritiskom znatno jačih četničkih snaga, bili su prinuđeni da se, pod borbom, izvlače sa posednutog položaja. Od Banje, levom obalom Fojničke reke preko Alaupovka - Citonja - Jasenikovina, pod vrlo jakom četničkom vatrom, izvlačio se 2. bataljon. Kod Banje, preko uskog mosta, prelazeći Fojničku reku, pružaju otpor četnicima, koristeći zgrade u gradu, izvlači se kroz grad u pravcu Bakovići - Lužine. Na ovom pravcu izvlačile su se i čete 12.

hercegovačke brigade. Dolaskom na Zvornik-grad, Štab Brigade (politički komesar Brigade Ljubo Antić, načelnik Štaba Brigade Milo Mićić i zamenik političkog komesara Brigade Spasan Ristić), uočava na cesti Gromiljak - Fojnica, oko sela Ostružnice, veliki dim i pucnjavu. U prostoru kose - grupe visova u rejonu Citonje, 2. bataljon ulazi u borbu sa četnicima, a 1. bataljon se izvlači i poseda položaje na severnim padinama Zvornik-grada, spreman da podrži izvlačenje 2. bataljona. Do ovakve iznenadne i teške situacije po naše jedinice došlo je, jer je četničko rukovodstvo uputilo iz rejona Lokva, pravcem Vidina - Ostružnica - Reše - Zvornik-grad, jaču kolonu svojih snaga radi zaštite od naših jedinica iz pravca Kiseljaka. Očito četnicima se žurilo, pa su uspeli da oko 11 časova pristignu na položaje: M. Ploča - groblje Lužine - Zvornik-grad.

Do 11 časova, 4. maja 1945. godine, bataljoni 21. brigade bili su na položajima Jasekovica. Tako su se našli na boku četničkih snaga. Bili su u izrazito teškom položaju, jer su se našli na udaru glavnih četničkih snaga, koje su kroz Fojnicu prodirale u pravcu planine Bitovnje. U tom sudaru naneti su četnicima osetni gubici. Ali, jedinice 21. brigade pretrpele su i same velike gubitke: iz 1. bataljona na prelazu mostića kod Banje i u borbama kroz Fojnicu poginulo je ili zarobljeno 26 boraca sa 4 puškomitrailjeza i 22 puške. Još teže je gubitke imao 2. bataljon. Skoro cela 2. četa iz ovog bataljona (oko 67 boraca) izginula je u rejonu Citonja, na čelu sa hrabrim komandirom čete Brankom Obradovićem. Izginula je sva četa, štiteći izvlačenje snaga 1. i 2. bataljona.

Sa položaja Jasekovica, bataljoni 21. brigade, u toku 4. i 5. maja, napadali su u bokove četničkih snaga, zatim začelje, sadejstvujući sa 18. hrvatskom brigadom, koja je u stopu gonila četničke zaštitnice. U toku 5. maja ova dva oslabljena bataljona uspela su ubiti 15 i zarobiti 20 četnika. Kod jednog od zarobljenih, koji je bio ranjen, nađen je ruski poškomitrailjez. To je jedan od ona četiri koje su nam četnici u Fojnici zaplenili. U toku noći 5/6. maja, Štab 21. brigade dobio je naređenje da izvuče iz borbe bataljone i da se prikupi u rejonu Kiseljaka. U toku 6. maja pristigao je iz pravca Oglavak - Graščica - Kiseljak, naš 4. bataljon, koji se u sastavu 18. hrvatske brigade borio protiv četnika u rejonu Viteza. Od Štaba 4. bataljona saznajemo da im je jedna četa skoro uništena. Teško ranjen komandir čete Rade Panić, da ne bi živ pao u ruke četnika, izvršio je samoubistvo. I to je za nas bio težak udarac.

Nešto kasnije, posle konačnog poraza četnika, saznaće se: upadom u Fojnicu četnici pale zgrade - kuće, ubijaju muslimanski živalj, pljačkaju, noseći sve što su mogli koristiti (odeću, obuću,

hranu, pokrivke itd.), gone stoku, ispijaju zdravice za srećan dalji put, na konjima njihovih starešina čilimi, serdžade i slični pokrivači. Četnička Vrhovna komanda, na čelu sa Dražom Mihailovićem, predveče 4. maja 1945. godine, napušta Fojnicu, kreće u pravcu planine Bitovnja. Dok 21. tuzlanska brigada kreće ka Kiseljaku, mestu prikupljanja, gde stiže 6. maja uveče, dotle četnička grupacija, toga istog dana, u rejonu planine Bitovnja, koja je pod snegom i temperaturom ispod 10 stepeni, odmara i odbija napade 12. hercegovačke brigade sa severa. Četničke jedinice Draže Mihailovića trpeći glad, hladnoću, stalne udarce jedinica NOVJ, bolest, sve više se demoralisu. Po odeći i obući, opljačkanoj kroz centralnu Bosnu, više su ličili na aveti nego na one silnike koji su iz Srbije krenuli u oktobru 1944. godine.

Dok su se četnici, 7. maja, kretali sa planine Bitovnje u pravcu planine Bjelašnice, već su, 5. maja predveče, na sektor Ivan-sedlo - Tarčin, pristigle 3. hercegovačka brigada narodne odbrane i 17. majevička brigada. Na tom prostoru posele su položaje u nameri da pokušaju sprečiti prelazak četničkih snaga u pravcu Bjelašnice. U toku 7. i 8. maja, vodeći borbu sa našim brigadama, pretrpevši velike gubitke, četnička grupacija ipak prelazi cestu Ivan-sedlo - Tarčin i, pred veče 8. maja, Draža sa svojim snagama stiže na Bjelašnicu. Ali, mira mu nema, tu grupaciju od Ivan-sedla i Raštelice napadaju 3. i 12. hercegovačka i 18. hrvatska brigada 53. divizije NOVJ.

Jedinice 38. divizije, u toku 8. maja, prikupljaju se u rejonu Ilidže (18. i 21. brigada iz rejona Kiseljaka prevezene su kamionima gde se kraće vreme odmaraju, vrše popunu municijom i suvom hranom. Izvršena je i trijaža, iznemogli borci upućuju se na oporavak i lečenje, a brigade se popunjavaju novim borcima iz naših dopunskih jedinica. Noću, 8. maja, 21. tuzlanska brigada iskrcava se iz kamiona u Trnovu. Njen zadatak je bio da, u toku noći 8/9. maja, izbije na Treskavicu, razvije se za borbu i izvrši bočni udar na četničke jedinice, koje će najverovatnije nastaviti kretanje u pravcu Kalinovika. Iz Trnova, koristeći za vodič dobre poznavaoce Treskavice, planinskom stazom, savlađujući vrlo oštar nagib, pored potoka Hrastnica, Brigada, bez komore, oko 4 časa, 9. maja 1945. godine, kao »zmija« izvlači se na Treskavicu. U rejonu Opaljenik Štab Brigade odlučuje: 2. bataljon poseda položaje Poljice i Mlakva. Zadatak: sprečiti pokušaj četnika da izbiju na dominirajuće visove: Boriće i k. 2053. Prvi bataljon poseda položaje zapadne padine Kljusine i Kamene glave. Zadatak: sa ovih položaja, gustom vatrom, tući četničke snage koje će se, verovatno, kretati od Marva

dolinom reke Ljute, prema Kalinoviku. Treći bataljon zauzeće položaj u rejonu Opaljeni kuk, 4. bataljon u rejonu planine Pašine. Ova dva bataljona (3. i 4) u suštini sačinjavali su drugi ešalon Brigade, spreman za upotrebu u slučaju eventualnih jačih napada četnika i njihove namere da posednu Treskavicu. Štab Brigade, sa Četom automatičara, nalazio se u rejonu Bijelo jezero. Izviđačka četa bila je raspoređena sa po jednim vodom pri 1. i 2. bataljonu, a treći vod pri Štabu Brigade. Desno od položaja jedinica 21. brigade, nalazila se 17. majevička brigada, a na cesti Kalinovik - Obalj 3. sandžačka brigada 37. sandžačke divizije.

U jutarnjim časovima, 9. maja, pod jakim udarima naše avijacije, četničke snage počinju pokret sa Bjelašnice pravcem selo Rakitnica - Ljuta u nameri da se, između Kalinovika i Obalja, probiju u rejon planine Lelija i Zelengore, a zatim preko reke Drine u Srbiju.

gada u rejonu Kojote. Taj prevoj, i pored snažnog juriša četnika, odbranila je ova naša brigada. Zatim je usledio napad četnika na 2. bataljon 21. brigade, na položajima kod Mlavke. Ni ovaj položaj četnici nisu uspeli zauzeti i time obezbediti pokret svog levog bloka. Drugi bataljon 21. brigade, slučaj je hteo, sukobio se sa 1. četničkom majevičkom brigadom. Pred položajima Bataljona naše brigade, čiji je komandant bio Mićo Petričević iz Bogutova Sela, ostalo je 11 poginulih četnika, među njima i zlikovac, četnički koljač Rajo Pajić iz Bogutova Sela.

Kad su borbe sa četnicima počele, intenzitet udara naše avijacije bio je sve jači (naši avioni poletali su sa aerodroma Rajlovac). Tad smo primili vest da je kapitulirala Nemačka, što je osnažilo naša uverenja da ćemo likvidirati četničku grupaciju. Trpeći naše bočne udare, uz povremene protivnapade, izvlačenje četnika dolinom reke Ljute, više je stihijno i ono je trajalo do 16 časova, 10. maja 1945. Sprečeni su da se probiju preko reke Jezernice u pravcu Zelengore, gde su ih sačekale sveže snage 3. brigade 37. sandžačke divizije. Četnici su, u tom momentu, morali shvatiti da tog jutra ulaze u »makaze«, iz kojih se lako neće izvući. Draža odlučuje da na prostoru između Jezernica - Neretve - Ljute prikupi snage i protivnapadom pokuša razbiti partizanske jedinice, koje sa Treskavice brojnim snagama (17. majevička, 18. srednjebosanska, 3. i 12. hercegovačka i 21. tuzlanska brigada) napadaju prema reci Jezernici. Tim protivnapadom četnici su mislili da stvore uslove da se preko jedinog pešačkog mostića i nešto gazom prodru bliže Kalinoviku, razbijajući partizansku odbranu na cesti Kalinovik - Obalj i idu ka reci Drini.

U tako teškom položaju četničkim jedinicama nije ništa drugo preostalo nego da pokušaju protivnapadom razbiti naše snaže na Treskavici, a zatim preko Drine otići u Srbiju. Zaista, usledio je njihov protivnapad ka Treskavici. Dočekani masovnom vatrom oružja boraca naših brigada, medu kojima je bilo preko 700 puškomitraljeza i do 100 minobacača, četnici su tu potučeni, a zatim ju-rišem razbijeni. Tu je otpočeo pravi slom četnika, tih domaćih iz-dajnika. Preko 3.200 četnika je što ubijeno, što zarobljeno. Mnogi su skakanjem u Neretvu tražili »spas«, ali Neretva je bila neumo-ljiva. Pretrpevši teške gubitke, četnička Vrhovna komanda, sa ne-koliko hiljada četnika, preko Zelengore, probija se u rejon sela Vr-bica. Mnogi do tada »verni« Dražini komandanti traže spas za sebe. Još na planini Leliji Majevički četnički korpus, sa Dragosla-vom Račićem, napušta Dražu i povlači se u pravcu Jahorine, u na-meri da stigne na Romaniju a zatim na Majevicu.

U rejonu sela Vrbice avijacija NOVJ vrši udar po četničkoj Vrhovnoj komandi, koja svesna rasula, jedino razmišlja kako stići u Srbiju, pa tamo u gerilu - tako su govorili. Tu, u Vrbici, gine ge-neral Miroslav Trifunović, desna ruka Draže Mihailovića. Uništena im je radio-stanica, zarobljena arhiva i sam Draža bio je kontuzo-van.

U takvom stanju, Draža je i dalje sa svojim jedinicama, koje su pod stalnim napadom sandžačkih i crnogorskih partizana. Do-nosi odluku da preko Jahorine ide na Romaniju. Između Kalinovi-ka i Foče, u rejonu Zakmura, Draža se rastaje sa Nikolom Kalabi-ćem, kojeg upućuje u Srbiju da tamo stvori uslove za njegov dola-zak. Nakon rastanka sa Kalabićem, Draža sa delom Keserovićevog korpusa (oko 500 četnika), praćen stalnim napadima jedinica 21. tuzlanske brigade i udarima naše avijacije, ide na Romaniju preko Jahorine.

Dvadeset prva tuzlanska brigada uspešno je izvršila postav-ljene zadatke na Treskavici i Jezernici. Zarobila je 360 i ubila pre-ko 280 četnika, zaplenila 280 pušaka, 32 puškomitraljeza, 17 mi-nobacača, 120 konja, od kojih 18 jahačih. U tim borbama Brigada je imala 12 poginulih i 27 ranjenih boraca.

Jedinice 21. tuzlanske brigade, posle malog predaha kod Ka-linovika, nastavile su sa borbama, progonima i uništavanjima čet-nika u prostoru Jahorine i Romanije.

Jedanaestog maja 1. bataljon 21. brigade napustio je rejon Hotovlje - Romani, sa zadatkom da u rejonu Jelač - Rataj posedne položaje i da spreči pokušaj četnika da, nakon poraza u rejonu Vr-bice, promene smer kretanja i orijentišu se u pravcu Jahorine. Na

tu mogućnost četničkog kretanja ukazao je depešom Štab Divizije Štabu Brigade. Odmah za 1. bataljonom krenula je cela Brigada. Oko 19 časova, u rejonu Jelač - Rataj, borci ovog bataljona došli su u sukob sa delovima četničke kolone koja se pod udarima jedinica 37. sandžačke divizije, a nakon poraza kod Vrbice, probijala ka severu. Postigavši prevlast u ovom sukobu, 1. bataljon je nastavio da goni četničku kolonu u pravcu: Mrđenović - Jasenova - Mrežica. U ponoćnim časovima, 12. maja, bataljon nailazi sa južnih padina Oštri hrt na jači otpor četnika. Bataljon je bio prinuđen da privremeno zastane i ujedno to iskoristi za kraći odmor boraca, jer su prethodne borbe i pokreti bili dosta iscrpljujući. Tada i ostale jedinice Brigade zastale su takođe radi kraćeg predaha u rejonu Pribisalić - Mrežica - Trojina. U svanuće, 12. maja, Brigada nastavlja pokret. Na položaju 1. bataljon smenuju 3. i 4. koji razbijaju četničku zaštitnicu na Oštrom hrtu. Oko 7 časova, istog dana, naša avijacija, u tri naleta, u grupi od po 8 aviona, vrši udar po četničkoj grupaciji u rejonu: Sjeništa i istočnom delu Jahorine. I tu su četnici, posebno Majevičkog korpusa, pretrpeli veće gubitke, zarobljeno je oko 150 četnika sa naoružanjem. Da bi izbegli udare iz rejona Pale, svoja kretanja sa Jahorine četnici usmeravaju preko sela Kamenicu i Prača. Prelaze cestu Goražde - Pale i, noću 13/14. maja, upadaju u Praču, odbacujući, tom prilikom, manje snage KNOJ-a. U rejonu Prače sastala se grupa koja se sa Dražom Mihailovićem probijala pravcem Zakmür - Gradac - Kremin - Bogovići - Crni Vrh - Prača i koja se ranije od njih odvojila na čelu sa Račićem i Damjanovićem.

Iz Prače, četnička grupa, jačine oko 500 ljudi, hita ka Romaniji. Predveče, 15. maja, prelazi cestu Rogatica - Sokolac, u rejonu Obrići - Rabar. Odatle, u toku tog, i narednog dana, i dalje je u pokretu i preko Devetaka, 17. maja 1945. godine, izbijaju u rejon sela Džimrije. U progonu ovih četničkih snaga angažuju se jedinice brigade, prije svega, 1. i 4. bataljon. Snage 2. i 3. bataljona, sa Četom automatičara, iz rejona Rabar - Obrići (prevoj Rogatica - Sokolac), ukrcavaju se u kamione i preko Sokolca stižu u rejon sela Mrkalja. Bilo je to 17. maja. Zadatak ovih jedinica bio je da posednu položaje na liniji (duž ceste) Han-Hanić - k. 1121 - k. 1107 - vis, zapadno od izvora Korita - Brezaj i spreče prodiranje četničke grupacije iz Džimrija preko sela Mrkalja u pravcu planine Sljemska (Šašavci - Babina - Vrbaci). Posedanje položaja u selu Mrkalju, od strane naših jedinica, bilo je od posebnog značaja.

Dolaskom naših snaga na ovo područje, Stab Brigade, koji je bio u sastavu ovih naših grupa, donosi odluku da se obuhvatom,

desno od Vrhova i levo od Podomar - Brezjak, bar delimično, okruži i uništi četnička grupacija, koja se sve više približavala cesti i odmah počela pljačkati i terorisati seljake okolnih sela. O tome nas obaveštavaju seljaci, bežeći ispred četnika i tražeći od nas zaštitu. Kad su se četničke jedinice približile cesti, razvijene, u streljački stroj, više radi pljačke no borbe, usledio je naš iznenadni vatreni udar. Četnici iznenadeni ovim udarom, skoro bez otpora, beže istočnim delom Studena gora u pravcu Jerkin Grob (Rijeka). Naš 2. bataljon, koji je bio na levom krilu, prelazi u gonjenje četnika. Do pada mraka ovaj bataljon zarobio je 127 četnika, sa arhivom komandanta četničkog korpusa Dragutina Keserovića. U ovoj borbi, vrlo lukavo nam je izbegao Draža Mihailović. Naime, kad je počela borba u istočnom delu Mrkalja, Draža se sa pratnjom nalazio u šumi, kod grupe kuća Gradina, između Đukića i Paljike. Dok su naši bataljoni opkoljavali i hvatali četnike u istočnom delu Mrkalja, dotle je Draža, voden grupom četnika iz četničke brigade Borke Radovića, bežeći kroz šumu, od Gradine, uspeo preći cestu Han-Pijesak - Zljebovi, na krivinama kod lovačkog doma (kućice), prodirući duboko u šumu Debelo brdo. U grupi zarobljenih četnika kojih je bilo oko 127, a oko 60 bili su iz Cerskog i Majevičkog korpusa, uhvaćen je i jedan major, adjutant Keserovića. Kod njih se nalazila arhiva četničkog Korpusa, kojim je komandovao Keserović (spisak četnika u sastavu Korpusa, zapovesti, naredenja, pečati). Kod zarobljenog majora nađeno je oko kilogram zlatnika. Kad mu je zlato oduzeto, dosta drsko je rekao: »Molim vas, ja sam sa zlatom zadužen od komandanta korpusa Keserovića, kako će se razdužiti?« Odgovorio mu je politički komesar 2. bataljona Milenko Vidović: »Ne brini, sa razduženjem će biti sve u redu, kako ste pljačkali, tako ćemo zlato i razdužiti«. Da nam je Draža tu izmakao, saznali smo od uhvaćenog četnika - narednika iz njegove pratnje, koji je ranjen u rejonu Gradina, kada je jedan vod iz naše čete automatičarapretresao teren. Ovaj narednik, pored ostalog, izjavio je: »Pratim Ciću od 1943. godine. Jutros smo stigli u Strmicu (zaselak sela Džimrije), tu smo se odmarali 2 časa i nastavili pokret. Grupa saставljena od ljudi iz Keserovićevog i Račićevog korpusa, njih oko 300, imala je preći cestu u selu Mrkalji, i time obezbediti da Draža sa pratnjom i delovima iz pomenuтих korpusa ide dublje u Romaniju«. Draža se, sa ukupno oko 60 četnika, preko četničkih jataka, na prostoru Romaniјe, povezuje sa četničkim komandantima Radomirom Neškovićem, Boškom Nerićem, Vojinom Dragićem, Borkom Radovićem i drugim.

Od 17. maja 1945. godine, jedinice 21. tuzlanske brigade, skupa sa 17. majevičkom i 18. hrvatskom brigadom, i jedinicama KNOJ-a, u saradnji sa narodom, nastavile su proganjanje i likvidaciju četničkih grupa širom Romanije. U tim akcijama likvidirani su i ostaci ustaša koji su se kretali oko svojih sela i sarađivali sa četnicima. Otkrivanje jedne neprijateljske grupe, početkom juna 1945. godine, ilustrativan je primjer te saradnje. Naime, Štab 3. bataljona naše brigade smestio se u selu Rakova Noga, sa četama raspoređenim u selima Sirovine. Sudici i Vladojevići. Zadatak Bataljona, kao i cele Brigade, bio je: prikupljanje podataka o četnicima i ustašama, i njihova uništenja u širem prostoru pomenutih sela. Prateći ponašanje i kretanje meštana, primete borci i starešine ovog bataljona da iz Rakine Noge, padom mraka, seljanka sa nekim zavežljajem odlazi prema mlinu, koji se nalazio na obližnjem potoku Blatnica. Posle jednog sata vraća se seljanka. Komandant bataljona Božo Bećir, politički komesar bataljona Stevo Pejanović i zamenik političkog komesara Rade Smiljanić zaključe da kretanje seljanke, Srpskinje, ima neko značenje. Zaduže tri kurira da prate kretanje te seljanke. Narednog dana, 4. juna uveče, nešto promjenjenim pravcem, sa zavežljajem u rukama, odlazi u vraća se ona od potoka Blatnice. Obavešteni od kurira da je meštanka, kao i prethodne noći, išla na isto mesto i vratila se, Štab Bataljona iste noći sasluša seljanku. Uz malo »pritezanje«, prizna seljanka: »Nosila sam hranu našim koji su u onoj kući, u šumi Krnj, pored potoka Blatnica. Rekli su mi da hranu donosim za četiri lica noću«.

Iste noći Štab Bataljona je doveo jedan vod iz čete, koja je bila u selu Sirovine i formirao udarnu grupu, koju predvodio komandant Bataljona Božo Bećir. Zgrada u koju su bili smešteni - sklonjeni, u stvari, je bila štala sa tavanom, sagrađena od drvene grade. Čim je štala opkoljena, sa tavana je osula vatrica puškomitrailjeza. Nakon guste vatre naše udarne grupe, javio se glas sa tavanom: »Predajemo se«. Prvo su na zemlju bacili oružje (puškomitrailjez - šarac i nemački automat). Sa tavanom štale sišla su dva snažna lica. Jedan komandir četničke čete, a drugi satnik ustaške satnije. Oba poznanici iz detinjstva, iz te okoline

I dalje, sve do februara 1946. godine, borci 21. tuzlanske brigade su uništavali ostatke četnika i ustaša na Romaniji, i u području gornjeg toka reke Drine. Tako je 21. tuzlanska NOU brigada, čiji je borbeni put trajao 18 meseci, i posle završetka drugog svetskog rata, izvršavala borbene zadatke.

BORBA NA BOROGOVU

Jedinice 21. tuzlanske brigade bile su prve, koje su stupile u borbu protiv grupacije četnika Draže Mihailovića. Bilo je to 21. decembra 1944. godine na Borogovu. Četnička grupacija je brojala oko 10.000 dobro naoružanih i dobro obučenih vojnika. Predvodeni podoficirima i oficirima bivše vojske bili su to žandarmi i drugi koji su dobro poznavali vojnički zanat.

U štabu 21. brigade nije se raspolagalo sa dovoljno podataka o neprijateljskoj grupaciji. Nije se tačno znalo ni brojno stanje neprijatelja ni tačna lokacija gde se nalazi. Znalo se samo, da veća četnička grupacija nadire iz pravca Vlasenice prema Tuzli.

Štab 38. divizije na čelu sa komandantom Franjom Herljevićem i političkim komesarom Vladom Rolovićem naredili su 21. brigadi, da krene u pravcu Vlasenice sa ciljem, da izvidi situaciju i stupi u borbu protiv četnika. Procena situacije u Štabu divizije izvršena je vrlo dobro. Komandant divizije je lično došao u 21. brigadu, jer je na osnovu procene situacije bio ubeden, da se sa tog pravca i od te četničke grupacije direktno ugrožava Tuzla. To je bio odlučujući momenat jer je na vreme sve preduzeto da ne dode do njegoreg.

Stigli smo na Borogovo 20. decembra u kasnim popodnevnim časovima. Bio je još dan kad smo se razmestili po seljačkim kućama i zanoćili. Vreme je bilo hladno. Sneg visine oko 10 cm. U toku noći štab Brigade izdao je zapovest bataljonima kojim pravcima će se kretati sledeći dan. Prema toj zapovesti pokret bataljona bio je određen u 5.30 - 21. 12. 1944. godine. Ja sam se slučajno našao u 3. bataljonu. U istom bataljonu nalazio se i komandant divizije Franjo Herljević. U određeno vreme 3. bataljon je krenuo prema zapovesti. Kretao se u koloni po jedan. Napred je bila isturenata patrola na udaljenosti oko 100 metara.

Pre nego što budem počeo opisivati borbu sa četnicima moram izneti neke podatke o 3. bataljonu 21. brigade. Komandant bataljona bio je Boško Popović Popac, politički komesar Rade Perić, zamenik komandanta Mehmed Salaković Boljševik, zamenik komesara Rade Smiljanić. U četama su bili komandiri i komesari:

Zdravko Torbica, Jusuf Mukić, Abdulah Fidahić Dundule, Đoko Vukotić, Ismet Bešlagić, Zaim ibrišimović, Desa Čolović-Dalmatinka i Risto Cvetković. Bataljon je formiran od ljudstva Tuzlanskog partizanskog odreda i od bivših pripadnika 13. SS nemačke divizije. Početkom jeseni 1944. godine u okolini Brčkog predala se našim jedinicama veća grupa bivših nemačkih vojnika, pripadnika 13. SS divizije (njih oko 700). Svi oni koji su se ogrešili i zaprljali ruke služeći okupatoru bili su odstranjeni, a ostali mladići izrazili su želju da stupe u NOV i da se bore protiv fašizma. Takve smo ih primili. To poverenje su opravdali u borbama od prvog dana kad su se nama pridružili. Ti mladići imali su sreću, da su se našli sa starim partizanima iz tuzlanskog odreda, koji su na njih politički delovali. Bataljon je postao jedinstven i bio najbolji u brigadi. Mi smo ih zvali momački bataljon.

Kako je došlo do borbe na Borogovu? Bio sam na čelu bataljona zajedno sa komandantom Popcem. Sa nama je bio i komandan divizije Franjo. Prvo se naša patrola sudarila sa četničkom patrodom. Istovremeno kretali su se četnici u našem pravcu, a mi u pravcu njih. Došlo je do borbe u susretu. Bataljon se razvio u streljački stroj što su uradili i četnici. Do susreta je došlo u bukovoj šumi. Bile su samo bukve - deblja stabla, sitnog rastinja nije bilo, tako daje vidljivost bila vrlo dobra. Ovo se dogodilo u samo svitanje dana. Sa četničke strane čule su se prave, odsečne komande. Napred, zalomi levo krilo i slične komande. Rastojanje između protivnika je bilo negde 50 metara a negde prsa u prsa. Uzmicanja nije bilo ni sa jedne ni sa druge strane. Nakon pola sata borbe video sam komandanta divizije Franju. Bio je ranjen u ruku. Na prolazu mi reče da ostanem sa bataljom, a on ide da se previje.

Nisam ga video više tog dana. Prebacivao sam se od bukve do bukve, od borca do borca, ukazujući gde treba usmeriti paljbu. Junaštvo boraca i starešina 3. bataljona bilo je neshvatljivo. Mnogi su izginuli, na desetine ranjenih. Niko od ranjenih ne pomišlja na povlačenje. Četnici su jurišali i upadali u naš streljački stroj. Video sam mnogo bradatih leševa. Ta uraganska vatra i borba trajala je blizu 6 časova neprekidno. Oko 12 časova stiže nam u pomoć 18. NOU hrvatska brigada. Mi smo trošili zadnje metke i morali smo se povući. Borbu je prihvatile 18. hrvatska. U međuvremenu četnici su dovukli nova pojačanja i potisnuli našu 18. brigadu. 3. bataljon je već zauzeo nove položaje udaljene 3-4 km pozadi Borogova. Istog dana u popodnevnim časovima četnici su napali na naše položaje. 3. bataljon ponovo je stupio u borbu. Četnički udar nije bio više onako silovit kakav je bio u jutarnjim časovima. Prva bitka

za odbranu Tuzle bila je rešena u našu korist. Kasnije su se borbe vodile sve do ispred Tuzle. Četnici su bili došli do Simina Hana, ali ni metra dalje. Nikad se silina bitke nije ponovila, kao na Borogovu. Ta je bitka odlučila i odbranila Tuzlu. Bilo bi nepravedno ne odati priznanje borcima i starešinama 21. NO Tuzlanske brigade za herojsko držanje, za junaštvo koje ispoljije 21. decembra 1944. godine na Borogovu.

NEKOLIKO DETALJA IZ BORBI I ŽIVOTA BRIGADE

Momački bataljon. U Narodnooslobodilačkoj vojsci većinu boraca sačinjavali su mlađi. Bilo je i dječaka od 14 i 15 godina, koji su bili istaknuti kuriri i bombaši. I u našoj brigadi mlađi su činili većinu. Komandni kadar sačinjavali su mlađiči od 20 do 25 godina. Tako je komandant našeg bataljona bio Boško Popović Popac iz Tuzle, prvoborac koji je bio učesnik bitke na Sutjesci. Komesar je bio Rade Perić iz Tuzle, takođe prvoborac. Zamjenik komandanta bataljona bio je Božo Bećir Dalmatinac, koji je poslije 5. ofanzive ostao u istočnoj Bosni kao ranjenik, pa pošto je izlijecen ostao je u našoj jedinici. Pomoćnik komesara bataljona bio je Rade Smiljanić, prvoborac iz Užica, ranije borac 2. proleterske brigade. Sve su to bili mlađi ljudi koji su tek prešli koju godinu preko dvadeset.

I borački sastav naše brigade bio je vrlo mlađ, a posebno u 3. bataljonu. Kad smo o tome razgovarali u toku rata, utvrdili smo da imamo jednog oženjenog borca, koji je bio kuvar. Nekoje to prokomentarisao da smo pravi momački bataljon. Borcima je to bilo simpatično, pa su isticali da su iz momačkog bataljona, a u borbi se često čuo poklič »Naprijed momački bataljon«. To je uzelo maha iako nam je skretana pažnja da smo mi 3. bataljon. Drugarstvo je bilo na vrlo visokom stepenu, mlađi ljudi u ratnim teškoćama su bili kao najbliža rodbina. Nije nikad bilo ni najmanjeg sukoba između pojedinaca, a hrabrost i disciplinovanost bili su osnovni elementi na osnovu kojih se sticao ugled u jedinici. Naređenja pretpostavljenih su izvršavana uz punu odgovornost, a starješine su cijenjene i poštovane kao naši najbolji i najhrabriji drugovi. Ime momačkog bataljona je ostalo u sjećanju svih naših boraca i poslije rata.

Godine 1945. nalazili smo se na Romaniji u selu Sokolovići, i dijelom u kasarni Podromanijom. Sjećam se da sam nekim kamionom službeno išao u Sarajevo, i nakon obavljenog posla čekao kod Bembaše da naiđe kamion. Prišla mi je seljanka srednjih godina, obučena u srpsku nošnju sa šarenom torbom na leđima, i pitala

me kako bi se ona prebacila do Sokolca. Na pitanje kuda ide, reče da ima sina u vojsci i da se nalazi kod Sokolca u Bosni, a ona majka spakovala nešto hrane i preobuke i krenula iz nekog sela iz Šumadije da obide sina. Kad je upitah u kojoj je jedinici njen sin, ona mi odgovori: »Piše daje u nekakvom momačkom bataljonu«. Obradovalo me je saznanje da se za nas čulo tako daleko, pa joj rekoh da sam i ja iz »momačkog bataljona«. Preko njenog lica razli se osmijeh kao da je vidjela nekog svog najrođenijeg. Kad nađe kamion, i nju povezosmo do Sokolca. Usput sam je pitao da li zna zašto se jedinica njenog sina tako zove, odgovorila je da ne zna tačno, ali misli da je to zato što im je komandant sigurno neki neoženjen. Kad joj objasnih da smo svi u toj jedinici bili mlađi i neoženjeni, ona uzdahnu pa reče: »Djeco moja, važno je da je rat završen i da više ne ginu naša djeca, a djevojaka ima toliko da svaki može da se oženi kad god zaželi«.

Razmišljao sam o ovoj ženi - majci koja je prevalila toliki put da bi obišla sina vojnika, kao i o tome dokle je stigao glas o našem momačkom bataljonu.

Berba na Jašteriku. Oktobar 1944. godine, jedinice naše brigade, poslije borbi oko Gračanice i Srnica, našle su se na Majevici u rejonu sela Jablanica, Vakuf, Brusnica. Esesovci su vršili česte ispade iz Čelića, i sa njima su vođene teške borbe. Tukli su nas i topovima iz rejona Čelića. Noću su se povlačili u Čelić da bi slijedećeg dana ponovo napadali naše položaje.

Jedne večeri bili smo u rejonu sela Brusnica. Komandant bataljona Boško Popović Popac naredio mije da, sa jednim vodom, krenem uveče na Jašterik. Očekivao se dolazak iz sela Brnjika 18. hrvatske brigade. Zadatak je bio da se u najvećoj tišini popnemo na brdo Jašterik k. 483, pošto se može očekivati da se na Jašteriku nalaze četnici. U slučaju da ih tamo bude, treba ih protjerati i sačekati nailazak jedinica 18. hrvatske brigade, uhvatiti sa njenim jedinicama vezu i dovesti ih do naših jedinica, koje su bile razmještene u selima Brusnica, Jeftići, Đurići. Sa našim vodom uveče krenuo je i pomoćnik komesara bataljona Rade Smiljanić. Tiho smo se kretali prema Jašteriku u koloni sa povećanim odstojanjem i stigli na vrh, po lijepoj mjesecinom obasjanoj noći. Na Jašteriku smo našli na iskopane rovove. Utvrđili smo da su rovovi skoro korišteni, pošto je u njima bilo i suve slame i praznih kutija od cigareta i šibica. Rasporedili smo se u rovove, a istureni stražari dobili su zadatak da budno osmatraju i o svemu što primijete odmah izvijeste. Ispod rovova spuštala se veća strmina pedesetak metara, a tada je nastajala zaravan otprilike veličine jednog hektara, koja je sa stra-

ne oivičena gustom živicom. To sam utvrdio postavljajući stražara osmatrača. Negdje pred zoru stražar je izvijestio da je čuo neko zveckanje. Rekao je da dolaze naši. Naredio sam da ne silazi potpuno sa brda, već da prikriven iza drveta i dalje osluškuje i javlja. Sišao sam u rov i naredio da za svaki slučaj drugovi pripreme oružja a neke i probudio, jer su bili zaspali. Osmatrač je došao i ponovo izvijestio da se čuje zveckanje i pokret kolone. Zadržao sam ga kod sebe. Uskoro sam i ja čuo kretanje i zveckanje. Ubijeden da su to naši, čekao sam izvan rova. Primijetio sam da na plato ispod brda pristižu borci i tu se zaustavljaju sačekujući kolonu. Kada je na plato pristigao veći broj boraca i pojedinci krenuli uz brdo prema rovovima, upitao sam: »Koje tamo«? Odgovor je bio: »Esesovci«. Uskočio sam u rov i naredio da svi borci odjednom bace po jednu bombu, a zatim da se otvori brza paljba po neprijatelju. Planule su bombe, zaštktali su puškomitraljezi i zapraštale puške. Među esesovcima su se začuli jauci, a ubrzo se čula i komanda »Curik. štelung fajer«.

Pitao sam Radu Smiljanića da krenemo niz brdo i da pokušimo oružje od ranjenika i izginulih. Nije to dozvolio, već je naredio da i dalje djejstvujemo iz rovova, pa smo to i učinili. Međutim, samo nakon nekoliko minuta Jašterik je obasut minobacačkom vatrom, najprije nepreciznom a zatim i po rovovima u kojima smo se mi nalazili.

Rade je naredio da se povlačimo u sastav svoje jedinice. Povlačili smo se i kad smo stigli do prvih kuća u selu Brusnici naše jedinice su već bile zauzele položaje. Svitalo je i počela je borba sa esesovcima, koji su nas sa Jašterika tukli minobacačima i nastojali da nas protjeraju sa naših položaja. Borba je trajala cijelog dana da bi tek predveče zavladao tajac. Najviše bombi na neprijatelja je na Jašteriku bacio mitraljezac Ramo Bakalović, rodom sa Moluha kod Tuzle i njegov puškomitraljez je djejstvovao sve do početka našeg povlačenja.

Može se zaključiti da su noću položaje na Jašteriku držali četnici, zbog čega esesovci nisu organizovali nikakvo obezbjeđenje dolazeći na Jašterik. Sluge su po svom starom običaju napustile položaj i otišle da traže jelo i piće. pa su njihovi gospodari taj ceh grđno platili.

Pregovori sa legijom. U jesen 1944. godine, naše jedinice su duboko prodrle u Srbiju. Jedinice Crvene armije su bile u istočnoj Srbiji. Nijemci su se povlačili iz Grčke i Albanije. Sve su to bili znaci skorog svršetka rata. To je uznemirilo domaće izdajnike. Mnogi su pokušavali da promijene nesigurnog gospodara. Trinaesta SS

»Handžar« divizija bila je u raspadanju. I u našoj brigadi bilo je doista pobjeglih iz te zloglasne divizije. Jedinice Zelenog kadra bile su poljuljanog morala. Napali bi neku našu patrolu, ali su izbjegavali borbu. Da bi se legija neutralisala ili privukla na stranu NOP-a, vodeni su pregovori sa pojedinim njihovim starješinama. Negdje krajem oktobra 1944. godine kada smo vodili borbe sa esesovcima i četnicima u rejonu sela Jablanica - Vakuf - Mačkovac, naređeno je da sa jednim vodom obezbijedimo odlazak i povratak nekom našem obavještajcu koji će pregovarati sa zelenokadrovcima u Čeliću. Kako su esesovci i četnici držali položaje prema nama na liniji Jašterik k. 483 - Zunovo, to smo se morali tiho noću provući između njihovih položaja i doći u Čelić. Drug koga smo pratili naredio je da, na ivici sela prema Brčkom, postavimo obezbjeđenje i da nikoga sa toga pravca ne pustimo u Čelić. Sa obje strane puta, postavili smo puškomitraljesce, a pozadi njih ostale borce voda koji će podržati njihovo povlačenje ukoliko nas napadnu jače neprijateljske snage. Obilazio sam borce, ali su oni premoreni počeli da spavaju, dok se jedni probude druge je hvatao san. Šapatom sam ih grdio i ukazivao u kakvom se položaju nalazimo, ali je to malo pomagalo. Vrijeme je sporozivo prolazilo.

Odjednom se sa pravca sela Pukiša čulo kretanje. Naredio sam mitraljescima da budu oprezni jer neko dolazi, pošao sam naprijed i ubrzo primijetio da dolazi neka kolona. Dreknuo sam: »Stoj! Kolona je stala, na pitanje ko ide odgovoreno mije: »Legija«. »Jedan naprijed, a ostali stoj«, naredio sam. Približio se mlađi, naoružan čovjek. Rekao sam mu da smo partizani, a on odgovorio da zna jer i sam dolazi na pregovore sa partizanima. Objasnio sam mu da njega možemo otpratiti do mjesta pregovora, ali njegove ljudi ne možemo pustiti sa njim. Bio je uporan u zahtjevu da pustimo i njegove ljude sa njim, ali sam ja odbio govoreći da smo mi tu na obezbjedenju i da mije naređeno da sem pojedinaca nikoga ne puštamo u selo, makar morali upotrijebiti i oružje. Legionar je prešao na drugi razgovor. Pitao me je odakle sam i šta sam po zanimanju. Rekao sam mu da sam đak iz okoline Tuzle. On je rekao da je takođe đak učiteljske škole i daje rodom iz Brčkog, napominjući da on nije pošao da se bije već je pozvan na pregovore. Konačno smo se sporazumjeli da on vrati svoju kolonu nekoliko stotina metara, a njega ćemo pustiti na pregovore. On je krenuo prema svojoj koloni, a naš drug koji je vodio pregovore dođe do mene i reče da što prije prikupim borce. Vraćamo se, pregovori nisu uspjeli. Brzo sam prikupio borce a neke i probudio, pazeći da neko ne ostane. Brzo smo krenuli prečicom, jer nismo smjeli koristiti put zbog eventual-

ne neprijateljske zasjede. U tišini smo se lomili kroz voćnjake i šumarke, vraćajući se. Svitalo je, a ispred nas su se čuli pojedinačni pucnji pušaka. To je neprijatelj na položaju razbijao strah. Neopapaženo smo se provukli između njegovih položaja i vratili u sastav naše jedinice.

Borba na Borogovu. Decembar 1944. godine. Naša brigada je bila u rejonu Zvornika. Vodili smo borbu sa dijelovima njemačkih jedinica koje su se povlačile iz Grčke i Albanije preko Višegrada, Sokolca, Vlasenice i Zvornika na sjever. Ujedno smo sprečavali prođor Nijemaca iz Zvornika u Tuzlu, koja je već dugo bila slobodna i u njoj se nalazio Štab 3. korpusa, Oblasni komitet i velika količina oružja i ostalog ratnog materijala transportovanog savezničkim avionima do aerodroma u Osmacima, ili bacanog padobranima u rejonu Tuzle.

Sredinom decembra uspjeli smo ovladati Vratolomcem, dobro utvrđenim njemačkim položajem iznad Zvornika, a zatim oslobođiti i Zvornik. Međutim, odmah nakon oslobođenja Zvornika, na-ređen je hitan pokret prema Šekovićima. Po lošem zimskom vremenu dugo smo marševali prema Šekovićima, i uz put smo iznena-dili jednu četničku jedinicu. Pružili su slab otpor.

Poslije ove kratkotrajne borbe naređenje pokret. Dugo smo se penjali uz Borogovo, umorni i gladni, bez zastanka i odmora. Pla-nina je bila obavijena maglom i pokrivena snijegom male dubine, studen je bila vrlo jaka, tako da su borci više voljeli da maršuju nego da se odmaraju. Sa našom 1. četom 3. bataljona marševao je i naš komandant Divizije drug Franjo Herljević, i to nas je hrabriло. Negdje u popodnevnim satima popeli smo se na vrh Borogova, na kome je bila rijetka šuma ogromnih bukava. Magla je počela da se razilazi, pa je i vidljivost postala veća. Odjednom je sa svih strana zapucalo.

Naišli smo na jaču četničku jedinicu, koja se prije nas bila spremila za borbu. Brzo smo se spremili za borbu na samo stotinjak metara od četničkog borbenog stroja. Za zaklone smo koristili bu-kova stabla. Razvila se paklena borba iz neposredne blizine. Četnici nisu štedjeli municiju. Iako smo bili iznenađeni, prihvatali smo borbu i nanijeli četnicima znatne gubitke. Imali smo i sami više dru-gova izbačenih iz stroja. Ranjen je u ruku komandant Divizije Fra-njo Herljević, previle su ga bolničarke Fatima Grbić i Fadila Kava-zović, obje rodom iz Tuzle. Ranjen je i komesar našeg bataljona Rade Perić. Metak mu je prošao kroz grudi. Ranjena je i drugarica Selma Madžo i još nekoliko drugova.

Borba se dalje rasplamsavala, nijedna strana nije popuštala. Poletjeli su i ručne bombe, ali se položaji nisu mijenjali. Ja sam pokušao da preskočim do druge bukve odakle bih imao bolji pregled, ali me u tom momentu pogodio metak u desnu podlakticu. Rukav šinjela napunio mi se krvlju. Izgubio sam vid i sjeo kraj bukve. Neko je prišao i počeo da me trlja snijegom po čelu. »Zar i tebe nađe dan mu njegov«, čuo sam glas mitraljesca Rame Bakalovića. Rekoh mu: »Čujem te Ramo, ali ništa ne vidim samo mrak«. »Sad će tebe tvoj Ramo osvijestiti«. I stvarno, od trljanja čela snijegom ja progledah. Vjerovatno zbog gubitka krvi i iscrpljenosti počeo sam gubiti vid, ali sam brzo progledao. Ramo me je donio u brigadno previjalište, na brzinu sam previjen i sa kolonom pokretnih ranjenika krenuo. Kolona je stigla u selo Memiće. Smješteni smo po kućama i tu detaljnije previjeni. Zaspao sam, a kad sam se probudio vidio sam da mije bluza na stomaku bila sva krvava. Uplašen počeo sam da se pipam, ali nisam osjetio bol. Ubrzo sam shvatio da sam ruku držao na stomaku, zavoj je popustio, rana je krvarila i krv je kapala na bluzu. Iz Memića ranjenici su upućivani u bolnicu u Tuzlu.

Drugarice borci. U našoj brigadi bilo je dosta drugarica boraca. One su junački izdržale sve teškoće partizanskog ratovanja. Marševanje po bespućima u svim vremenskim uslovima, smrzavanje na zaledenim planinama, glad i ranjavanje, izvlačenje ranjenih drugova, previjanje zavoјima koje su poslije upotrebe prale i čuvale do sljedeće upotrebe, a uz to i aktivno učešće u borbama sa puškom u ruci. Često su bile podstrek umornim borcima da ne klonu duhom, jer kad mogu drugarice izdržati sve teškoće, zašto ne možemo i mi muškarci. U sjećanju su mi ostale drugarice iz moje čete: Fatima Grbić iz Tuzle. Bila je referent saniteta i svoju dužnost je besprijekorno obavljala. Fizički jaka, izvlačila je iz borbe ranjene drugove, sklanjala ih i previjala da bi se poslije toga ponovo vraćala u streljački stroj, u borbu. Takva je bila i Fadila Kavazović (umrla poslije rata). Pored svih napora uvijek vesela i spremna da pomogne ranjenim drugovima i da se dobrovoljno javi da bude na stražarskom mjestu, ili da pode u patrolu. Krhka i malena Habera Suljagić uvijek se kretala na začelju kolone, ali iako fizički nježna i slabajučki je izdržala sve teškoće partizanskog života, kao i mala Ruža iz Trnove i Sena Mujagić iz Tuzle. Sa posebnim poštovanjem sjećam se Dese Čolović, Dalmatinke, koja je kao ranjenik, poslije 5. ofanzive, iz proleterske brigade, stigla u Trnovu na liječenje, i poslije toga bila u 17. majevičkoj, a pred kraj rata u 21. tuzlanskoj brigadi. Bila je pravi proleter, ozbiljna i vrlo odgovorna. U našoj brigadi je bila na dužnosti šefa šifrantskog odjeljenja. Sa Desom je

radila i mala simpatična Selma Mađo, koja je ranjena na Borogovu. Za vrijeme borbi oko Zvornika teško je ranjena Jela Sarajka (tako su je zvali). Nošena od svojih saboraca glasno je pjevala. Mislili smo da nije teže ranjena, ali pjesma je bila sve tiša i tiša i na kraju je prestala. Tada je prestalo da kuca i Jelino junačko srce, jer su joj rane bile smrtonosne.

Ovo je samo mali broj drugarica kojih se lično sjećam, nastojeći da se ne zaboravi njihovo dobrovoljno i svjesno opredjeljenje za borbu i doprinos našoj pobjedi.

Obračun sa četničkim ostacima. Rat je završen 15. maja 1945. godine, 21. brigada je dobila novi zadatak, nastaviti borbu sa četničkim ostacima u rejonu Romanije. U tom rejonu djelovalo je više četničkih grupa pod komandom Borke Radovića, Radomira Neškovića, Radivoja Kosorića, Save Derikonje, Rajka Čelonje i drugih. Iako je bila proglašena amnestija za sve pripadnike neprijateljskih formacija, koji nisu okrvavili ruke i činili zločine nad vlastitim narodima, mali broj je bio onih koji su se predali.

Po šumama su ostali zločinci, očekujući da će doći do sukoba između pobjedničkih sila i da će se u zemlju vratiti kralj i stara vlast, čiji će oni biti glavni oslonac. Zato su te četničke bande bile vrlo aktivne. Ubijale su pojedine odbornike i simpatizere NOP-a, a ubijali su iz zasjeda naše borce i rukovodioce, napadali naše patrole i manje jedinice, potom se sklanjali ispred naših potjera. Većinu tih odmetnika sačinjavali su mještani, okorjeli zločinci, koji su dobro poznavali svaku stazu širom Romanije, a takođe imali i brojne jatake, prvenstveno među svojim rođacima i istomišljenicima.

Borba sa njima je zahtijevala posebne napore boračkog i rukovodećeg sastava, poslije svake izvedene akcije četnici su bježali i sklanjali se, mijenjajući stalno svoje mjesto boravka, što je zahtijevalo stalni pokret naših potjernih grupa po bespućima Devetaka, Kopita i drugih dijelova Romanije, i svakodnevno čekanje bandi u zasjedama. Borci Brigade vrlo savjesno i požrtvovano su vodili i ovu vrstu rata. Danima su bili u potjerama, a noćima u zasjedama nastojeći da unište posljednje ostatke odmetnika.

Kao primjer velikog požrtvovanja bio je slučaj Ace Tufića, metalског radnika iz Tuzle, koji je po zadatku upućen u četnike, prorušio se u četnika, pustio bradu, nabavio kokardu i tako lutajući bespućima stigao i do grupe samoga Draže Mihailovića u šumama između Han-Pijeska i Vlasenice. Dražini četnici su ga razoružali i dugo ispitivali, ali nisu utvrđili da on nije četnik. Međutim, nisu mu ni povjerivali i stalno su ga držali pod jakom prismotrom. Kada su ga jednog dana poveli da sa njihovom patrolom nabavlja hranu

za njih, on je uspio da im umakne i da stigne u Štab Brigade u Sokoloviće i o svemu obavijesti komandu naše brigade, a četnici su poslije njegovog nestanka, glavom bez obzira, napustili svoj dota-dašnji bivak.

Jedinice naše brigade bile su razmještene po selima i bile su u punoj borbenoj gotovosti. Čim bi se čuo pucanj, kretalo se sa svih strana u tom pravcu i često nailazilo na odmetnike koji bi bili odmah likvidirani. Noćima su naši borci ostajali u zasjedama, očekujući nailazak četničkih bandi. Ostvarena je i saradnja sa članovima KPJ i SKOJ-a sa terena, kao i sa ostalim simpatizerima NOP-a da nas izvještavaju o svemu što saznaju o odmetnicima. Takav rad je urođio plodom. Naša brigada je uništavala odmetnike, tako da su njihove akcije postajale sve rjeđe. Oni se nisu oglasili ni na dan izbora koji su održani 11. novembra 1945. godine, kada su jedinice naše brigade bile u punoj borbenoj gotovosti, obezbjeđujući izborna mjesta i potpuno mirno provođenje izbora.

U toku 1945. godine kao odmetnici izginuli su četnički komandanti Radomir Nešković i Rajko Čelonja, a kasnije i ostali. Tako je narod Romanije konačno oslobođen četničkog terora, pa je u potpunoj slobodi pristupio obnovi popaljenih sela i izgradnji boljeg i pravednijeg života.

Pojedoše frajeri džigericu. U okolinu Zvornika, u jedno siromašno selo, stigli smo jedne večeri radi odmora. Komandir 1. čete 3. bataljona Avdo Fidahić Dundul otisao je da postavi obezbjeđenje, a Ahmet Ahmedić i ja smo ostali u jednoj kući, sjedili uz ognjište i grijali se očekujući Avdu. Kad je postavio stražu, Avdo je naišao pored intendantata i od njih dobio govedu džigericu. Stigao je i džigericu dao da pripremimo za večeru. Našli smo neku tepsiju, isjekli džigericu i na slaboj vatri koju je tepsija skoro zagušila počeli prženje. Naš komandir Avdo je bio stariji od nas i iskusan momak, pa smo ga često pitali o njegovim ašiklucima. On nam je o tome opširno pričao, pri čemu je imao običaj i da rukama gestiku hše. Tako je bilo i to veče, i dok je on pričao o svojim momačkim zgodama, mi smo s vremena na vrijeme promiješali džigericu i svaki put pojeli po neko parče, iako nije bilo dovoljno pečeno. Tako u mraku Avdo priča, a mi sve češće tamanimo džigericu. Avdo završi priču i poče kašikom da traži parčad džigerice, pa kad osjeti da nema, naljuti se, gadno opsova i nekoliko puta ponovi: »Dok Avdo lafi, frajeri pojedoše džigericu.«

DOLAZAK U 21. TUZLANSKU BRIGADU

Sedamnaesta majevička brigada nalazila se na terenu Trebave kad je stigla radosna vijest daje Tuzla oslobođena i da se hitno krene u tom pravcu. Išlo se pješice i tu razdaljinu nismo mogli preći u jednom danu. Zanoćili smo najednom brdu iznad sela Srnice. Te noći išao sam u patrolu. Iako je jesen tek nastupala, vrijeme je bilo prohладно i kišovito. Kad smo se vratili sa izviđanja, legao sam uz vatru da se ogrijem i odjeću osušim. Brzo sam zaspao i umalo se nisam zapalio. Zbog toga se, vjerovatno, tako jasno sjećam tog našeg puta u Tuzlu. U ranu zoru, narednog dana, napali su nas esesovci iz Srnice i zasuli mitraljeskom vatrom. Uz psovke i povike dobivali su: »Hajd' halve«, što je bio znak da su i oni iz ovog našeg bosanskog vilajeta u kom halva predstavlja neku vrstu nacionalne poslastice. Ova borba i njihovo dobacivanje bila nam je na umu i kasnije kad je jedan broj bivših pripadnika 13. SS divizije, poslije njihove predaje, bio raspoređen i u našu brigadu, pa smo ih sa rezervom prihvatali. Međutim, vremenom je to prošlo, većina ih se dobro borila, neki su i činove dobili, ali se sjećam da je jedan zbog organizovanja dezterstva strijeljan u zimu 1944. godine na Snagovu.

Kada smo došli u Tuzlu saopšteno nam je da naš drugi bataljon prelazi u novu jedinicu koja treba da se formira. Postrojili smo se na periferiji Tuzle, pokraj puta prema Moluhama, 19. septembra 1944. godine. Pored našeg bila su još dva bataljona. Ostao sam u svom 2. bataljonu. S nama je ostao i naš komandant Milo Mičić. U ovaj bataljon, odnosno 17. majevičku brigadu došao sam iz vojvođanske brigade (16. divizije), kojoj sam se priključio kad je počela sedma neprijateljska ofanziva, u proljeće 1944. godine. Inače, poslije završetka skojevskog kursa koji je počeo u Tuzli oktobra 1943., a završio se u Janji, koncem decembra iste godine, bio sam raspoređen za omladinskog aktivistu na području Srebrenika, gdje se u tom periodu nalazio i Tuzlanski NOP odred. Kad je ofanziva počela, terenci su se uključivali u brigade, te sam i ja tako dospio u 1. vojvođansku, a zatim u Šekovićima raspoređen u 17. majevačku. Pri ovoj vojvođanskoj Brigadi skupila se grupa od dvadesetak politič-

kih radnika iz sjeveroistočne Bosne (Mustafa Vilović, Nail Begić, Fadila Kobić, Rafo i Beba Mott, Panto i Antonija Nešković, Radojka Jakšić i drugi), koja se na Romaniji odvojila od Vojvođana i vratila u Šekoviće.

Bio sam u 2. četi, četvrtoj desetini Drugog bataljona 21. tuzlanske brigade. U bilježnici, u kojoj sam tada ponešto zapisivao (predao sam je poslije rata sa brošurama i drugim materijalima u Muzej istočne Bosne u Tuzli), na jednoj stranici, obilježena su imena boraca naše desetine. Bilo nas je četrnaest: Zeir Salajdžić, desetar, pored njegovog imena piše da je poginuo 28. januara 1945. godine kod Drinjače, zatim slijede - Zejnil Bešlagić, Milovan Andrić (zapisano da je prešao u prvu desetinu), Radojko Marinković, Gvozden Andelković, Stanoje Vojinović (određen u Štab Bataljona), Šaćir Jusić, Vojislav Antić (ranjen 29. januara), Josip Kišner, Jeremija Milošević (određen u Štab Bataljona 13. januara), Milan Stipić (rasporeden u kuhinju), Dragoljub Pavlović, Dragojlo Petković (nestao) i Milan Trajilović (ranjen 28. januara). Borbe kod Zvornika ostale su mi i do danas u svježem sjećanju. Tamo sam bio i ranjen.

Prolazili smo kroz selo Grbavce, niže Zvornika i u kući, koja se sastojala samo iz jedne prostorije i prije se mogla nazvati kolibom nego kućom, zatekao sam grupu boraca, među kojima je bio i obavještajac Ibrahim Tinjić, kako okupljeni oko ognjišta peku pogaču. Tada je zapucalo i nekoliko metaka prozviždalo je kroz kuću, ali niko od naših nije bio ranjen. Nijemci su oko nas stezali obruč, a meci fijukali na sve strane. Morali smo se povući, a oni osjetivši to tukli su kao ludi. Napustili smo kuću, ne dočekavši pogaču da se ispeče iako smo se onako gladni bili naoštirili daje pojedemo. Neprijatelj je tukao to brdo iz mitraljeza i bacača, i tek što sam se odmakao od kuće eksplodirala je u blizini granata, bacila me na zemlju i ošamutila. Dobio sam veći geler u rebra, sa lijeve strane. Ne-kako sam ustao i pošao dalje, ali poslije nekoliko koraka ponovo sam ranjen, manji geler se zario u lakat desne ruke. Spustio sam se niz stranu u jedan šumarak, a meci su kresali grane drveća oko mene. Jedan me je tada pogodio u desnu plećku. Tu sam sustigao jednog druga, pa me je nekako odveo do prvog previjališta u Gušterima. Jedno vrijeme bio sam u nesvjjestici, a kad sam došao svijesti, pokazali su mi geler izvađen iz rebara. Tog dana bio je ranjen i Ivica Gudeljević iz izviđačke čete. Iz Guštera su nas volovskim kolima odvezli u Caparde, a poslije pregleda prevezli u Memiće, gdje je bilo više ranjenika. Tu su vršeni i neki operativni zahvati.

Od gelera u laktu došlo je do oticanja desne ruke. Izgledalo je da joj nema spasa i da će je morati sjeći. Jedne večeri smjestili su me na kamion i povezli u Tuzlu. Bio sam smješten u bolnicu koja se nalazila u zgradici kod pravoslavne crkve. Prije rata tu je bio internat. Geler iz lakteta je nakon nekog vremena izašao pod kožu pa su ga lako izvadili. Uniforma koju sam nosio bila je puna rupa pa se moj daidža, koji mi je bio staratelj, jer sam oba roditelja još kao dijete izgubio, kad sam prezdravio. često šalio i pitao - da nije možda bila na prošću dok su kroz nju meci i geleri prolazili, a tetka je opet govorila da niko kao ja nije otišao sa dušekom u partizane. Zapravo kad je Tuzla oslobođena oktobra 1943. određen sam da idem na skojevski kurs. Bilo nas je oko četrdesetak učesnika. Svi smo spavalici u Kamenjaševića hotelu, ali smo mi Tuzlaci morali i posteljinu da donesemo. Ja sam donio dušek, a Omer Nalić jorgan i jastuk pa smo to kompletirali za jedan krevet i zajedno spavalici.

Uniformu sa drugim materijalima poslije rata predao sam u Muzej. Za to imam i pismenu potvrdu, a potvrde od rupa na bluzi i hlačama ostale su na mojoj koži.

BORBA NA BEGOVIĆIMA I KRATAK BORAVAK U ZVORNIKU

Toga divnog sunčanog dana, mislim da je bio 11. oktobar 1944. godine, sjedjeli smo na livadi i odmarali se poslije posljednjih napornih dana. Bilo je upravno vrijeme ručka. Veći dio boraca je baš jeo kada stiže kurir Štaba Brigade i donese naredenje da kre-nem sa četom i odmah zauzmem položaje na Begovićima.

Tako sam i postupio. Čim smo stigli na određeno mjesto, rasporedio sam četu kako je to bilo najzgodnije za odbranu položaja. Tek što je to bilo učinjeno, počeše da nas tuku neprijateljski topovi i bacači, iako nas nisu primijetili. Oni su tukli to mjesto, zato što se njemu približavala jedna njemačko-četnička kolona.

Naš osmatrač nas je izvijestio da se lijevo od nas neko probija kroz kukuruze. Uz izvještaj je dodao da bi to, po svoj prilici, mogla da bude naša druga četa. Uprkos takvog izvještaja, predu-zete su mjere opreznosti i sa obje strane postavljeni mitraljezi. Li-jevi mitraljezac Krajišnik Zaim Ćeremić postaje nestrpljiv i obraća mi se: »Druže komandire, da malo nagarim?!« Odgovaram mu da nema na koga.

Tek što to rekoh, iz kukuruza počeše izlaziti Nijemci na drum, tačno prema nama. Pred mene ispade njemački podoficir sa parabelom u ruci. Siguran pogodak prekide njegovo vršljanje po našoj zemlji. Taj hitac kao da je bio signal za sve ostale. Sa svih strana zapraštaše meci. Sjećajući se pitanja našeg Krajišnika, povikah: »Zaime, sad 'nagari' po Švabama, a ti, Simo, tuci šarcem đi-kane«.

Vrlo je teško opisati panično bjekstvo i rasulo koje je poslije toga uslijedilo u neprijateljskim redovima, ali je isto tako teško opisati veliko naše veselje što smo odbranili položaj, nanijeli neprijatelju teške gubitke i tako uspješno odgovorili postavljenom zadatku.

*

* * *

U decembru 1944. godine 21. brigada se nalazila kod Zvor-nika. Velike njemačke oružane snage probijale su se od Rogatice

prema Bijeljini. Zima je bila dosta jaka, neprijatelj nije birao sredstva kako da prode, iz dana u dan borba se vodila. Štab Brigade bio je smješten u selu Planincima, između Snagova i sela Nazuka. Jednog dana, predveče, bili smo pozvani u Štab i saopšteno nam je da će Brigada napadati na neprijatelja u Zvorniku. Kada sam čuo to saopštenje, bio sam toliko sretan da se to ne može opisati. Zimski decembarski dani su kratki, noć je rano padala. Napad je bio određen za 23 časa. Ja sam sa Četom bio smješten u selu Križevićima. Sati su sporo prolazili, a mi smo jedva čekali kada ćemo se približiti Zvorniku. Pripreme za napad počele su oko 21 čas, četa je brojala oko 70 boraca. Imali smo 4 mitraljeza - šarca i 3 puškomitraljeza. Sav četni kadar išao je u napad, a s obzirom da sam rođeni Zvorničanin, nisam imao potrebu da tražim vodiča. Ravnih 18 mjeseci je prošlo od kako sam otišao iz Zvornika. Velika je bila želja, ako uspijemo da upadnemo u Zvornik, da odem kod svojih i vidim majku i sestru. Nikoga više nisam imao. Nošeni željom da oslobođimo Zvornik, moji drugovi i ja lagano smo stigli u selo Šćemliju, više samog Zvornika. Tu smo se odmorili, a zatim se spuštali niz jednu ulicu zv. »Lisišnjak«. Noć je bila tamna i hladna, ni prst pred okom se nije video. Išao sam na čelu kolone sa tri mitraljesca, Jusufom Kuburović, Simom Savićem i Nazifom Kladnjakom. Naš zadatak je bio da zauzmem Poštu, a išli smo cestom sa lijeve strane rijeke Zlatice, na desnoj strani je bila Građanska škola, i samo je tu svjetlo gorjelo, a u njoj su bili smješteni Nijemci. Sa četom sam se primicao Pošti, i kada smo se nečujno približili česmi zv. »Čauševac«, sa poštanskih vrata počeo je da tuče šmajser. Naš mitraljezac je odgovorio kratkim rafalom, iz Pošte je tada pucano bez prestanka. Najednom paljba je prestala, krenuli smo unutra. Upalili smo šibicu u hodniku i pred sobom ugledali višeg njemačkog oficira. U ruci je držao šmajser. Kraj mene su bila naša dva mitraljesca. Komandovao sam mu na njemačkom da odloži šmajser, a on je meni odgovorio daje on njemački oficir. Istrgao sam iz njegovih ruku prazan šmajser, zatim smo ga svezali. U zgradu, kod telefonske stanice, našli smo još jednog telegrafista Nijemca. Upravo što smo izašli iz Pošte, stiže kurir i saopšti da se hitno povučemo na Snagovo, kod šumarnice nas čeka Štab Brigade.

Odmah smo krenuli. Zadatak je izvršen bez gubitaka, a ja majku tada nisam video, iako sam dobar dio noći, 20. decembra 1944. godine, proveo u svom rodnom Zvorniku.

KOMANDANT TOMO TRNINIĆ*)

i

Tomo Trninić je u 21. tuzlanskoj brigadi proveo samo mjesec dana, ali je i za tako kratko vrijeme ostao duboko u sjećanju i kod običnih boraca i kod starješina Brigade, svojih bliskih saradnika, po tome što je tražio kompletno angažovanje i disciplinovano izvršavanje svih naređenja i postavljenih zadataka, bez trunke kolebljivosti i neodlučnosti.

U tom kratkom vremenu, prekaljeni borac i već iskusni vojni rukovodilac, Tomo Trninić je dobro upoznao Brigadu a upoznali su i borci njega, svog novog komandanta, i iskazivali mu veliko povjerenje, a to u ratu nije bila beznačajna stvar. Doživjeli su ga prije svega kao neustrašivog borca, savjesnog i sposobnog starješinu, do kraja poštenog i tolerantnog i pogodnog za saradnju. Disciplinovanim izvršenjem naređenja, Tomo je stekao veliko povjerenje i autoritet, kako u Brigadi tako i u Diviziji i Korpusu.

Dužnost komandanta 21. brigade Tomo Trninić je preuzeo, prvih dana januara 1945. godine, u izrazito teškom periodu ispunjenom svakodnevnim borbama sa njemačkim jedinicama, koje su se preko istočne Bosne probijale ka zapadu zemlje. Zvornik je u tim operacijama imao izuzetan značaj. Kada je Trninić preuzeo dužnost komandanta, sâm sam se nalazio na dužnosti zamjenika političkog komesara Brigade. Dobro smo saradivali.

Krajem januara i početkom februara 1945. godine, 22. njemačka pješadijska divizija uspjela je da se probije komunikacijom Sokolac-Han-Pijesak, preko Vlasenice i Drinjače i sa prednjim dijelovima da uđe u Zvornik, sa namjerom daljeg probijanja preko Bijeljine i Brčkog na sjeverozapad. Po naredenju Štaba Divizije, 21. tuzlanska NOU brigada napadala je neprijatelja na liniji Đevanje - Kamenica - Jasenica, sadjejstvujući sa 17. majevičkom NOU brigadom i zadatkom da odbaci neprijateljske snage u pravcu Dri-

*) Prilikom pisanja ovog priloga koristio sam se i sjećanjima Miloša Bundala i Mile Mićića.

njače. Bataljoni 21. tuzlanske NOU brigade sudarili su se sa vrlo jakim neprijateljskim snagama i poslije višednevnih žestokih borbi, uz obostrano velike gubitke, 22. njemačka pješadijska divizija je uspjela da se probije i 3. februara uđe u Zvornik. U tom momen-tu, 21. tuzlanska NOU brigada zauzima položaje u rejonu Snagova na liniji Ahmetovo brdo - Marinčići.

Borbe koje je Brigada vodila na Ahmetovom brdu - Marinčićima, nisu prestajale nekoliko dana i mogu se svrstavati u najte-že od formiranja Brigade. Osmog februara 1945. godine stigla je naredba Štaba 38. divizije za opšti napad neprijateljskih jedinica. Za ovo su bile predviđene sve jedinice NOV-e na ovom sektoru, sa ciljem oslobođenja Zvornika. Predviđeno je da napad počne 9. februara 1945. godine, u tri sata ujutro. Komandant Toma Trninić, okupljenim članovima Štaba Brigade i komandantima bataljona, dao je kratka i jasna naređenja. Brigada se spremala za napad na neprijateljske položaje na Ahmetovom brdu i Marinčićima. Komandant i zamjenik komesara Brigade, u ovom borbenom rasporedu, nalazili su se bliže lijevom krilu Brigade, a ostali članovi Štaba bili su na desnom krilu. Zauzeli smo Ahmetovo brdo, a zatim, nakon nekoliko juriša i Marinčiće. Iz rovova ispod Marinčića Nijemci su se snažno branili i vršili protivnapade, i na kraju uspjeli ponovo zauzeti Marinčiće. Dok su jedinice Brigade držale položaj Ahmetovo brdo, Nijemci su sa novoosvojenog položaja vršili kontinuirane napade na tu lokaciju svim vrstama oružja i sa vrlo bliskog od-stojanja. Koristili su male pješadijske minobacače, koji su u ovak-vim uslovima bili vrlo efikasni. Borbe su se nesmanjenom žestinom vodile skoro čitav dan. Nas dvojica smo se cijelo ovo vrijeme nala-zili neposredno iza našeg streljačkog stroja. Pred kraj dana, stiže i kurir iz Štaba 38. divizije. Komandant Franjo Herljević nam šalje novo naređenje. Već se bilo prilično smračilo, pa smo se morali skloniti u rov, i uz pomoć baterijske lampe pročitati poruku. Dok je komandant čitao depešu, ja sam tijelom skrивao svjetlucanje pri-lično istrošene baterije. Mislili smo da je odbljesak svjetla bio dobro zaklonjen i da ga neprijatelj neće primijetiti. Međutim, po svoj prilici, nije bilo tako, jer su Nijemci odmah, poslije toga, minama iz malih minobacača tukli mjesto i precizno gađali neposrednu oko-linu rova u kojem smo se nalazili. Jedna mina je pala u rov među nas dvojicu. Toma Trninić, komandant 21. tuzlanske NOU brigade, ostao je na mjestu mrtav, a ja sam ranjen i kontuzovan. Pos-mrtni ostaci Tome Trninića sahranjeni su istog dana, pored puta na Ahmetovom brdu, prema Vjetrenjači (kota 510), na Snagovu, kod Zvornika.

Evo kako se tog događaja sjeća Milo Mićić, komandant 2. bataljona: »I dok Bataljon u paklu obostrane vatre odbija protivnапade Nemaca, priđe mi kurir Milan Raković, pomislih da još nešto Toma nareduje. Spusti se Milan na zemlju pored mene, tiho, suznih očiju reče: 'Milo, Toma poginuo'. Pogledah ga, pa upitah da li sam dobro čuo, da je Toma poginuo, a on odgovori: 'Cuo si dobro, Toma je poginuo' a zatim nastavi 'Uđosmo u onaj šumarak, pokaza rukom, sinu svjetlost, nasta eksplozija. Vidjeh Toma se baci u bliži rov, Spasan desno, ja levo, padosmo na zemlju. Stiša se eksplozija. Skočim, vidim Toma ne ustaje. Spasan i ja priđosmo Tomi, vidimo oblichen krvlju mrtav'. Toma, Spasan i Milan su došli pod udar nemачke artiljerije koja je podržavala protivnapade svojih jedinica.«

Borbeni put hrabrog komandanta 21. tuzlanske brigade Tome Trninića počeo je u njegovom rodnom kraju u Lušci Palanci. Njegovo napredovanje od običnog kaplara jugoslovenske vojske, preko desetara do komandanta Brigade, došlo je uporedo sa uspješnim akcijama kojim je rukovodio i povjerenjem koje je sticao medu borcima i starješinama.

Rođen je 1914. godine, u mjestu Tukbobja, ispod legendarnog Grmeča, u osmočlanoj seljačkoj porodici. Kako u selu nije bilo škole, on je tek u šesnaestoj godini završio tečaj za odrasle u novoosnovanoj školi u rodnom selu. Od sedamnaeste godine počinje raditi u »Šipadu«, gdje ostaje sve do odlaska na odsluženje vojnog roka. Pune dvije godine proveo je u vojsci u Uroševcu, a zatim još mjesec dana na obuci nižih starješina, odakle izlazi kao kaplar.

Nakon povratka iz vojske, ponovo je u »Šipadu« kao šumski radnik. Često ga pozivaju na vojnu obuku u Banju Luku, bili su to jasni znaci da se rat približava. Tamo ga zatiču kapitulacija i krah jugoslovenske vojske, ali on uspijeva da izbjegne zarobljeništvo, i u drugoj polovini aprila 1941. godine se tajno vraća kući. Od aprila do jula Toma i njegovi vršnjaci se okupljaju po okolnim šumama, skupljaju oružje i spremaju se za otpor neprijatelju. Ustanak počinju napadom na žandarmerijsku stanicu u Lušci Palanci, 30. jula 1941. godine. Toma je već tada ispoljio svoje vojničke vrline, znanje i hrabrost. Ustanici su bili svrstani u Palanski gerilski odred. Kada je, drugom polovinom maja 1942. godine, formiran Udarni bataljon Prvog krajiškog NO odreda u Podgrmeču, Palanska četa postaje Prva četa Udarnog bataljona, a Toma desetar. Najsloženija i najteža borba koju je izveo Udarni bataljon bio je napad na Sanski Most, 26. i 27. juna 1942. godine. U toj borbi je Toma Trninić pokazao veliku snalažljivost i samoinicijativu u sagledavanju i ocjeni

borbenih zadataka i svih drugih životnih pitanja neophodnih za uspjeh. U pripremama za ulazak Udarnog bataljona u sastav Druge kраjiške brigade, koja je formirana u toku avgusta 1942. godine, Toma je postavljen za komandira voda u Prvoj četi. Kao komandir voda učestvuje u borbama na Manjači, zatim u borbama za oslobođenje Vrpolja, Jajca i Bihaća. Borbe za oslobođenje Bihaća bile su najteže i najveće ratne operacije u to vrijeme. Zajedno sa svojim drugovima Stevom Karakašom i Ilijom Srdićem, Toma je uspješno izvršavao sve postavljene zadatke. U novembru 1942. godine, postao je član Komunističke partije Jugoslavije.

Borbe u grmečkom kraju, protiv nadmoćnijeg neprijatelja, vodene krajem 1942. godine i početkom 1943. godine, značile su za Tomu još više odgovornosti i odlučnosti, jer u to vrijeme prima dužnost komandira Prve čete Drugog bataljona. Pri prelasku jedinica u srednju Bosnu, biva unapređen u zamjenika komandira Drugog bataljona Druge kраjiške brigade. Sa svojom brigadom učestvuje u borbama za oslobođenje Tuzle, oktobra 1943. godine, a zatim put ih vodi na Romaniju, stižu do Rogatice, Foče, Višegrada i terene sjeverne Hercegovine.

Krajem 1943. godine, Toma Trninić je postavljen za komandanta Prvog bataljona 17. majevičke brigade. Njegov borbeni put umnogome se mijenja, jer, po prvi put, odlazi iz sredine koju je dobro poznavao i koju su sačinjavali njegovi rodaci, komšije i prijatelji, sa kojima je od početka dijelio dobro i zlo. Dolazi u sredinu koju ne poznaje i to na dužnost koja gaje činila samostalnijim u izvršavanju zadataka i potpuno odgovornim za Bataljon u cjelini. Nakon dolaska u 17. majevičku brigadu, Trninić je nastojao da što više slobodnog vremena provodi s borcima, da ih dobro upozna, da upozna kvalitete starješina sa kojim će sarađivati, zatim da sagleda naoružanje i opremu kojom raspolaže njegov bataljon. U toku januara i februara 1944. godine, Toma je provjerio akcionu sposobnost Bataljona prilikom razbijanja četničkih grupa u okolini Sarajeva, a početkom marta 1944. jedinica se vraća u Birač i preko Vlasenice, Sekovića odlazi na Majevicu, u rejon Brđana i Trnove, nadomak Bijeljine. Bio je to jedan od najnapornijih marševa, u kojem se naročito istakao Prvi bataljon, koji se gotovo sve vrijeme ovog napornog i dugog puta nalazio u prethodnici, ili u bočnom obezbjeđenju brigadne kolone. Od maja do avgusta 1944. godine, Toma Trninić, sa Prvim bataljonom, postiže izvanredne rezultate. Njegov najbliži saradnik, politički komesar Bataljona Josif Radić Joso, sjećajući se tog vremena, kaže: »Toma Trninić je i po godinama i po borbenom iskustvu bio stariji od nas. Prije rata, služio je vojsku i stekao

vojničko znanje koje je u NOR-u funkcionalno primjenjivao. Bio je vojnik visokih vojnih kvaliteta. U cijeloj Brigadi se smatralo da je Prvi bataljon veoma dobra jedinica. Njegova lična hrabrost impresionirala je sve nas u Štabu, kao i sve borce. Bio je vrlo energičan i, onako rastom mali, za čas je stizao na jedno ili drugo krilo, kod svakog borca. Najveće zasluge za našu borbenu spremnost i udarnost našeg bataljona imao je Toma Trninić. Bio je izvanredan čovjek, humanista. Pravo je zadovoljstvo bilo raditi s njim. Kao vojnik i starješina bio je energičan i hrabar, kao drug. beskrajno tolerantan i širok».

Ovaj hrabri Krajišnik postupno je izrastao u dobrog vojnog starješinu. Iz Bataljona je premješten za zamjenika komandanta 17. majevičke brigade, a januara 1945. godine, postaje komandant 21. tuzlanske brigade. Tu dužnost primio je u rejonu Živinica. ne posredno pred pokret prema Snagovu i u borbama na Ahmetovom brdu kod Zvornika, završava se njegov životni put.

KOLONA RATNIKA SA TIJELOM POGINULOG KOMANDANTA

U novembru 1944. godine za pomoćnika političkog komesara 21. tuzlanske brigade bio je postavljen Spasan Ristić. Iz 19. birčanske brigade prešao sam, kao njegov pratilac, i ja u ovu brigadu.

Novu 1945. godinu 21. brigada je dočekala u okolini Tuzle. Prije toga, vodila je borbe sa četnicima u Požarnici i dijelu Majevice. Već prvog dana u novoj godini vozom smo krenuli u Puračić, a zatim na Ozren da smijenimo jednu brigadu iz sastava 14. korpusa NOVJ i razbijemo tamošnje četnike. Srbijance smo smjenjivali u hodu do Bosanskog Petrovog Sela. Bila je jaka zima, snijeg dubok.

Poslije vrlo teških borbi sa četnicima na Ozrenu, Brigada se vraća na teren sela Požarnice, a odatle preko Hrasna, Seljublja, obroncima Majevice do Miljanovaca, Dubnice, Memića, i Donjih Capardi u Liješanj i prema Grkinji. U to vrijeme iz Brigade je već bio otišao dotadašnji njen komandant Stojanda Milinović. Ne znam šta je bilo sa komesarom, ali i on nije bio u stroju. Brigadu su vodili Spasan Ristić, pomoćnik komesara, sa ostalim članovima Štaba Jozom Perićem, Muftićem i drugima.

Od Liješnja preko Jasenića, Kule Grada, Ahmetova brda do Vjetrenjače u Gornjoj Glumini, po vrlo lošem vremenu i dubokom snijegu, vodene su stalne borbe. Na tom prostoru, pored 21. brigade, borbe su vodile i dvije brigade NOVJ iz Srbije, koje su, uslijed velikih gubitaka, bile povučene, a sav teret borbi sa neprijateljem primili su na sebe borci 21. tuzlanske brigade.

Osnovni zadatak bio nam je da neutrališemo napredovanje Nijemaca prema oslobođenoj Tuzli. Lijevo od nas prema Podrinju položaj su držali borci 17. majevičke brigade. Istureni neprijateljski položaji na liniji od Liješnja do Crnog vrha bili su na Jaseniću, Donjim Njivama, Lipnju, Kula Gradu, Ahmetovom brdu, Mehmedića gaju, Lišini i dalje preko Pandura, Guštera i Križevića. Centralne tačke bile su na Mehmedića gaju i Lišini, koje su dominirale prema cesti Zvornik - Tuzla. Borbe su vodene svakodnevno. U po-

kušaju probijanja naše odbrane i prodora prema Tuzli, Nijemci su uspjeli da »ubace« jednu svoju jedinicu u dubinu naše odbrane i tom prilikom su izvršili napad na Štab 4. bataljona. Izginuli su tada neki članovi Štaba, a među njima i komandant Ahmet Ibrahimagić.

U to vrijeme, u jeku najžešćih borbi boraca 21. tuzlanske brigade sa njemačkim jedinicama na području Zvornika, za komandanta Brigade došao je Tomo Trninić. Sa činom kapetana na rukavima vojničke dolame, tako reći, u streljačkom stroju primio je dužnost komandanta. U vrlo teškim borbama koje su vođene u januaru i februaru 1945. godine oko Zvornika i u samom gradu, poginuo je veliki broj boraca iz jedinica NOVJ, a samo u 21. tuzlanskoj brigadi bilo ih je preko 70. Na tom terenu, u vrijeme ovih borbi, nalazili su se i štabovi 2. armije na čelu sa Kočom Popovićem i 38. divizije sa Franjom Herljevićem.

Tih dana poginuo je i komandant 21. tuzlanske brigade Tomo Trninić. Kao kurir Brigade bio sam sa komandantom u vrijeme njegove pogibije. Bila je jaka zima, snijega dosta, vode se teške borbe, ranjenih i poginulih sve više. Štab Brigade smješten je u kući bivšeg seoskog trgovca Rašida, u tzv. Rašidovom hanu, u blizini Vjetrenjače. Nešto se tada neobično dešavalo. Užurbanost u Štabu, mi kuriri smo stalno u pokretu, idemo do bataljona, bolnice, dijela Štaba Divizije, prema Zvorniku. A onda (kasnije je utvrđeno), bilo je to 8. februara, svi bataljoni Brigade krenuli su, oko 22 časa, od Liplja, snagovačkog groblja, od sjedišta Štaba u napad na neprijatelja koji se nalazio utvrđen na Mehmedića gaju. Bunkeri, šuma na prilazima iskrčena, vidljivost na sve strane velika - neprijatelj je imao dominantne pozicije. Trebalo ga je potisnuti odatle, razbiti mu odbranu i dobiti prevagu u borbi.

Komandant i pomoćnik komesara Brigade Tomo Trninić i Spasan Ristić krenuli su u pravcu najžešćeg otpora neprijatelja. Bio je to položaj od Liplja do Lištine. Sa njima smo kao pratioci Milan Raković, koji je došao sa Tomom, i ja. Noć je, svjetleće rakete su parale nebo, bacači mina su činili svoje, mitraljezi i ručne bombe zaglušivali su noćnu tišinu. Tako je trajalo satima. Sa svih strana, osim od Zvornika, napad na neprijatelja je bio silovit. Mene ili Milana komandant Tomo svaki čas sa određenim naređenjima upućuje do neke jedinice na liniji napada, šalje izvještaje u Štab 38. divizije, Franji Herljeviću. I tako do poslije pola noći. Danas kada se prisjećam toga, onda su to za mene bili sve juriši, osvajani su i napuštani bunkeri i tranšeje, povremeno su nastajala zatišja, a zatim ponovo sve isto, pakao od borbe koja dugo traje. Dobro se sjećam

»prepirke« između komandanta i pomoćnika političkog komesara da se ne ide previše naprijed, da se legne, da se skloni iza bukve, u rov od eksplozija, jer mina nikad ne pada dva puta na istom mjestu. Čas je Tomo vikao: »Lezi Spasane, ne isturaj se, kuriri gdje ste, ovamo.« Jednog momenta reče: »Idemo naprijed«, a onda će Spasan oštros: »Ne smiješ ni korak dalje, ti komanduješ Brigadom, a ne grupom bombaša.«

Ponovo zatišje, kuriri stalno dolaze iz bataljona, javljaju da imaju mnogo poginulih i ranjenih boraca. Komandanti bataljona traže dalja naređenja. Uputstva se kuririma saopštavaju usmeno, borba je sve žešća, rekao bih stravična. Ranjenici se nose, vode, čuje se i poneki jauk, parola i druga poruka. Borba satima traje. Tomo i Spasan liježu iza bukve ili hrasta, u rov, dogovaraju se šta dalje. Milan i ja ih zaklanjamо šinjelima dok razgledaju sekcijsku kartu pri svjetlosti baterijske lampe. I dok se čuju uzvici »juriš«, prasak i pucnjava iz svih oružja, u tom času sijevnu i ču se eksplozija među nama. Nekom silnom snagom bili smo odbačeni. Milan i ja na jednu, a Tomo i Spasan na drugu stranu. Nas dvojica smo ostali nepovrijeđeni, a Tomu i Spasana smo vidjeli kako leže nepomični, jedan pored drugog, na snijegu. Zvali smo ih. Tomo nije davao znake života, a Spasan se pridigao i zvao: Kuriri! Kada smo mu se javili, teturajući se pridigao, bio je kontuzovan, ali je brzo došao k sebi. Pokušali smo da podignemo Tomu, ali nije davao znake života. Primjetili smo da mu je dolama sva isječena, a tako i ostala odjeća. Tijelo takode isječeno, na kome su još opasač i uprtač, a pored tijela na zemlji mašinka i pištolj - parabelum. Tog momenta shvatili smo daje Tomo mrtav. Spasan je sjeo pored mrtvog druga, a Milan, taj divni drug, stavio je na krilo glavu svog komandanta, sa kojim je od njihove Krajine prošao dugačak borbeni put. Plakali smo i on i ja, ali Milan više i jače. U tom momentu Spasan mi reče: »Mali, trči, obavijesti Franju daje Tomo poginuo, pitaj kakvaje dalja naredba.« Hitro sam krenuo pokraj kuća (taj puteljak i sada ponkad obidiem) Vjetrenjače i do Pepina hana, gdje se nalazi Štab 38. divizije. Kuriri u Štabu Divizije mi kažu da je komandant privilegao da se malo odmori, i da ne mogu do njega. Tokom našeg prepiranja iz male sobe javi se komandant Franjo sa pitanjem: »Staje to tamo«, a ja glasno: »Druže komandante, ja sam kurir 21. brigade, poslao me Spasan da javim da je Tomo poginuo.« Saopštio sam i da je Spasan ranjen i da pita šta dalje da čine. Rekao je da prenesem da se Brigada povuče na polazne položaje. Tako je i bilo. Spasanu sam saopštio naređenje komandanta Divizije. Borba se stišavala. U zoru 9. februara 1945. kroz maglu se nazirala u pokretu

umorna kolona ratnika sa ranjenicima i nosilima na kojima je bilo tijelo njihovog poginulog komandanta.

Rano jutro, 9. februar, magla, ranjenici, poginuli. Svi smo na okupu. U zaseoku Gornja Glumina, ispod Cerika, sahranjujemo mrtve drugove, medu njima i komandanta Tomu Trninića. Pored boraca Brigade prisutni žitelji iz okolnih kuća ovog sela. Bila su to djeca, žene i poneki stariji čovjek.

AHMET IBRAHIMAGIĆ

Uvjeren sam da se većina preživjelih boraca 21. tuzlanske brigade živo sjećaju onog krasnog, temperamentnog, crnomanjastog mladića, vatreng komandanta 4. bataljona Ahmeta Ibrahimagića. Svako bi od nas mogao napisati svoja najbolja intimna sjećanja o tom divnom mladiću i vjerujem sve bi to bila impresivna kazivanja, koja bi vrijedilo i trebalo svakako objaviti. Ipak, osjećam da sam, možda, ja najpozvaniji da izrazim svoja osjećanja i osjećanja prema drugu koga sam izvanredno cijenio i volio, a koji je i mene posebno poštovao.

Upoznao sam ga, prvog dana, po mom dolasku u Brigadu. Bio je na dužnosti komesara 1. bataljona. Mnogo se obradovao kad me ugledao. On me poznavao kao starijeg daka iz gimnazije i školskog druga njegovog starijeg brata Čazima. Sa komesarske dužnosti, zbog izrazitih komandantskih naklonosti i sposobnosti, ubrzo je premješten za komandanta 4. bataljona, koji je bio tek formiran od boraca iz raznih sastava. U veoma kratkom vremenu od takvog konglomerata ospособio je Bataljon cijenjene borbene vrijednosti, tako da se mogao mjeriti sa ostalim bataljonima u Brigadi pa i Diziji. Krasile su ga izuzetne osobine i kao čovjeka i kao vojnika. Kao pojava: bio je divan mladić, razvijen, pun snage, impozantan, sa puno elana, simpatičan, pa zatim veoma inteligentan, borben, hrabar, a pri tome racionalan kod odlučivanja. Imao je mnogo uspjeha u komandovanju Bataljonom i Štab Brigade znao je da u njemu ima sigurnog izvršioca borbenih zadataka, pa je zbog toga bio i posebno cijenjen.

Svoj posljednji dan života proveo je na Džafinom kamenu i položajima duž komunikacije Drinjača - Zvornik.

U zoru kobnog dana zatekao sam ga na spavanju u jednom selu i kako nije bio još primio zapovijest o napadu na neprijateljske položaje, probudio sam ga i saopštio da je Brigada krenula na izvršenje borbenog zadatka, a da on vjerovatno greškom nije još o tome obaviješten. Izdao je potrebna naređenja, ali se njegov bataljon nije mogao blagovremeno uključiti u borbenu kolonu, pa je i dobio

ulogu brigadne rezerve, koja je zauzela položaj na samom Džafinom kamenu.

Zbog hitnosti izvršenja zadatka, Brigada je donijela odluku možda, ipak, malo diskutabilnu da se bataljoni postupno uvode u borbu, kako koji pristiže. Tako je 2. bataljon, pošto se nalazio najблиže neprijateljskim položajima, već u toku noći izvršio napad, pa se nakon kraće borbe povukao na polazne položaje. Tad su u borbu uvedena druga dva bataljona, koji su, u prvom naletu, zauzeli neprijateljske glavne položaje, zaplijenivši i neko naoružanje. Neprijatelj je, ipak, izvršio usvanuće protivnapad i vratio izgubljene položaje. Jutro smo dočekali svako na svojim položajima.

Nešto kasnije komandant 4. bataljona je dobio naređenje da izvrši napad na iste položaje, pa je Bataljon krenuo u napad oko 9 sati iako nije bilo pravog opravdanja. Čete su nastupale u streljačkom stroju, a nešto pozadi kretao se i dio Štaba Bataljona - komandant, zamjenik i referent saniteta sa dvojicom kurira. Pojavivši se na sniježnoj čestini, neprijateljski mitraljez ih je pokosio, sem kurira. Ahmet je na mjestu poginuo, dok su Drago Stupalji drugarica Jela bili teško ranjeni i kasnije su podlegli ranama. Ranjenici su izneseni sa poprišta, dok zbog brisanog prostora Ahmetovo tijelo nije moglo biti izneseno. Kuriri su mu skinuli oficirsku torbu i odlikovanja i predali u Štab Brigade.

Interesantno je napomenuti da je Ahmet, dok je bio u brigadnoj rezervi na Džafinom kamenu, bio veoma raspoložen i u društvu drugova i drugarica iz Štaba Brigade proveo svojih nekoliko sati u pjesmi i šali. Njegova pogibija je pogodila sve nas koji smo ga poznavali, a posebno borce njegovog bataljona. Bio je to veliki gubitak za Brigadu, a posebno za 4. bataljon, koji se bio tek sredio, a onda ostao bez dvojice vrsnih rukovodilaca, komandanta i njegovog zamjenika.

U to vrijeme ja sam bio zamjenik komandanta 3. bataljona, pa sam se s drugovima dogovarao da, po smiraju dana, organizujemo izvlačenje Ahmetovog tijela. Igrom slučaja naš bataljon je još u toku dana prebačen u drugi sektor, tako da nije došlo do realizacije našeg plana o izvlačenju.

Neposredno poslije Ahmetove pogibije, dirnut i pogoden gubitkom jednog izuzetnog druga, napisao sam nekrolog, koji je nakon oslobođenja Sarajeva stampan u Almanahu 38. divizije. Rado bih ga citirao ovdje, ali kako nisam u mogućnosti da dođem do posmernote publikacije iz 1945. godine, pokušaću da ga interpretiram po sjećanju, iako znam da to u potpunosti neću uspjeti, pogotovo što se tiče neposrednosti i svježine impresija.

Taj nekrolog izgledao je, po prilici, ovako:

»Šumi i pjenuša Drinjača kotrljajući se niz kamo stijenje, miluje oba Jeleča i stidljivo protiče ispod Udrča. A on, Udrč zamišljeno čuti, kao da sluša neku tajanstvenu priču, koju Drinjača propovijeda.

Šumi i pjenuša Drinjača i kao da govori: eto tu, u mom krilu, zbio se strašan boj. Dvije su se vojske krvavo sukobile: sinovi ove zemlje - partizani i okupatori - njemački fašisti. Partizani idu naprijed, fašisti se grčevito bore, ali ipak i povlače.

Medu partizanima se ističe i prednjači posebno jedna izuzetna figura: stasit, razvijen, markantan - juriša naprijed i vodi svoj jedinstveni i složni »svi kao jedan« bataljon. To je izvanredni komandant Bataljona Ahmet Ibrahimagić. Mitraljezi štekću, ali njegovo »naprijed« sve nadjačava. Duge njive već su oslobođene, Džafin kamen to je već bio prije. Fašisti se polako povlače, ali jedan njihov mitraljezac, prije nego će i on pobjeći, pustio je još jedan rafal.

Nešto bljedi nego inače pao je Ahmet na snijegom prikriveno tlo. Hladno tane prekinulo je nit njegova života. Pramen njegove crne kose, koji je virio ispod »titovke« sa strane, lepršao je na povjetarcu. Sniježna bjelina bila je poškropljena njegovom topлом i rumenom krvlju. Pogled mu je i dalje upravljen u pravcu neprijatelja, a sa usana mu se čita njegovo posljednje: NAPRIJED! Kao da mrtav junak komanduje živima.

Bataljon to osjeća, još žešće kreće naprijed i izvršava posljednju zapovijest svog voljenog komandanta...

Šumi i pjenuša Drinjača kotrljajući se niz kamo stijenje, miluje oba Jeleča i stidljivo se spušta ispod Udrča. A on Udrč, zamišljeno čuti«.

U BORBENIM REDOVIMA 21. TUZLANSKE BRIGADE

Polovinom decembra 1944. godine, otpočele su teške borbe sa Nijemcima oko Zvornika. U tim borbama 21. tuzlanska brigada zatvarala je pravac prema Tuzli i nastupala od Snagova. Bio sam tada politički komesar 3. čete 2. bataljona. Napadali smo noću i danju, a najviše noću. Jurišajući na utvrđenja, izgubili smo i vremena i žive sile, dok smo uspjeha imali malo. Nastupali smo sa zapadne strane, od Snagova. Negdje 17. i 18. 12. 1944. godine naređeno je da se napada na neprijatelja, utvrđenog u srednjovjekovnim zidinama, ispred Zvornika i to noću. Mi jurišamo, do Kule dođemo, ali dalje ni makac. Kule su bile visoke, povezane bedemima, a ispod njih strmina. Ni ručne bombe nisu davale rezultate. Cijelu noć se vodila borba, ali probroja nema. Pred zoru, stiže komanda da se povučemo na polazne položaje, tj. na kosu prema Snagovu, koju dijeli od kula jedna velika uvala, pokrivena šušnjarima i rijetkim drvećem. Povukli smo se i rasporedili po redoslijedu broja četa. Kao što vojničko pravilo nalaže isturena je straža, a ostali na odmor. Komandir 3. čete Milovan Petričević odredio je osmatračko mjesto, i tu postavio jednog Italijana sa »bredom« i sa pomoćnikom, jednim dječakom iz Tuzle, mislim da mu je bilo ime Pašan. Osmatračko mjesto je dominiralo uvalom ispred nas, pregled prema neprijateljskom položaju bio je odličan. Ta naša isturena straža nalazila se na sastavu dvije kose, tako da je i uvala između kosa bila pregledna. Odmarali smo se u jednoj seljačkoj kući, koja se nalazila iza našeg položaja. Poslije obilnog doručka, borci su polegli, san ih brzo savladao. Jedan sat poslije toga sa osmatračkog mjesta dotrča pomoćnik mitraljesca Pašan, budi mene i komandira čete i saopštava da se Nijemci prikradaju našem položaju. Brzo smo skočili i pravo na osmatračko mjesto. Osmotrimo teren i spazimo, a to nam pokazuje naš mitraljezac Italijan, kako se Nijemci privlače našem položaju, ne žureći, zastajkujući osmatraju. Kreću se potokom između dva grebena (kose). Bila je to jedna mitraljeska četa.

Brzo smo se dogovorili kako da rasporedimo četu i da im predimo »srdačan« doček. Naš položaj je bio idealan: dvije kose koje

dominiraju nad potokom kojim se Nijemci kreću, a one se spajaju baš tamo gdje nam je osmatračnica sa »bredom«. Dogovorili smo se da ja idem na lijevo krilo (lijevu kosu), sa dva voda, a komandir na desnu, sa jednim vodom. Kada Nijemci sa čelom stignu do uslovljene tačke, otvara se unakrsna vatra i odmah idu na juriš svi, sem Italijana koji će da štiti u slučaju, eventualnog, povlačenja. Kako smo odlučili, tako smo i realizovali. Tiho smo izveli vojnike na položaj i kada je čelo njemačke kolone stiglo do ugovorene tačke, pala je komanda: »Pali«. Nijemci od naše unakrsne vatre nisu uspjeli ni da skinu šarce sa ramena. Nakon desetominutne paljbe, uslijedila je komanda: »Juriš«. Nijemci su padali ko snoplje, a koji nije bio od prve pogoden, već pokušavao da bježi dobijao je novi metak. U tom kratkom okršaju naša četa je po svim pravilima vojne taktike potukla Nijemce, a da nijednog ranjenog vojnika nije imala. Skupili smo oružje, municiju i poskidali odjeću i vratili se na svoj položaj. Ovu borbu izveli smo ne obavještavajući Štab Bataljona, jer nije bilo vremena za to. Čak da smo i poslali kurira, on ne bi ni stigao do Štaba prije završetka borbe. Dok smo sakupljali plijen i iznosili na svoj položaj, dotrčao je komandant Bataljona Mile Mićić i više na nas zašto ga ne obavještavamo, jer se Štab Brigade interesuje gdje se vodi borba. Smirio se tek kad smo objasnili da se radilo o trenutku i sigurnoj pobjedi. Gleda Mile kako naši borci dijele njemačko oružje i oblače njemačke uniforme, samo su titovke na glavi označavale da pripadaju Narodnooslobodilačkoj vojsci. Tek što smo završili ovaj posao, otpoče borba na desnom krilu našeg bataljona. Stige su kolone Nijemaca, koje su upućene na prvu i drugu četu. Komandant naredi da sa našom četom, pomažući Drugoj, udarimo u desno krilo Nijemcima. Mi smo se odmah uključili u borbu, onako obučeni u njemačke uniforme i sa njemačkim oružjem. Kad su to spazili njemački komandiri koji su se nalazili na svojim komandnim mjestima, začu se komanda: »Trite grupe curik«, a ja naredih našem vojniku, bivšem SS-ovcu, da komanduje na njemačkom: »Naprijed«. Ovaj se izdera iz sveg glasa: »Trite grupe forvec«. On u njemačkoj uniformi, pa su Nijemci pomislili daje to njihov komandir. To je izazvalo pometnju u njihovim redovima. Iskoristili smo to i tukli po njima, tako da su bili uz osjetne gubitke odbijeni.

Nakon završetka ove borbe, komandant Bataljona predloži da se ponovo spustimo dole u uvalu, gdje smo pobijedili Nijemce u prethodnom okršaju, s ciljem da još jednom pretražimo teren. Sa nama je pošao i njegov kurir. Vrijeme je na izmaku dana. Dok smo pretraživali teren, njih dvojicu odvede staza udesno, a mene uli-

jevo. Tragajući tako natrčim na jednog Švabu, dugajliju, leži potrobuške. Pored Švabe čuturica sa vodom, i pun automat, dobošar sa 72 metka. Uzmem u ruke njegov automat, vidim nije ni metka opalio. Ostavim ga na isto mjesto, jer je moj engleski takode bio pun. Imao sam i pištolj »parabelum«, njemački. Na Švabi novo odijelo, treba ga skinuti, a on krupan, pa se mislim kako to da uradim, naravno ubijeden daje mrtav. Dozivam ja komandanta, pa njegovog kurira, ali se niko ne odaziva. Šta da radim? Odlučim da ga sam skidam. Uzmem za njegov lijevi rukav, sa namjerom da ga okreñem na leđa. On, u tom trenutku, munjevito iz »mrtvih« skoči, zgrabi me ispod koljena za obje noge, a ja njega za vrat pritiskam k zemlji, ali ne vrijedi, on je bio fizički jači. Kako me je podigao, okrenuo me niza stranu i stresao sa sebe. Pao sam na leđa, a moj automat podame. Kad me je Švabo zbacio, odmah je zgrabio svoj automat i uperio mi ga pravo u čelo. Odlučivali su djelići sekunde i prisebnost. Ja sam lijevom rukom, dok je on prinosio cijev automata mom čelu, uhvatio za cijev i odgurnuo je od čela, tako da je on umjesto u čelo sručio rafal pored moje glave. Dok je pritiskao obrač, a jednim svojim koljenom naslonio se na moj stomak, uspio sam da izvučem pištolj iz futrole i uperim ga u njega, ne puštajući njegov automat iz lijeve ruke. Čim je spazio pištolj uperen u njegove grudi skočio je i počeo da bježi u potok. Vidio sam daje ranjen, ali ga nisam dalje gonio, jer već se bilo smračilo. Poslije tog megdana i pucnjave, dotrčao komandant Mile sa kurirom i nađe se u čudu kad je čuo šta se odigralo.

Nakon borbi oko Zvornika, primijenjena je druga taktika. Naime, pošto nismo mogli zauzeti Zvornik, napadajući ga frontalno, odlučeno je da se, sa jednim bataljonom, prodre u grad direktno cestom Tuzla-Zvornik, i to noću. Ocijenjeno je da ćemo na ovaj način imati manje gubitaka, a sigurniji uspjeh. Taj zadatak je povjeren 2. bataljonu. Na zadatak se krenulo, negdje oko pola noći. Komandant Bataljona Mile Mićić je izvršio raspored četa prema njihovom broju: 1, 2, 3. četa. Zadatak je bio da se upada u grad cestom, s tim, da se likvidiraju predstraža i straža bez otvaranja vatre, i na taj način uđe u grad čutke. Taj zadatak, koliko se sjećam, primio je Risto Petrović, prvoborac iz Kocevca, sa svojom četom. Izvršio ga je sa uspjehom i tako obezbijedio naš upad u centar grada. Zvornik leži na lijevoj obali Drine, priklješten sa zapada brdima na kojima su izgrađene odbrambene kule i zidovi, gdje se i nalazila njemačka odbrana grada, a sa istočne grad je zaštićen rijekom. Ovakva zamisao neposrednog upada u grad, a pogotovo noću, pokazala se, s vojničke tačke gledišta, ispravnom. Naime, kada su Prva četa i njen

hrabri komesar Risto Petrović Mrconja likvidirali stražu, bez otvaranja vatre, Bataljon je prodro duboko, skoro do centra u grad, i tek tada otpočeo sa otvorenom borbom. Raspored četa bio je sljedeći: 1. četa imala je zadatak da napada i čisti glavnu ulicu pored Drine; 2. četa ulicu desno od glavne, a Treća, naša četa treću i posljednju ulicu ispod brda, sa zadatkom da se opkoli centar i uništava garnizon, ali da istovremeno spremno dočeka Nijemce ako se pojave sa odbrambenog pojasa oko Zvornika. Naš upad je zbulio Nijemce, jer nisu ni prepostavili daje tako nešto moguće, učiniti pored njihove jake odbrane. Osim toga, bili su zatečeni na spavanju i dok su se snalazili, mi smo ih pošteno tukli.

Interesantan slučaj se desio te noći na sektoru naše čete. Nalazio sam se pored minobacačije, koji je imao protivtenkovski bacač, zvani »džumbul«. Iz neposredne blizine tukao je transportna sredstva i tenkove, još dok su ih Nijemci pokušavali onako sanjivi da pokrenu. Bacačlja, jedan omanji vojnik, skoro je došao iz SS-trupa k nama, vješto je rukovao svojim oružjem. Nastalo je kratko zatišje, uskoro će i zora, a mi osluškujemo odakle se čuju zvukovi tenkova i bornih kola da bismo usmjerili vatru u tom pravcu. I dok osluškujemo, odjednom, iža naših leđa, približavao se jedan Nijemac i misleći da smo njemački vojnici, nešto je na njemačkom govorio. Brzo sam mitraljescu, koji je govorio njemački, naredio da mu odgovori i pozove ga da pride, što je ovaj poslušno i učinio. Nijemac je mirno došao do nas, odnosno među nas, a mi smo mu priredili lijep doček, skočili smo na njega, razoružali ga i vezali. Kad smo ga pažljivije pogledali, vidjeli smo da to nije običan vojnik već viši oficir intendantske službe. Oružje smo mu oduzeli, a njega uputili u Štab Bataljona. Isljeđivanjem saznali smo da je bio komandant pozadine njemačke divizije. Zvornik je, do zore, bio savsim u našim rukama. Na takav način je obezbijeden prelaz srpskih jedinica, koje su pristizale k nama u pomoć. Nismo u tim borbama imali toliko gubitaka koliko smo očekivali, imali smo samo nekoliko poginulih i nestalih. Poginuo je i hrabri komesar 2. čete Risto Petrović Mrconja. Iz moje čete nestao je jedan borac, rodom iz Puračića.

Zvornik je oslobođen, ali je kratko ostao u našim rukama. Istog jutra, kad smo ga oslobođili, nismo tako reći ni doručkovali u njemu, stiže komanda: »Pokret«. Pitamo se kuda sada? Zar nećemo bar predaniti u gradu za koga smo se toliko tukli. Grad smo prepustili našim drugovima iz 25. srpske divizije. Morali smo usiljenim maršem, u određeno vrijeme, stići i zauzeti položaj na Borogovu da dočekamo četnike, koji su se kretali iz Sekovića ka Tuzli.

Naša obavještajna služba sa zakašnjenjem je saznala brojno stanje četnika, što nam je otežalo situaciju. Na Borogovo smo stigli oko 8 ili 9 sati ujutro. Vrijeme hladno i maglovito, drveće injem pokriveno. Zauzeli smo položaj, isturili predstraže i odmah uputili patrolu prema neprijatelju odnosno njegovom položaju. Kasnije smo saznali da četnika ima oko 10.000, i to dobro naoružanih, pretežno njemačkim oružjem. Nije prošlo ni 15 minuta od upućivanja naše patrole prema Stuparima, a ona se vratila. Trčali su da nas što prije obavijeste o neprijatelju i njegovoj snazi. Obavijestili su nas da se četnici kreću u gustom streljačkom stroju. Četu smo odmah stavili u borbenu pripravnost. Propustili smo četnike što bliže i otvorili vatru, ali oni i nadalje navaljuju. Naša je sreća bila što se spustila gusta magla, pa smo mogli ostupiti bez gubitaka. Na desnom krilu Brigade čuje se žestoka borba, ali opet na kratko. Četnici su nas potisnuli prema Osmacima i cesti Zvornik-Tuzla. Tu smo se, jedno vrijeme, borili protiv njih, dok nije pristigla 25. srpska divizija, koja im je udarila s leđa. Morali su da se povlače. Dobili smo naređenje da se prebacimo prema Požarnici, gdje su bili četnici Miloša Erkića. Na prilazima vodene su žestoke borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića. Pokušavali su da uđu u Tuzlu. Krajem decembra, iako brojniji u odnosu na naše snage, četnici su poraženi i u rasulu su se povlačili prema Ozrenu. Tuzla je odbranjena.

Tek što smo se obračunali s četnicima Draže Mihailovića, iz Sokolca, Vlasenice i Drinjače probija se nova grupacija Nijemaca, koja se sa juga povlači prema sjeveru, dolinom Drine. Bile su to jedinice 22. brdske pješadijske divizije. Pored mnogobrojnih borbi u tom regionu sa Nijemcima, ostala mi je u nezaboravnom sjećanju borba na Ahmetovu brdu i na Snagovu, 9. februara 1945. godine, u kojoj smo izgubili i komandanta Brigade Tomu Trninića.

Sjećam se, 8. februara 1945. godine, naša 3. četa 2. bataljona nalazila se na položaju na Snagovu. Obezbjedivala je Artiljerijski divizion 2. armije, kojom je komandovao Koča Popović. Divizion dalekometne artiljerije, u čijem sastavu je bila baterija bacača od 160 mm, postavljen je na Snagovo, odakle je imao vrlo dobar pregleđ njemačkih položaja na Ahmetovu brdu i drugim mjestima oko Zvornika. Naša brigada, 9. februara, trebalo je da napadne neprijatelja i ovlada Ahmetovim brdom, a podržavaće je artiljerija, tj. Artiljerijski divizion sa Snagova. Nijemci su se dobro ukopali sa tri reda rovova. Zemlja je pokrivena snijegom, skoro 50 cm. Nama su ti položaji poznati, jer smo se prije mjesec dana na tom istom mjesetu tukli sa Nijemcima iz jedne druge grupacije. Zvornik je bio u našim rukama od decembra 1944. godine do 3. februara 1945. godine,

kada su ga ponovo zauzeli Nijemci na juriš. Pad Zvornika u njemačke ruke doveo je do prekida veze sa Srbijom. Otežano je snabdijevanje jedinica NOV u Bosni. Izuzetno je bilo važno oslobođiti Zvornik i ponovo uspostaviti veze sa Srbijom, a istovremeno i zaustaviti prodor Nijemaca prema Bijeljini i Brčkom.

Odnekud, toga dana, na položaju Artiljerijskog diviziona, pojavi se Koča Popović, komandant 2. armije i ujedno komandant drinskog fronta. Ja sam ga tada prvi put vidio iz bliza, lijep čovjek sa brčićima. Istinu govoreći, nisam ni znao da je to Koča, dok mi to nije rekao komandant Diviziona. Došao je da provjeri spremnost Diviziona odnosno njegovo vatreno sadjejstvo. Približava se i noć, komandant Bataljona Mile Mićić poziva komandire i komesare četa i u strogoj tajnosti saopštava naredbu za napad. Objasnio je da će se te noći izvršiti napad na Ahmetovo brdo, njemačko uporište, u 24 časa. Saopšto je da je neophodno da se približimo do njemačkih položaja bar na 100 metara. Upozorio je da će, u 21,30 časova, naša artiljerija sa Snagova trideset minuta tući njemačke položaje, a odmah poslije artiljerijske vatre prelazi se u juriš. Tako je i bilo. Približili smo se njemačkim položajima, kako je rečeno. Brdo je okruglo kao lopta, čisto, bez drveća i šušnjara. Ispod samog brda, ispred njemačkih rovova, nalazila se jedna seljačka kuća. U kući su bili Nijemci, grijali se, ili spavalici, mi za njih nismo znali, jer smo vjerovali da su svi u rovovima. Oni se, naravno, nisu nadali da ćemo ih te noći da napadnemo. Kada je naša artiljerija počela da tuče njemačke rovove, mi smo se približivali i došli baš blizu te kuće. Nijemci su bili u kući. Tek kada je artiljerija prenijela vatru u dubinu njemačkih položaja, digli smo se na »ura«. Uskačemo u prve njemačke rovove, ali vidi slučaja. Nijemci, koji su se nalazili u kući, ispred rovova, umiješali su se u naš streljački stroj i skupa s nama upadali u rovove i otvarali vatru na nas, a mi na njih izbliza. Brzo smo ih likvidirali. Oni koji su se ranije nalazili u rovovima, njih je dotukla naša artiljerija, jer je stvarno precizno tukla rovove. Ova borba je bila za nas specifična, jer je to bila prva borba u sadjejstvu pješadije i artiljerije. I ovdje su se čete istakle svojom hrabrošću i borbenošću, a od pojedinaca naročito Pero Tejić i Đorđe Đurković, oba iz Trnove kod Bijeljine, zatim šardžija Dobrivoje, prezime sam mu zaboravio, rodom je iz Srbije, pa Joco Ristanović iz Drinjače, drugarica Zaga, četna sanitetka, i mnogi drugi.

Krajem marta i početkom aprila 1945. godine, vodile su naše jedinice borbe za oslobođenje Sarajeva. Napadale su na njemačka i ustaško-domobraska uporišta duž ceste Sokolac - Sarajevo.

Neprijateljska uporišta su dobro branjena i dobro utvrđena. Neprijatelj je znao da se Sarajevo može braniti samo na njegovoj široj okolini. Naš 1. bataljon napadao je danju jedno uporište u Mokrom, ali se ono nije moglo savladati. U međuvremenu, smijenio nas je 2. bataljon čiji je zadatak bio isti. Nakon preciznog izviđanja njemačkih položaja, jedno popodne, komandant našeg bataljona Nikola Perić pozove mene i komandira čete Miču Petričevića. Rekao nam je da razmotrimo mogućnost likvidacije neprijateljskog uporišta u Mokrom. Donesen je zaključak da 3. četa, noću, napadne to uporište. Ono se nalazilo najednom širokom i ravnom polju, čistom bez ijednog kamena i grma. Preko ovog polja prolazila je cesta Saraje^o-Sokolac, a pored ceste izdizalo se jedno brdašce, kao lopata, prečnika oko 100 metara. Na ovoj »lopti« Nijemci su izgradili bunker, a oko njega bila su dva reda rovova. Sa svih strana je brišani prostor, tako da se nije moglo ni sa jedne strane neopaženo prići. Mi smo se ipak prihvatali tog zadatka, pa šta bude. Istog dana, u sumrak, polazimo sa Četom na izvršenje zadatka. Sa nama je pošao i komesar Bataljona Milenko Vidojević, rodom iz Bijeljine. Noć je bila pod mjesecinom, što nam je još više otežavalo izvršenje zadatka. Išlo se u koloni, a kad smo se približili na rastojanje od oko 300 metara, Milo Mićić je izvršio raspored vodova: prvi napada s desne, a drugi s lijeve strane, treći ostaje na polaznom položaju kao zaštitnica. S prvim ide komandir, s drugim komesar Čete, a sa trećim ostaje komesar Bataljona. Data su uputstva kako treba ovladati uporištem. Trebalo se razviti u strijelce i puzeći približiti se neprijatelju, odakle su se mogle bacati bombe, a i uskakati u neprijateljske rovove. Na neposredno izvršenje ovog zadatka pošlo se, iza pola noći, kako je i naređeno. Imali smo dobre i iskusne borce, koji su bili spremni da ginu jedan za drugoga. Razvili smo se u strijelce i puzeći krenuli, a mjesecine, na sreću našu, više nije ni bilo. Puzili smo polako, nije nam se žurilo, do zore imamo dosta vremena, važno je da uspije akcija. Sa mojim vodom je pošla i četna sanitarka Zagorka, rodom iz okoline Bijeljine. Bila je hrabra djevojka, niskog rasta, kovrdžave kose, crnpurasta. Ona zna svoj dio zadatka - ria položaju ne smije da ostane nijedan ranjeni ili poginuli borac. Taj zadatak je ona uvijek sigurno izvršavala. Znali smo da nikog neće ostaviti.

Puzeći, u polumraku, približavali smo se neprijatelju. Vrijeme je odmicalo, osjećalo se da zora nije daleko. Negdje iza 2 časa poslije ponoći, stigli smo na rastojanje potrebno za sigurnu upotrebu ručnih bombi. Svaki borac ih je imao po nekoliko komada. Nijemci nisu pazili, izgleda da nisu bili dovoljno budni. Doduše ispred

njihovih rovova bio je poneki grm, što im je ometalo osmatranje, a na većoj udaljenosti nisu mogli ništa da vide, jer je bila pomrčina. Na ugovoren znak, kao iz jednog glasa, prolomi se uzvik: »Ura«! Počele su da prašte bombe u njemačkim rovovima. U tili tren smo se našli u njima, ali nismo nikog zarobili. Nijemci su uspjeli da se izvuku prema cesti, jer im je jedino ta strana bila slobodna. Bježali su glavom bez obzira. Kada smo izbili na vrh brda i ovladali bunkerom i rovovima, uzvknuli smo »Živio drug Tito«. Kad je to čuo komesar Bataljona, dotrčao je sa trećim vodom sav radostan. Utvrđenje je zauzeto, zora je na pomolu. Borbeni zadatak je u potpunosti, bez ijednog poginulog i ranjenog borca, izvršen. Za postignuti uspjeh bili smo pohvaljeni.

Za nas, naš bataljon, a posebno našu četu, vatreni okršaj u borbi za oslobođenje Sarajeva, bio je posljednji. Napad na neprijatelja u samom gradu, na našem sektoru, prošao je bez pucnja. Napadali smo pravcem Koševo, Baščaršija i dalje ka centru. Neprijatelj nije pružao otpor. Žešće borbe sa neprijateljem imale su one naše jedinice koje su napadale od Iliča, jer su se na tom sektoru iz Sarajeva povlačile neprijateljske jedinice.

BORBA NA JASENIĆU

Bio je kraj januara 1945. godine. Ciča zima. Sneg dubok. Dani kratki i hladni. Noći duge, ledene. Živa u termometru i do 30 stepeni ispod nule. Iscrpljujuće danonoćne borbe sa nemačkim jedinicama, koje se žurno povlače iz Grčke. Na obe strane mnogo mrtvih, ranjenih i smrznutih boraca.

Naša 21. tuzlanska brigada, tek što je završila borbe sa četnicima Draže Mihailovića na prilazima Tuzli i borbe na Ozrenu našla se, ovog puta, zajedno sa ostalim jedinicama 38. divizije, u borbi sa grupacijom 22. nemačke divizije na sektoru Zvornik-Drinjača. Trebalо je razbiti i uništiti neprijatelja koji se probijao iz pravca Sarajeva preko Sokolca i Vlasenice ka Zvorniku i Bijeljini, da bi se priključio glavnini nemačkih snaga, koje su se preko naše zemlje povlačile ka Nemačkoj, gонjene snagama Crvene armije i naše Narodnooslobodilačke vojske.

Naš treći momački bataljon, kako su ga zvali zbog prosečne starosti njegovog boračkog i rukovodećeg sastava, koja nije prelazila ni 20 godina, dobio je tog januarskog dana - 28. po redu, negde u kasno posle podne, jedan od dotada najdelikatnijih zadataka: »... U toku noći, ... pre neprijatelja izbiti na kotu 689. - Jasenić... ovладati položajem i po svaku cenu sprečiti njegov dalji prodor u pravcu Zvornika i dalje...«

Već se bio spustio mrak kada su čete krenule na izvršenje zadataka. Bataljonska komora i previjalište su ostali u selu Đevanje, udaljenom samo nešto više od jednog kilometra u podnožju kote 689. Prethodnica se jedva probijala kroz snegom i ledom zavejanu planinu. Uspon ka položajima se teško savlađivao. Ledena kora snega parala je premrzle noge boraca. Prtina se crvenila od krvi, koja je curila iz ogrebotina na nogama. Noć vedra. Ciča zima. Iz usta boraca para, koju je vетар ledio na licima i reverima šinjela. Cela kolona se belila od inji. Premrzle ruke prianjale su za metalne delove pušaka, automata i mitraljeza. Nikakav zastoj u koloni nije se smeо dozvoliti. Ako bi se samo i za momenat stalo ili selo, da bi se odmorilo ili »zagrejalо«, nastupala je strašna ledena smrt smrzavanja. Zato su komandiri i komesari budno motrili na svakog u

koloni. Bodrili su i hrabri pojedince, koji su zastajali, da izdrže još samo malo, jer cilj je tu...

Kolona 2. čete, sa komandirom Mirkom, čijeg se prezimena više ne sećam, prvoborac iz Krajine i invalid sa Sutjeske, nezadrživo se približavala Jaseniću. Negde blizu cilja nailazim na komandira drugog voda Tužlaka Begu Atikovića, brigu sa Pazara. Glava mu je bila umotana nekakvim šalom. Levi obraz sav otečen od zuba. Ječao je od bola, koji je bio nesnosan na ovoj hladnoći. Rekao sam mu da odmah ide u previjalište, koje je ostalo dole u selu. On se nećao i govorio da je nazgodno da baš sad napusti kolonu. Izgledalo bi da se namerno izvukao iz borbe. Šta bi mu rekli drugovi? Na moje insistiranje, ipak je napustio kolonu i krenuo prema previjalištu, dole u Đevanje.

Kada smo stizali na cilj i zauzimali određene položaje, stiže nas onako zamotane glave vodnik Bego sa šmajserom u ruci. Vratio se, jer ga je bilo stid, da mu ko sutra ne bi prigovorio da se izvukao iz borbe. Uzalud smo ga komandir Mirko i ja vraćali u previjalište. Nije hteo ni da čuje, mada nam je pomenuo: ... da ima neki čudan predosećaj da će noćas na ovom položaju poginuti.

Još nismo bili ni zauzeli pol~~Q~~**Zaje** za borbu iza debelih bukovih stabala, kojih je ovde bilo na pretek, kada je sa susedne kose zaštekao neprijateljski mitraljez. Za tili čas, u munjevitom naletu, tridesetak metara ispred našeg položaja, zaustavila se nemačka skijaška jedinica sva u belom i zasula nas vatrom celokupnog svog naoružanja. Prihvatali smo borbu i nemilosrdno kosili Švabe, koji su hvatali zaklone iza bukovih stabala. Levo od nas, sa položaja Prve čete, vodili su ranjenog Rudu Kapidžića. Glava mu je bila obilivena krvlju. Desetak metara ispred mene, desno, iz klečećeg stava, iza bukve, iz svog šmajsera tukao je vodnik Bego Atiković. Tu pored mene, u zaklonu, čekala je četna bolničarka, školska drugarica moje sestre Milene, hrabra Dagmara Dušek, da u svakom času pruži pomoć ranjenom drugu.

Najednom reski rafal sa strane obori vodnika Begu, koji se spremao da promeni vatrene položaj. Telo je klonulo na ledeni snežni pokrivač. Dagmara bolno viknu: »Komesare, pogibe Bego! i potrča prema mestu, gde je on ležao. Bio je još živ. Prihvatala ga je za ruke i povukla po snegu, do prvog zaklona. Mnogo je krvario. Odatle su ga poneli prema bataljonskom previjalištu. Nije izdržao. Kada su ga doneli u previjalište, bio je mrtav. Uz put, prema previjalištu i bolničarku Dagmaru je dohvatio neprijateljski mitraljez po nogama. Vodnika Begu Atikovića sahranili su tu u selu, a bolničarku Dagmaru Dušek iste noći uputili u Brigadnu bolnicu. Sa

previjenom nogom, iz Brigadne bolnice, ona je upućena preko Drine u Loznicu koja je bila oslobođena. Kako sam kasnije saznao, noga joj je amputirana. Kada je ona to videla, oduzela je sebi život. Te noći u borbi na Jaseniću poginuo je i komandir 2. čete Mirko, rodom iz Bosanske krajine. Sa njim na koti 689 ostala su na večnoj straži i dva njegova borca, čija smo smrznuta tela sahranili pod ledeni snežni pokrivač. Da li je neko isto tako sahranio izginule švapske vojнике, nisam nikada saznao. U samu zoru, kada smo posle uspešno izvedene akcije napuštali borbene položaje Jasenića - kote 689, gazili smo sneg koji se crvenio od krvi koja je ovde prolivena u ovoj noćnoj akciji našeg »momačkog bataljona«.

BORBE NA ROMANIJI I PRILAZIMA SARAJEVU

Osmog marta 1945. godine uslijedio je pokret svih jedinica 38. udarne divizije sa užeg područja Tuzle, preko Papraće, Šekovića i Vlasenice ka Sarajevu. Sniježna mećava, praćena jakim vjetrom, nije omela borce dajoš u predvečerje istog dana stignu u Vlasenicu, kroz koju su prethodne noći prošle neke jedinice 27. divizije.

Sutra je marš nastavljen, preko Han-Pijeska i Han-Krana u pravcu Sokolca, gdje su se nalazili glavni neprijateljski položaji za odbranu Sarajeva. Dok se kod Tuzle osjećalo proljeće, ovdje je bio dubok snijeg. Kretanje glavnine naših snaga i pratećih dijelova zbog velike hladnoće je bilo veoma otežano, a isto tako i snabdijevanje jedinica u pokretu, na sektoru Romanije.

Nalazim se u koloni 4. bataljona 21. tuzlanske brigade, koji se od nedavno nalazi pod komandom Ruvejda Salihovića i komesara Đoke Vukotića. Pred nama su Sokolac, Đikalji, Saice, Baltići sa Pohovcem, Obodaš i Crvene stijene - snažna njemačka uporišta, koje je trebalo, po svaku cijenu, uništiti ili neprijatelja prisiliti na uzmak.

Na lijevom krilu 38. udarne divizije nalazile su se jedinice 27. udarne divizije, koje su takođe djejstvovali, u prvo vrijeme, ka Sokolcu, a potom ka Sarajevu. Održavajući međusobnu vezu, ove jedinice djejstvovali su zajednički na komunikaciju Sokolac - Podromanija - Sarajevo, sa zadatkom da je presijeku, a potom da izoluju Pohovac, u neposrednoj blizini Sokolca, koji se gordo diže iznad Glasinačkog polja, i na njemu da unište čvor njemačke odbrane.

U jednom iznenadnom napadu, jedan bataljon 21. tuzlanske brigade, mislim, da je to bio 4, krenuo je iz Javor šume, sjeverno od Sokolca kroz šumu Čapulje s namjerom da napadne i likvidira bateriju njemačkih haubica pod Saicama. U tom napadu Bataljon je uspio da zaplijeni izvjesnu količinu ratnog materijala i vojne opreme, ali haubice dobro ukopane i branjene, nisu mogle biti uništene. U ovom napadu na topove poginuo je borac Hajrudin Osmanić iz Tuzle, a dvanaest boraca je ranjeno.

Jedanaestog marta 1945. situacija je na frontu bila neizvjesna. Obaviješteni smo da neprijateljski garnizon u Sarajevu broji oko 6.000 ljudi i da su, u međuvremenu, naše snage uspjеле da oštro napadnu neprijatelja, koji se zadržao u Sokolcu i oko njega na položajima Stočna stanica (3,5 km zapadno od Sokolca), kao i na Blježu, Gromilama i Đikaljima.

Štab 38. divizije izdao je zapovijest broj 45 Štabu 21. tuzlanske brigade da iz sela Pediše izvrši akciju izviđanja sa jednom četom pravcem Sijerci - Staro Selo - Vidrići - Rašanovo brdo, sa zadatkom da ispita da li se neprijatelj zadržao, i ukoliko bude da ga napadne, a dvije čete da zadrži u rezervi, te da ih po potrebi ubaci u borbu. Izviđanjem su prikupljeni podaci da su njemačke snage na tom sektoru u jačini od dva bataljona pješadije, koji raspolaže baterijom topova i jednim flakom u selu Baltici, te da posjeduju veći broj automatskog oružja i minobacača. Zatim, daje neprijatelj svoje položaje učvrstio i ogradio bodljikavom žicom, naročito na Pohovcu.

Uskoro je uslijedila nova zapovijest da jedinice 38. udarne divizije, uz sadještvo nekih dijelova 27. udarne divizije, likvidiraju uporišta oko Sokolca, a potom, ukoliko u tom uspiju, da se orijentišu prema Crvenim stijenama, ka vrhu Romanije. Štabovima brigada je naloženo da se maksimalno angažuju na izvršenju ovog borbenog zadatka.

S obzirom da se neprijatelj u naredna 2-4 dana zadržao sa istim rasporedom, stalno su vršeni napadi na njegove položaje. U toku ovih borbi, 4. bataljon 21. tuzlanske brigade izvršio je pomjeranje na prostor Bukvika, tj. na mjesto gdje se nalazio 3. bataljon iste Brigade, sa zadatkom da leđno obezbjeduje i kontroliše pravac Knežina - Donje Babine - Babina Jabuka, gdje je došlo do više okršaja sa četnicima Save Derikonje.

Dvadeset prvog marta 1945. godine naređeno je 4. bataljonu 21. tuzlanske brigade da izvrši pokret u selo Kalauzoviće - zaselak Vrhovine, nadomak Romanijskogozrena, preko Cirskog brda, Brezovca i Poretka. Usputno je došlo do više manjih okršaja sa domaćim četnicima.

Dvadeset trećeg marta 1945. naše jedinice znatno su se približile svom glavnom cilju, tj. Sarajevu. U zapovijesti Štaba 38. udarne divizije Štabu 21. tuzlanske brigade, naređeno je da se iz Vrhovina preko Vučije Luke (11 km sjeveroistočno od Sarajeva), zaposjednu Šiljato brdo, Glog, Mrazovac i Bijela gora, s tim da jednu četu postavi na kotu 1.400 i da kontroliše pravac za selo Močioce, a dvije čete da zadrži kao rezervu. Ovakav raspored jedinica je

trebalo zadržati ukoliko neprijatelj bude zadržao Glog i Šiljato brdo. Takode je naređeno da se naši borci, po prvi put, ukopaju na kotama 1.400 i 1.347, što je bilo nešto sasvim novo u ratovanju naših jedinica. Međutim, ubrzo smo ustavili da su Nijemci utvrđenje na Glogu morali napustiti uslijed djejstva naših oruđa, a na Šiljatom brdu, pojačanim snagama, organizovali odbranu. Rastojanje između ove dvije pomenute kote jedva je dostizalo 400 metara zračne linije.

Izbijanjem naših jedinica na Glog (iznad prigradskog sela Faletića), našli smo se na domaku grada Sarajeva, iz koga su već počele da pristižu izbjeglice na slobodnu teritoriju. Osjeća se jača neprijateljska vazdušna izviđačka aktivnost. Iako su sve naše jedinice bile u pokretu, ostale su nezapažene.

U svrhu konspiracije nazivi svih naših jedinica koje su djelovale na sektoru Romanije, bili su šifrovani, tako, na primjer, Štab 21. tuzlanske brigade izdavao je svojim podređenim jedinicama zapovijest pod šifrom »Š« ta 371, 372, 373. i 374, (tj. za 1, 2, 3. i 4. njegov bataljon) itd...

U predvečerje, 25. marta 1945. kurir Štaba Brigade donio je raspis, koji doslovce citiram da bismQ imali jasnu situaciju na frontu. On glasi: »Jedinicama broj 371, 372, 373. i 374, dakle svim bataljonima 21. tuzlanske brigade - dostavljamo vam podatke, koje smo dobili od naših izviđačkih odjeljenja, koji su nepotpuni, ali uglavnom tačni. Oni su prikupljeni i putem civila na sektor Crvene stijene - Vučja Luka - Mokro. Na tom sektoru nalaze se Nijemci, raspoređeni na slijedećim uporištima: Bulozi, Rogošići, Sumbulovac, Križevac, Sinjevo, Bljustovac, Kosa sedra, Crni Vrh, Pusto Polje, Kikovi, Kočice. Na njima se oni nalaze stalno, a Rogošice su zaposjele jedinice koje su se nedavno povukle iz Rogatice. Među njima ima i Čerkeza. Pripadaju istoj diviziji, koja drži Pohovac, iznad sela Baltića i Sokolca. Jačina neprijateljskih snaga je nepoznata, ali sudeći po njihovom rasporedu uporišta, naročito oko Mokrog, snage su im dosta jake. Od naoružanja imaju jednu bateriju topova na Sumbulovcu i Pustom Polju, gdje drže crkvu i zgradu žandarmerijske kasarne. U Mokrom im je najstarija komanda za taj sektor. Sve je utvrđeno kamenim bunkerima, osim na Crnom Vru, gdje su obični rovovi. Prije 15 dana iskopani su rovovi i na Triješnju, ali sada nisu zaposjednuti. Civilna radna bojna iz Sarajeva, pod komandom Nijemaca, kopa rovove na položajima: Braništa (k. 1088), Šiljevina (k. 1168), Hreša (škola), Glog (k. 1405), Šiljato brdo (k. 1294). U vezi sa našim dolaskom na ovaj sektor, neprijatelj je zauzeo Šiljato brdo. Kod škole se nalazi još jedna baterija topova hau-

bica. O njemačkim položajima, sjeverno od grada, još nemamo podataka, ali sa sigurnošću prepostavljamo da ih nema dublje raspo-ređenih. U Sarajevu se još uvijek nalaze znatne snage. Jedan dio tih snaga izvlači se ka sjeveru. Govori se da Nijemci nisu za to da brane grad, dok su, navodno, ustaše riješile da ga brane do zadnjeg. Ove podatke smo dobili od civila koji bježe iz Sarajeva. Četnici Save Derikonje evakuisali su, prije tri dana, sektore Bulozi, Mokro, Vučja Luka, gdje su se nalazili zajedno sa Nijemcima. Među njima bilo je nešto i četnika Radivoja Kosorića. To su, u stvari, četnici koje je naša brigada razbila na prostoru Sirovine - Rakova Noga. Oni su potpuno demoralisani i neborbeni. Slabo stoje sa municijom. Prema narodu se služe »crnim trojkama«, koje su sastavljene od naj-okorjelijih bandita. Oni još uvijek drže vezu sa Nijemcima. Politička situacija na terenu izgleda ovako: Na Romaniji narod sa strahom dočekuje naš dolazak. Sav sistem četničke uprave i administracije propao je i ne funkcioniše. Narod živi u velikome strahu od četničke osvete, koja se vrši bez suda i na licu mjesta. U Sarajevu vlada veliko raspoloženje za nas kod ogromne većine građana. Na sektoru naše brigade, moći će se riješiti problem mesa i krompira, dok hljeba nema nikako, koji će se dostavljati preko intendanture divizije».

Dvadeset šesti mart 1945. godine. Jutro je..., 5,15 sati. Po prvi put nam se ukaza lijepa panorama grada Sarajeva. Sa svojom četom se nalazim na Glogu. Neprijatelj nas je primijetio već kada smo se uspeli na njega sa namjerom da zamijenimo naš 3. bataljon, pod komandom Ahmeta Ahmedića. Kroz jutarnju izmaglicu, nazine se grad, sa bezbroj kuća i dimnjaka. Čuje se bruhanje švapskih motora po gradu. Iz pravca Igmana odnosno Ilidže čuje se dolazak vlaka u Sarajevo. Oko 10 sati započinje borba, koja postaje sve žešća. Neprijatelj svim silama, uz pomoć artiljerije i minobacača, koji tuku sa Hreše, nastoji da nas zbaci sa Gloga, jer smo im tu kao trn u oku. Sa četom se nalazim u vrlo kritičnoj situaciji, opkoljeni smo sa dvije strane. Naime, iz pravca škole na Hreši napadaju nas Nijemci, a iz pravca zapada (Sidrišta) napadaju nas ustaše. Iako je situacija bila teška, položaj se ne smije napustiti. On se mora održati pod svaku cijenu. Borba je dostigla vrhunac u svojoj žestini. Tačno u 13,10 sati, kurir donosi zapovijest Štaba bataljona da se povlačimo ka Vučoj Luci, što smo i učinili.

U noći 27/28. marta 1945. na sve strane vode se borbe, sa izraženom tipičnom aktivnošću s obje strane. Stigla je nova zapovijest na osnovu novonastale situacije na frontu: »Neprijatelj se još uvijek nalazi na starim položajima. S obzirom na to, sve naše jedi-

nice treba da se spuste prema komunikaciji Sarajevo - Sokolac, kako bi noćas izvršile njeno presijecanje na pojedinim mjestima oko Sumbulovca i Mokrog i izlovale neprijatelja, naročito na prostoru Sokolac - Podromanija. Presijecanje komunikacije je predviđeno, uz sadještvo jedinica 27. udarne divizije (R-1) na Han-Obodžašu». Naša 38. udarna divizija će vršiti napad na neprijatelja od Crvenih stijena do Rogošića, sa južne strane komunikacije. U međuvremenu su na ovaj sektor pristigle i neke jedinice 37. divizije 2. korpusa, i postavile se na južne strane. U toku dana neprijatelj je, rano jutros, napravio jači ispad sa sektora Podromanije, preko Bijelih voda u pravcu Starog grada i Novakove pećine. Nakon jačih okršaja, bio je potisnut na polazne položaje. U novonastaloj situaciji, naš 1. bataljon dobiva zapovijest da tačno u 4,00 sati izvrši napad pravcem Bjelgorci - Sinjevo, sa zadatkom likvidacije tog uporišta, a 2. bataljon da jednom četom ide putem koji vodi od Mrazevca lijevo radi obuhvatanja pomenute kote orijentišući se prema Bulozima, odnosno da napadne neprijatelja koji se nalazi na koti 1188, te da svojom akcijom potpomogne 1. bataljon. Međutim, 3. bataljonu je bilo naređeno da ostane na istom položaju, dok ga ne smijeni 4. bataljon, s tim da kontroliše puteve od sela Visojevice i k. 1085, služeći ujedno i kao brigadna rezerva. Kada je ovaj bataljon izvršio smjenu, dobio je zadatak da jednu četu zadrži na koti 1347, a drugu da uputi desno od nje, sa zadatkom da zaposjedne Zlatarice i time zatvori pravac od Crepoljskog i Sladnog Broda.

Noć između 28/29. marta 1945. takođe je protekla u velikim borbama svih naših jedinica na domaku Sarajeva. Tog jutra smo saznali da su lijevo od naših jedinica pristigle i jedinice 37. divizije, koje postupno, ali uspješno, prodiru preko padina Trebevića i iz pravca Sokolca ka Sarajevu. Uskoro je sa njima uspostavljena veza, a naročito između 27. i 37. divizije. Njihovim dolaskom na ovaj sektor zatvoren je pravac sjeverno, sjeveroistočno i istočno od Sarajeva.

Treba napomenuti daje Štab 37. divizije izdao zapovijest, još 15. februara 1945, za opšti napad na neprijatelja i za forsiranje rijeke Drine, koji je bio izvršen sa ciljem razbijanja njemačkog odbrambenog sistema i onemogućavanja korišćenja komunikacije Višegrad - Sarajevo. Peta brigada ove divizije prešla je Drinu kod Štitareva i izbila na komunikaciju Višegrad - Rogatica (31 km istočno od Sokolca u Podromaniji). Četvrta njena brigada oslobođila je Goražde, a potom preko Jabuke izbila na prugu Višegrad - Sarajevo, kod Mesića (oko 9 km od Rogatice), kao i Ustipraču, a ovdje se orijentisala prema Palama. U isto vrijeme, jedan bataljon 5.

brigade ove divizije zaposjeo je Rogaticu, a potom se uputio preko Han-Stijenica ka Romaniji, odnosno Sokolcu, gdje je uspostavila kontakt sa 27. divizijom 3. korpusa. Međutim, 3. brigadi 37. divizije bilo je naređeno da sa većim snagama izbije na Mokro i Sumbulovac.

Na svom borbenom putu, od Drine do prilaza Sarajevu, sve jedinice 37. divizije uspjele su da slome njemački otpor, naročito njihove 181. divizije i 7. »Princ Eugen« divizije, odnosno njihovog 334. i 363. pješadijskog puka i da, 27. marta 1945, sa svojim jedinicama izbije na liniju Orlova stijena, Klokočevac - Sokolina - Rogošići - Bijela gora, odnosno da se postave na spoljnju odbranu Sarajeva i da time uspostave čvrstu vezu sa jedinicama 27. i 38. udarne divizije 3. korpusa za učešće u borbama za oslobođenje Sarajeva.

Ujutro, 30. marta 1945, upisao sam u svoj dnevnik: »Osvojeno je sunčan dan. Po prvi puta iznad Romanijske pojavili su se naši zrakoplovi. Na frontu zavladelo neko čudno zatišje, kao pred oluju. Izbjeglice iz Sarajeva pričaju o nepodnošljivom stanju u Sarajevu, zbog nečovječnih postupaka ustaša i Nijemaca...«

Drugog aprila 1945. uslijedilo je hitno premještanje naših jedinica na nove položaje, zbog novog iznenadnog napada Nijemaca, u jačini dva bataljona »Princ Eugen« divizije, iz Sarajeva preko Podlugova i Vareša i njegovog prodora na sektor Sudići - Šahbegovići, preko Olova, čime su zašli za leđa jedinicama 38. udarne divizije, koje su se već nalazile na domaku Sarajeva, očekujući zapovijest za učešće u »sarajevskoj operaciji«. Prema naknadnom saznanju, radilo se o jedinicama 113. i 114. puka »Princ Eugen« divizije. U to vrijeme, Štab 38. divizije nalazio se u selu Širjevići. O kretanju neprijatelja iz pravca Olova, Štab je saznao od jednog četnika, kojeg je zarobila 17. majevička brigada. Ovo saznanje bilo je od odlučujućeg značaja za prestrojavanje naših jedinica nadomak Sarajeva. Kako se sve to odigralo, o tome bi se moglo dosta pisati, ali, na žalost, prostor i vrijeme su vrlo skučeni. Treba napomenuti daje na Stadom gradu došlo do direktnog sukoba sa njemačkim jedinicama, koje su na taj sektor došle uz pomoć četnika, dolinom rijeke Bioštice. Zahvaljujući novonastaloj situaciji, uslijedio je pokret Štaba 38. divizije iz sela Kalauzovića, usiljenim maršem, i nekih naših jedinica sa komorom svih naših brigada na Rasadnik, povrh Kostreša. One su tu u pokretu prihvatile borbu sa njemačkim snagama, koje su nastupale u više streljačkih strojeva. Borba je trajala više sati, i u tim borbama izbliza, naše jedinice su izvojivale pobjedu. Njemačke snage bile su prisiljene da napuste bojno polje i da se spuste ka Mokrom, a potom da se povuku ka Sarajevu. Mislim

da su to bile najoštrije borbe 38. udarne divizije, koje su bile odlučujuće za oslobođenje Sarajeva.

Petog aprila 1945., nakon prethodnih oštih borbi na vrhovima Romanijske, naše jedinice dobole su zapovijest u pokretu da izvrše glavni napad na Sarajevo svim raspoloživim snagama. U određeni čas, uslijedio je opšti napad svih naših jedinica. Nakon izvršenih pripremних borbi, otpočela je »sarajevska operacija«.

Sutra, tj. 6. aprila 1945., »Radio-Beograd« prenio je saopšteњe Generalštaba JA: »Jutros su trupe naše slavne JA, savladavajući teške prirodne prepreke, oslobodile glavni grad naše Federalne Republike Bosne i Hercegovine, grad Sarajevo...«

Koliko radosti, koliko veselja i ponosa među nama kada smo čuli tu potvrđnu vijest, koju smo toliko dugo očekivali!...

POSMRTNO PRIMLJEN U SKOJ

Januar 1945. godine. Beograd je oslobođen. Pobjeda je na domaku. Borbe u Bosni još uvijek traju, i to žešće i krvavije nego ranije. Neprijatelji raznih boja se povlače u velikim formacijama iz Albanije i Grčke, ali još ne kapituliraju. Partizanske jedinice, brigade i divizije Narodnooslobodilačke vojske popunjavaju se masovno svježim, mladim borcima i stvaraju nove regularne jedinice.

U 38. diviziju među stare, prekaljene partizane, došli su mladići iz raznih krajeva, kako Bosne tako i Srbije i Sandžaka da združenim snagama konačno istjeraju neprijatelja iz naše zemlje.

Stariji ratnici Bosanci, kojima je ipak tek osamnaest ili nešto malo više godina, čude se, a ponekad i s podsmjehom gledaju svoje vršnjake koji su tek stupili u borbu, kako na sebi vuku velike seljačke torbe sa mnogim nepotrebnim stvarima. Oni iz Homolja su se raspoznavali po šarenicama koje su još ponijeli od svojih kuća (misle kako to ovi još ne znaju da ratuju). Često ih savjetuju da zadrže samo ono neophodno, jer će im veliki teret smetati u marševima i borbama.

Tada je i u 21. tuzlansku brigadu došlo mnogo novih boraca iz Požarevačkog okruga. Često su ti mladići bili zbumjeni, hvatala ih je nostalgija za kućom i maštali su o svom dalekom kraju, čak i za vrijeme ljudnih bitaka, juriša i mitraljeskih rafala.

Malo je vremena bilo za njihovu vojničku obuku, jer se tih dana išlo iz borbe u borbu, iz juriša u juriš. Teško im je padaо prijekor starijih boraca, posebno kada im se u oku ili na licu pročitao strah od neprijateljskog rafala, pokliča, juriša ili artiljerijske vatre.

Među njima je bio jedan mladić koji mi je posebno padaо u oči. Bio je mlad, zgodan, bliјeda lica, u suknenim pantalonama, sa gunjem i šarenicom na leđima. Doduše većina ih je bila tako obučena, pa i sama ne znam zašto mije baš on privlačio pažnju. Nastojala sam da što žešće sa njim razgovaram. Pričao mi je o svom kraju, o običajima u njemu, o tome da on uopšte nije imao predstavu o Bosni i o ljudima ovog kraja. Neprijateljska propaganda je partizane upoređivala sa beskućnicima, mangupima i pustolovima. A sada je

vidio da to nije tako kako se pričalo, i to je zbunilo i njega i njegove drugove. Zbunila ga je hrabrost tih ljudi, sigurnost oka i ruke na pušci. Zbunila ga je izdržljivost i snaga u marševima, a posebno drugarstvo i pažnja rukovodilaca, komandira, komesara i komandanata. Osjećao se pomalo inferiornim i stidljivim. Gledao je drugove oko sebe i želio je da ih što prije dostigne i prestigne, da postane prekaljeni borac kao i oni. Nekada ga je hvatao strah koji ni sam sebi nije smio da prizna, ali mu se on čitao u oku i na licu. Sve je to iz njega izbjijalo na određeni način u tim razgovorima. Smetalo mu je i to što se na ljude iz njegovog kraja, kako je njemu izgledalo, gledalo s malim nepovjerenjem, jer im se nisu davali teži zadaci kao što su izviđački, bombaški ili patrolni.

Na jeziku, koji nekada nije nama ni bio potpuno razumljiv, jer je to bila neka mješavina rumunskog i srpskog, on je ispoljavao to svoje nezadovoljstvo i nastojao je da, za sebe prevelikim napornima, izdrži marševe i bitke koje nisu bile lake.

Tako je to sve bilo od Hamzina Hana iz Tojšića, kada sam ga prvi put vidjela, pa preko Bišine, Šekovića, Vlasenice i Romanijske, sve do Pohovca više Sokolca.

Spremao se napad na Sarajevo. Neprijatelj se grčevito branio posebnim isturenim snagama na Barjaku, Kalauzovićima, i drugim položajima. Pohovac je bio najjače uporište. Tri reda bodljikavih žica opkoljavao je neprijateljske bunkere. Prilaz je bio miniran nagaznim minama, a mitraljeska gnijezda gusto postavljena. Iza svakog mitraljeza su se nalazili prevezjani fašistički ratnici, koji su prešli i Francusku a mnogi su od njih bili na istočnom frontu ili u Romelovim jedinicama u Africi. Grčevito su se branili. Stari partizani su odmah osjetili sa kakvim neprijateljima imaju posla. Dvije noći se smjenjuju juriši jedan za drugim, sijeku se bodljikave žice oko bunkera i sve više i više se približavamo vrhu na kome je odbrana i najgušća i najčvršća. Neprijatelj gine, ali ni naši gubici nisu mali.

Potrebno je neprijatelju zadati odlučan udarac, presjeći posljednje bodljikave žice i bombama raznijeti mitraljeska gnijezda.

Drugi bataljon je na zadatku. Njegove čete su pod bunkerima. Traže se dobrovoljci bombaši. Javlja se dovoljan broj drugova. Lica su im blijeda a odlučna, oči osmatraju padine. Noć je prohладna, martovska. I mali Srbijanac je tu, tako smo ga zvali. Nije se javio za bombaša. Pogled mu je lutao po vedroj i prohладnoj romanijskoj noći, preko brda na čijim se vrhovima još bijelio snijeg, pa sve tamo preko Drine i čitave Srbije valjda do njegovog rodnog kraja. Donosio je čutke svoju odluku.

»Juriš« - komanduje Rade, komandir čete. Razlegli su se mitraljeski rafali, štekte pikavci, odjekuju granate partizanskih minobacača koje gađaju sam vrh brda. Mali predah i bombaši kreću. Među njima je i komandir čete, a pored njega mali Srbijanac. Komandir je odšrafio bombu. Tog trena mali mu je Srbijanac istrgnu iz ruku i šapnu: »Nazad komandire, nije to tvoj posao«.

Proletio je kroz žice, bomba je vrisnula i stopila se u odjeku drugih bombi. Nakon izvjesnog vremena čuo se njegov glas. »Ovamo drugovi, gotov je«. Kad su borci prišli bunker je bio slobodan, neprijateljski mitraljezac je ležao mrtav, a mali Srbijanac je stidljivo objašnjavao drugovima. »Nisam ja znao da odšrafim bombu, zato se nisam javio u bombaše. Čekao sam da to komandir učini«.

Sutra, poslije te borbe, vidjela sam kako je bio poderan od bodljikavih žica. Borci su ga hvalili, a on je čutao i skromno gledao pred se, dok mu je sa lica nestao bio izraz nesigurnosti. Postao je nekako ponosniji i odlučniji. Gledao je u starije borce i u svoje zemljake i kao da je htio da kaže - Evo i mi Požarevljani, brzo, vrlo brzo, se snalazimo i prekaljujemo u dalekom kraju.

Dva dana nakon toga održana je omladinska konferencija 2. bataljona. Mali Srbijanac nije bio prisutan. Prethodne noći u jednom jurišu poginuo je na prilazima Sarajevu. Predloženo je i usvojeno da se posmrtno primi u SKOJ. Mladi Skojevac, daleko od svog kraja o kome je tako rado pričao, na Romaniji, čuva vječitu stražu prilazima Sarajevu.

OSLOBOĐENJE SARAJEVA

Poslije borbi i razbijanja neprijateljskog 14. puka 7. SS »Prine Eugen« divizije, početkom aprila 1945. godine, 21. brigada se našla na širem rejону sela Kalauzovići-Vrhovine-Vučija Luka. Štab 21. brigade se nalazio u rejону Vučja Luka. Tu smo 3. ili 4. aprila dobili pismenu zapovijest Štaba 38. divizije za konačni napad na Sarajevo, koji je trebalo da otpočne ноћу 5. aprila. Pravac napada 21. brigade bio je: Vučija Luka, Crepoljsko, Grdanj, Pašino brdo, Bjelave, Marin Dvor.

Dobivši naređenje, odmah smo razradili zadatke za naše jedinice. Brigada je u popodnevним satima, 5. aprila, otpočela pokret u dvije marševske kolone, i to: lijeva kolona, dva bataljona, preko Crepoljskog, Grdnja, Pašina brda, Bjqlava i Džidžikovca na Marijin Dvor, desna kolona: jedan bataljon od Pašina brda ka Koševu i Marijinom Dvoru, u rezervi jedan bataljon maršuje za lijevom kolonom sa Štabom Brigade i ostalim dijelovima.

Sjećam se sa kakvim raspoloženjem, odlučnošću i radosti smo krenuli, 5. aprila, sa pomenutog rejona Vučije Luke prema Sarajevu. Bila su izlišna sva uputstva i upozorenja na obazrivost u prikrivenom marševanju radi postizanja iznenadnog napada. Jedinice su se smjelo kretale i približavale neposrednoj neprijateljskoj obrani u rejону Grdanj - Pašino brdo, iako su znale koje neprijateljske jedinice i sa kolikim snagama brane оve dvije utvrđene tačke i da su ispred istih postavljene minsko-eksplozivne prepreke sa žičanom ogradom. Prepreke jednostavno nisu postojale. U opštem oduševljenju niko nije ni pomicao da bi mu borba за Sarajevo mogla biti posljednja bitka.

Naša namjera je bila da se sa padom mraka, 5. aprila, približimo Grdnju i Pašinom brdu i otpočnemo napad ноћу. Zbog karaktera odbrane ovih položaja, donijeli smo odluku (ja i Spasan Ristić, jer smo bili određeni kao članovi Štaba 21. brigade da koordiniramo djelstvo ове kolone) da direktno ne napadamo на ове utvrđene tačke, nego da ih neopaženo, dijelom snaga, obuhvatimo i tek tad napadnemo. Mi smo učinivši ovakav manevar iznenadili dijelove domobranske artiljerije na tom rejону, koja se bez ispaljenog met-

ka predala i na Grdnju i na Pašinom brdu. Te položaje smo zauzeli i zaposjeli negdje do ponoći 5. aprila.

Ovdje smo se zadržali oko prihvata domobrana kojih je bio priličan broj kao i njihovog naoružanja. Nijesmo se nadali ovakvom uspjehu, a ni odmah snašli kuda sa zarobljenicima i šta sa njihovim naoružanjem. Jedan dio od njih je ispoljavao želju da ide sa nama odmah da se bori, tj. da i oni učestvuju u oslobođenju Sarajeva. Odavali su utisak iscrpljene i strahom obuzete vojske, koja ne bi bila kadra da se uspješno bori. Njihovu želju nismo mogli ispuniti.

Poslije raščišćavanja situacije oko Pašinog brda, otpočeli smo dalje nastupanje ka određenom cilju. Kod prvih kuća na Bjelavama, naišli smo na mnoštvo građana, svih uzrasta, pred kućama i kraj glavne ulice niz Bjelave kako razdragano kliču i mašu. Iznenadili smo se takvom prizoru, jer ovakvih srdačnih susreta nije bilo u ranijim borbama prilikom oslobađanja naseljenih mjesta, pa ni gradova. Mada se čula žestoka artiljerijska paljba, puščana i mitraljeska vatra desno i lijevo od nas u gradu, zaustavlјali su nas građani, nudili hranom, zapitkivali i davali objašnjenja o stanju u gradu i kod neprijatelja. Prosto su se umiješali u kolonu, prepriječivši dalji pokret. Iako se osjećala obostrana radost, raspoloženje i misao o skoroj slobodi, bataljoni su morali ići ka svom cilju i zadatku. Morao sam požuriti na čelo kolone i ubrzati pokret da se što prije spustim niz Džidžikovac ka parku i Marijinom Dvoru. Uz put su se dobrovoljno javljali omladinci da na čelu kolone kreću i pokazuju nam put.

Kada smo stigli na raskrsnicu Koševske i glavne ulice, pristigli su dijelovi naše desne kolone, koju sam odmah uputio da nastupa preko bolnice ka Katedrali Marijin Dvor. Sa dva bataljona produžio sam, ubrzanim kretanjem, glavnom ulicom, desnom i njenom lijevom stranom, ka Marijinom Dvoru. Usput smo zapažali, po prozorima, građane kako nas posmatraju i kliču: »Živjeli partizani, Živjela sloboda« i slično. Pred samim Marijinim Dvorm, pred nas je izasla grupa naoružanih omladinaca i obavijestila nas da na Marijinom Dvoru nema neprijatelja, nego da su njemački tenkovi otišli uz Miljacku.

Na Marijinom Dvoru zaposjeli smo dvije glavne zgrade sa lijeve i desne strane ulice. U tom momentu izbio je na raskrsnici njemački tenk i kretao se ka Željezničkoj stanci. Sa prozora zaposjednute sobe na I spratu, jedan od komandira voda opalio je minu iz »džumbula« na njega, ali ga nije pogodio. Mina je eksplodirala kraj samog tenka. Tenk je zastao, okrenuo se i opalio topovsku granatu tačno pod prozor naše sobe. Trag od ove eksplozije zadržao se još

mnogo godina poslije oslobođenja na fasadi ove zgrade. Kroz pršinu i dim opazio sam da se taj tenk pokrenuo dalje, a iza njega su nailazila još dva tenka iz pravca električne centrale. Opalili smo još jednu minu, ali bez rezultata. Od nas nekoliko zatečenih u toj sobi, niko nije poginuo niti bio ranjen.

Lijevo od nas se čula ubrzana mitraljeska vatra. Da bih ustanovio gdje su neprijatelj i jedinice naše 18. brigade, pošao sam sa nekoliko boraca u tom pravcu. Usput smo naišli na grupu naoružanih omladinaca koji su nam rekli da se borba vodi oko i u električnoj centrali, koju su Nijemci htjeli minirati i uništiti. Tu su akciju ilegalci iz grada spriječili i neprijatelja likvidirali. U toj borbi je poginuo čuveni partijski ilegalac u Sarajevu Vladimir Perić Valter.

To su bili posljednji neprijateljski trzaji i borci više nisu imali sukoba sa neprijateljem, jer ga na tom prostoru nije ni bilo. Umjesto toga dočekivali su nas srdačni pozdravi i ovacije razdraganih Sarajlija koji su izlazili iz kuća, klicali sa prozora, pozivali nas u kuće, tako da smo već tokom noći bili čašćeni i ugošćeni. U svanuće, 6. aprila, 21. brigada se nalazila u sljedećem rasporedu: dva bataljona na Marijinom Dvoru, jedan bataljon glavni park - Zemaljska banka, jedan bataljon, Štab brigade i pozadinski dijelovi Brigade na Bjelavama.

Tokom dana bilo je i komičnih scena. Naime, naše drugarice, koje su se nalazile ispred Zemaljske banke, bile su izložene čudnom razgledanju i ispitivanju. Pojedincima koji su bili pod uticajem neprijateljske propagande nije bilo jasno kako to da one nemaju dugu kosu, da su čiste, bez vaški da ne puše i sli. Tog dana sam seja i još neki članovi Štaba, prvi put, vozili u automobilu, jer smo baš tu ispred bivše Zemaljske banke, zajedno sa Štabom, zarobili jedan automobil koji sam, pošto smo se mi malo provozali, ustupio Štabu 38. divizije. Pojedini borci su se iz znatiželje, po cijeli sat u krugu, vozili tramvajem.

Ali naša pobjeda, zgode i nezgode, uspjesi i promašaji, sve to, naša radost i oduševljenje Sarajlija pretvorili su se ujedno nezabovljivo veselje, tim prije što u borbi za samo Sarajevo nismo imali nikakvih gubitaka u ljudstvu. U Brigadu su se počeli masovnojavljati dobrovoljci, omladinci, kao i ostali, koje smo odmah prihvatili i raspoređivali po jedinicama.

Nakon dva dana po oslobođenju Sarajeva, 21. brigada je dobila zadatak da krene preko Romanije u Podromaniju. U kasarni na Podromaniji Brigada se preoružala sovjetskim pješadijskim na-

oružanjem. Tu se Brigada odmorila, sredila i popunila drugom opremom, a zatim dobila naređenje za pokret ka dolini rijeke Krivaje, gdje su je čekale nove borbe, naročito protiv domaćih izdajnika, tj. četnika Draže Mihailovića.

BORBE OKO SARAJEVA I KALINOVNIKA

U drugoj polovini januara 1945. godine, došao sam na dužnost političkog komesara 21. tuzlanske brigade, do tada sam bio komesar 2. bataljona 18. hrvatske brigade. U Štabu Brigade, koji se nalazio u jednom selu kod Živinica, našao sam komandanta Tomu Trninića i zamjenika komesara Spasana Ristića. Oni su me upoznali sa stanjem u Brigadi, po bataljonima, i prištapskim jedinicama, s borbenom gotovošću i moralno-političkim stanjem Brigade, iz čega sam shvatio da je drugarstvo i borbena gotovost Brigade bila na visini i da je Brigada bila spremna za dalja borbena dejstva.

Brigada je na taj teren stigla sa Ozrena. Koncem januara uslijedio je pokret ka Zvorniku i Drinjači, radi uključenja u borbe protiv njemačke 22. divizije, koje će potrajati skoro mjesec dana. Kada je i to minulo, nakon desetodnevnog odmora u dolini Spreče, Brigada je pošla na novi zadatak, u borbe za oslobođenje Sarajeva. Čim smo stigli na Glasinac, ušli smo u borbe sa Nijemcima, naročito u rejon Pohovca. Taj vis smo nekoliko puta zauzimali, ali su nas Nijemci ipak potisnuli sa Pohovca. Negdje sredinom marta 1945. godine, Brigada kreće ka Kalauzovićima i Vučijoj Luci gdje nastavlja žestoke borbe u tom rejonu protiv Nijemaca, koji su organizovali širi odbrambeni pojас, za odbranu grada Sarajeva. Nekoliko puta smo sa Brigadom napadali neprijateljske položaje na brdu Glog koje su držali Nijemci, i čak na njemu imali jednu bateriju topova, koja je tukla sve prilaze ka komunikaciji Crvene stijene - Mokro. Jedne noći, uz veće gubitke, zauzeli smo Glog. Neprijatelj je takođe imao gubitaka, nekoliko mrtvih i dosta ranjenih neprijateljskih vojnika ostalo je na Glogu. Zaplijenili smo bateriju topova. Međutim, drugi dan su Nijemci dobili pojačanje iz Sarajeva i ponovo su nas potisnuli sa Gloga. Nijemci su po svoj prilici cijenili da dokle god drže Glog, sigurni su za odbranu Sarajeva sa tog pravca. Glog je bio kao predstraža u tom odbrambenom pojusu.

Pošto smo odbili napade jedinica 7. SS »Princ Eugen« divizije, koje su dolazile iz pravca Olova, nakon nekoliko dana smo ponovo zauzeli Glog i krenuli ka Crepoljskom. Tada su vršene pripre-

me jedinica 3. korpusa, pa i naše divizije i 21. tuzlanske brigade za napad na Sarajevo. Poslije dobijanja zapovijesti Štaba 38. divizije, negdje predveče, 5. aprila 1945. godine, Štab Brigade je pozvao štabove bataljona i komande prištapskih jedinica u rejon Crepoljsko, i pored pismene izdao im je i usmenu zapovijest za napad na Sarajevo. Naša brigada je napadala pravcem: Crepoljsko, bolnica Koševo, Marijin Dvor. Razbili smo neposrednu odbranu grada, zarobili dosta domobrana i nekoliko Nijemaca, i oko 11 časova, 6. aprila, 1945. godine, izbili na liniji Marijin Dvor - Željeznička stanica. U ovim borbama imali smo nekoliko ranjenih i poginulih drugova.

Kad smo se sreli sa ostalim jedinicama naše divizije u oslobođenom Sarajevu, slavlju i veselju nije bilo kraja. Pjevalo se i igralo sve do dugo u noć. Brigada je smještena u zgradu bivšeg logora, sada kasarna, i tu smo se odmarali nekoliko dana, sredili jedinice i pripremili ih za dalje borbe i akcije. Posebno mije u sjećanju ostao nezaboravan momenat kada smo poslije nekoliko dana vršili podjelu odlikovanja najhrabrijim borcima i starješinama, koji su se posebno istakli u borbama za oslobođenje Sarajeva. Prisustvovao sam podjeli odlikovanja, ordena i medalja za hrabrost. Brigada postrojena po bataljonima i samostalnim jedinicama, a načelnik Štaba kapetan Mile Mićić je svakom odlikovanom stavio odlikovanje na rever bluze. Sjećam se sa kolikim je oduševljenjem primio odlikovanje, orden za hrabrost, komesar 2. bataljona Milenko Vidojević, zatim drugarica Bosiljka Cvijetić i desetine drugih boraca i starješina. Poslije toga, nastalo je veselje i slavlje koje je trajalo čitav dan.

Brigada se zadržala nekoliko dana u Sarajevu, a poslije smo bili na terenu Romanije. Koncem aprila, pokrenuli smo se prema Varešu i Zenici, gdje se nalazila jaka koncentracija četnika Draže Mihailovića. Početkom maja 1945. godine, naša brigada se našla u širem rejonu Zenice - Zeničkog polja. Negdje oko pola noći, između 1. i 2. maja, Štab Brigade dobio je depešu od Štaba 38. divizije, u kojoj se naređuje da se što hitnije, sa 2. bataljonom, bez teškog oružja, prebacimo kamionima u Fojnicu. Javljeno je da se četnici kreću prema Fojnici i da treba da prihvativimo borbu i ne dozvolimo im da uđu u grad. Sa Zeničkog polja, sa komandantom Brigade Vojom Lazarevićem, i drugim bataljonom, prebacili smo se u Fojnicu i tamo stigli oko 9 časova. Odmah smo izdali naređenje štabovima bataljona da krenu hitno na brda sjeverno od Fojnice, da sačekaju četnike, da ih razbiju i ne dozvole da uđu u Fojnicu. Međutim, za kratko vrijeme, razvila se žestoka borba na brdima iznad Fojnice, bataljoni su bili prinuđeni da se povuku u grad. Nastala je žestoka

borba za odbranu Fojnice. Po žestini borbe smo vidjeli da se ne radi o maloj grupi četnika, kako jejavljeno. Kasnije smo doznali da je to bila Glavna četnička kolona, pod komandom Draže Mihailovića, sa oko 10.000 četnika - zlikovaca i koljača - i da imaju namjeru stići do rijeke Drine i preći u Srbiju. Naši bataljoni vodili su žestoku borbu toga dana do poslije podne za odbranu Fojnice. Bilo je dosta gubitaka sa obje strane. Mi smo se morali povući ka Kreševu, a četnici su zauzeli Fojnicu. Popalili su naše kamione, opljačkali varošicu i dosta kuća u njoj popalili. Tada je u borbi sa Dražinim četnicima, u mojoj blizini, poginuo komesar čete Pavle Jaćimović, rodom iz sela Batkuše u Posavini. Braneći varošicu iz te čete poginulo je još nekoliko boraca, a nekoliko boraca je i ranjeno. Pavle Jaćimović je bio najprije borac u Posavsko-trebavskom odredu, odakle je prešao u 18. hrvatsku brigadu, bio komesar čete u Prvom bataljonu, koji je 19. 9. ušao u sastav 21. tuzlanske brigade.

Poslije napuštanja Fojnice, ostali bataljoni i prištapske jedinice brzo su stigle u sastav Brigade. Nastavljene su teške borbe sa Dražinim četnicima i trajale su i poslije kapitulacije Njemačke. U tim borbama učestvovali su dvije divizije 3. korpusa. Draža Mihailović je imao namjeru da pređe u Srbiju preko rijeke Drine kod Foče. Međutim, to mu nije uspjelo. Negdje polovinom maja, uz podršku avijacije, jedinice 3. korpusa opkolile su Dražinu grupaciju u trouglu: Kalinovik-Trnovo-Foča i razbile je u cjelini. U tom rejonu ostalo je na stotine mrtvih i ranjenih četnika. Mnogi su zarobljeni i provedeni u Sarajevo. U toj borbi i Draža je jedva živ izmakaо. Konja smo mu zaplijenili sa ličnom arhivom.

Poslije razbijanja četničke grupacije Draže Mihailovića, Brigada je krenula preko Romanije prema Sokolcu. U širem rejonu Sokolca našli smo se negdje oko 22. maja 1945. godine. Tu se Brigada odmarala i spremala za dalje akcije na uništenju ostataka četnika i ustaša.

U vrijeme od 22. do 30. maja 1945. godine, mi smo sa Brigadom i stanovništvom Romanije prvi put proslavili 25. maj, rođendan druga Tita, u slobodnoj Jugoslaviji.

UTISCI IZ OSLOBOĐENOG SARAJEVA

Ulazak u Sarajevo. Rano jutro, 5. aprila 1945. godine, dobio sam naređenje iz Štaba Brigade da zajedno sa komesarom bataljona prisustvujem rekognosciranju napadnih pravaca 38. divizije u cilju definitivnog oslobođenja Sarajeva. Bio je krasan dan, pa smo mogli veoma dobro da osmotrimo prilaze odbrambenoj liniji, kao i samom gradu. Veoma autoritativno komandant Divizije je izložio koncepciju napada, iznio zadatke Brigade, pa i svakog bataljona ponaosob. Tačno sam znao kuda treba nastupati, koji mijesni prvi zadatak, a koji sljedeći. Pred početak borbi vladalo je posebno raspoloženje, jer smo sa nestručnjem očekivali čas ulaska u grad. Kad sam predveče izdao zapovijest, bataljon je bio potpuno psihički kao i fizički spremna i dorastao zadatku koji je stajao pred njim. U prvi sumrak, krenuli smo prema gradu sinhronizujući pokret sa ostalim bataljonima Brigade. Skoro bez ikakva otpora prišli smo periferiji grada u pravcu Podhrastova, zatim Mejtaša pa u centar grada kod ondašnje Hipotekarne banke. Imali smo strogo naređenje da se bez zadržavanja, čim prije, domognemo centra grada. Ali, teško je to bilo, ne zbog otpora neprijateljskih snaga, već zbog euforično raspoloženog stanovništva periferije (mahala), koje je izašlo iz kuća u sokake i onako inače uske, formalno ih zakrčilo. Grlili su nas, ljubili i punili džepove cigaretnama i kolačima. Imali smo grdne muke da se probijamo kroz uske sokake Podhrastova, Bjelava i Mejtaša. Ovakva slika mi je svježa i danas, nakon četiri decenije.

Pošto smo se smjestili u prostorije Hipotekarne banke (danas SDK) i razmjestili osiguranja, uputio sam 2. četu do električne centrale s kojom sam i sam krenuo. Nastupali smo dijelom Ulicom JNA i Mis Irbinom. U početku je išlo bez otpora, ali kad smo zašli u Mis Irbinu iznenada nas je dočekalo nekoliko mitraljeskih rafala iz bunkera, negdje sa kraja ove ulice. Kako smo nastupali u dvije kolone s obje strane ulice, rafali su zahvatili desnu kolonu, pa nam je desetak boraca bilo ranjeno u noge. Tad smo zbog ubitačne vatre iz bunkera izvršili manevr, mislim, Ul. omladinskih brigada i zašli pozadi bunkera, ali za relativno kratko vrijeme njemački vojnici su napustili bunker, pošto su osjetili da će biti zaobiđeni i povukli se

vjerovatno (danas) Valtera Perića ulicom, u pravcu Marijinog Dvora.

Četa je produžila prema električnoj centrali. Na kapiji затекli smo dvojicu stražara u domobranskim uniformama. Raportirali su uzbudo i rekao bih malo uplašeno daje centrala sačuvana, da nisu Nijemcima dozvolili miniranje, da centrala normalno radi, a da su se njemački vojnici upravo u bijegu povukli prema Marijinom Dvoru, Brankovom ulicom. Ohrabrio sam stražare, pohvalio njihov postupak i rekao da i dalje ostanu na straži, dok ne dobiju našu smjenu (znajući da su oni sigurno pod komandom našeg gradskog ilegalnog pokreta), te smo krenuli Brankovom ulicom prema Marijinom Dvoru. Upravo su tada, s desne strane Brankove ulice, počele da eksplodiraju mine u ulazima zgrada, gdje su ih postavili i tempirali njemački mineri. U to vrijeme već je naš 1. bataljon izbio na Marijin Dvor, odakle se povlačio posljednji njemački tenk, obasut protiv-tenkovskim mećima iz specijalnih pušaka kojima je bataljon raspolagao (1. bataljonom komandovao je Mehmed Salahović, zvani Boljševik). S obzirom da smo smatrali da je i ovaj zadatok izvršen, sa četom smo se vratili u sastav bataljona u Hipotekarnoj banci, o čemu sam izvijestio Štab Brigade.

Pored ovog reportažnog iznošenja operacije - zadatka 4. bataljona, želim da iznesem još jedan događaj, koji mi se zbio sutra, tj. 6. aprila 1945. godine, i koji me se tako jako dojmio i uzbudio me da mi se duboko urezao u sjećanje i da ga se i danas osjećam kao svježeg uzbuđenja.

Sesti april bio je zbilja divan dan. Već dosta rano i tramvaji su proradili. Presvukao sam se u novu prekrojenu englesku uniformu, sa izglancanim čizmama, okićen odlikovanjem, pred Narodnom bankom iščekivao sam tramvaj kako bi napravio posjetu roditeljima jednog svog dobrog prijatelja. Promatrao sam građane i pomiješane s njima partizane kako bučno izražavaju zadovoljstvo zbog oslobođenja grada. Tako zanesen, posmatranjem sredine, osjetim nečiju ruku na svom ramenu. Okrenem se i ugledam postariju ženu koja mi se zabrinuto i mekim glasom obrati sa riječima: »Sinko, da li znaš šta o mom sinu Remzi Tvrtkoviću, koji je otisao u partizane još 1941. godine. Pratila sam njegovo kretanje sve do 1943. godine, a onda mu se zameo trag. Niko mi ništa ne može da kaže o njegovoj sudbini«. Bilo je to za mene kao grom iz vedra neba. Radilo se o mom intimnom drugu s fakulteta s kojim sam provodio najbolje časove u studentskom domu Gajret u Beogradu. Zajedno smo učili višu matematiku i zajedno je polagali kod dr Kašanina. Sa uživanjem sam slušao njegove divne interpretacije španskih i

turskih pjesama. U momentu sve mije prostrujilo kroz glavu: njegova figura, visok, crnomanjast, apolonski razvijen, uvijek nasmijan, obožavan od stotine studentkinja, među kojima i poznata revolucionarka Dubravka Bijelić (strijeljana u okupiranom Beogradu). Da, sjetio sam se i posljednjeg susreta sa njim. Bilo je to u Zenici, u njegovom stanu (on je tada obavljao stručnu praksu u Željezari), gdje se na sastanku sa drugom Numićem iz Sarajeva raspravljalio o mogućnosti uništenja postrojenja u Željezari, zapravo o diverziji, koja nije ostvarena. Sjećam se sa koliko je žara izlagao plan i mogućnosti izvršenja tog zadatka. Sjetio sam se i legendi koje su se početkom rata ispredale o njegovim podvizima u istočnoj Bosni. I na kraju, sjetio sam se i priče (verzije) kolege Praše R. s kojim sam se sreo prije oslobođenja Sarajeva, negdje oko Han-Pjeska u Štabu 27. divizije. Pričao mije o tragičnoj pogibiji našeg zajedničkog druga, negdje u Sremu.

Tako zatečen i zbumen pred majkom voljenog druga, počeo sam da pričam o njemu kao dobrom drugu, govorio o njemu najbolje što sam mogao i na kraju rekao da i sam znam za njegovo kretanje do 1943. godine u Sremu, gdje mu se zameo trag. Izrazio sam svoje žaljenje što ne mogu dati više, vjerodostojnijih i povoljnijih informacija o njenom sinu. A šta sam u tom momentu i mogao više reći tužnoj i zabrinutoj majci, koja nije znala za tragični kraj svog voljenog sina. Pozvala me je na ručak, dala svoju adresu i tiho se udaljila.

Ostao sam nijem gledajući kako odlazi. Osjećao sam bol u duši i mučninu u utrobi. Otkuda da baš na mene nađe? Je li to materinski instinkt, ili puka slučajnost? Ne znam! U mom srcu ostala je neizbrisiva bol.

Kuriri. Mnoštvo sjećanja, priča, pa i cijelih romana pisano je o kuririma u narodnooslobodilačkoj borbi. Osjećam potrebu da i pored te činjenice i sam napišem neku uspomenu na one divne dječake koje smo zvali kuriri. Radi se prosto o jednom osjećanju moralnog duga prema tim bezgranično odanim, prvrženim i hrabrim dječacima - mladićima.

Početkom 1945. godine, u Štabu bataljona smo imali tri kurira: Husein Delagić, najstariji, imao je kojih sedamnaest godina, mlađi je bio Drago Savić, sa šesnaest godina, a najmlađi je mogao imati nešto preko petnaest godina. Zvao se Savo Simić. Bio je to još nedovoljno razvijen mladić.

O svakome od ove trojice moglo su se napisati posebne priče o njihovoj snalažljivosti, dovitljivosti, hrabrosti i odanosti u raznim prilikama. E, baš o toj odanosti i nesebičnoj brizi za sigurnost Štaba

i posebno komandanta htio bih da pišem. Iznijeću samo jedan primjer koji se odnosi na jednog od pomenute trojice.

Negdje sredinom februara 1945. godine 21. brigada se nalazila sjeverno od Zvornika u rejonu Kozluka. Imala je zadatak da onemogući ili oteža povlačenje njemačkih jedinica komunikacijom Zvornik - Bijeljina. Jednog prohladnog dana, još vrlo rano, izašli smo na rekognosciranje napadnih pravaca na kose iznad komunikacije Kozluk-Branjevo, koja je bila zaposjednuta od strane njemačkog obezbjeđenja. Rekognisciranje je izvodio komandant Divizije sa komandantima brigada i bataljona. Sjećam se, dobio sam odgovarajući odsjek i detaljno sam se upoznao sa pravcem napada, bližim i sljedećim zadatkom. Bila je to priprema za napad prema svim pravilima savremenog ratovanja, pa se i mogao očekivati povoljan rezultat zamišljene akcije.

Pošto smo poslijepodne istog dana dobili zapovijed od Štaba Brigade, bataljon se solidno pripremio za izvršenje zadataka. Naveče, u strogo određeno vrijeme, počeli smo sa podilaženjem prema neprijateljskim položajima. Iako dubok, čvrst snijeg omogućavao je relativno dobro kretanje bataljona sve do linije razvoja u streljački stroj. Napadalo se sa tri čejte i ja sam se kretao za strojem središnje čete. Sa jedne i sa druge strane, pored mene, kretali su se po jedan kurir, dok je treći išao pozadi na par koraka. Iako smo se približavali neprijateljskim položajima, pod zaštitom mraka u najvećoj tišini, neprijatelj nas je osjetio, valjda zbog škripanja snijega, pa je otvorio jaku vatru. Ali, bez obzira na to, bataljon se sve više približavao neprijateljskim rovovima. Potpomagali su nas naši minobacači, ali i neprijateljska artiljerija uzvraćala je udarom, na sreću neprecizno. Istovremeno, neprijatelj je iz prve linije pored pušaka i mitraljeza koristio masovno i tromblonske bombe. Zahvaljujući dubokom snijegu, bombe nisu imale većeg efekta. I napokon, kad su čete upravo kretale na juriš, ispred mene, na par koraka, pala je i eksplodirala bomba. Kurir koji se kretao iza mene, najednom je uzviknuo: »Druže komandante, jesu li ranjen?«. Odgovorivši da nisam ranjen, okrenuo sam se i iznenadio. Moj kurir leži u snijegu. Ništa nije više rekao, nije kukao, a bio je teško ranjen. Radilo se o najmlađem kuriru Savi, koji je zbilja izgledao kao dijete. Steglo mi se grlo, zbog osjećaja tuge, gledajući ga sklupčanog i zgrčenog od bola. Brzo su intervenisali bolničari, a ja sam morao da nastavim izvršenje zadatka. Sutra, odmarajući se, primjetio sam da je moj novi ruski šinjel izbušen gelerima bombe na više mesta, ali nisam bio ranjen.

Prošle su skoro četiri decenije da nisam sreо Savu Simića, niti znao nešto o njegovoj sudbini. A onda, jednog dana na jednoj ulici Sarajeva prilazi mi sredovječan i malo prosijed čovjek. Oslovio me je po imenu, pitajući me da li sam to uistinu ja. Da, bio je to onaj isti Savo Simić, nekadašnji kurir 21. tuzlanske brigade. Od njega sam tek tada saznao daje Savo dugo vremena proveo po bolnicama u Srbiji i kada je napokon prezdravio, pošao je na školovanje sa ostalim mladim partizanima i na kraju diplomirao pravo. Obradovao sam se ovom susretu i posebno njegovom uspjehu. Ali, pomenuto ranjavanje ostavilo je teške tragove i skratilo njegov životni put. Savo je nedavno umro i sahranjen u njegovoj pitomoj i ustaničkoj Trnavi.

Na žalost, ni druga dvojica pomenutih kurira nisu više među živima. Drago je poginuo u završnim borbama sa četnicima u okolini Fojnice 1945. godine, a Husein je izgubio život u jednoj saobraćajnoj nesreći na auto-putu, prije nekoliko godina. Sva trojica kurira su mi još u životu sjećanju. Njihovi podvizi i bezgranična odanost neiscrpni su izvori i inspiracija za pisanje o pojedinačnim sudbinama iz okrutne ratne stvarnosti. Bili su to skromni ljudi, koji su nesebično davali sve od sebe za bolji život u sutrašnjici za sve ljude s kojima su živjeli i radili, a život im ipak nije bio naklonjen.

NA BORBENIM ZADACIMA SA ČETVRTIM BATALJONOM

Iz Vučje Luke u Sarajevo. Već desetak dana se nalazimo na samim prilazima Sarajevu. U danonoćnim borbama rušimo jedno za drugim uporišta neprijateljske odbrane grada. Jutro, 5. aprila 1945. godine, zateklo je 4. bataljon 21. tuzlanske brigade u Vučjoj Luci kod Zlatarica, na odmoru posle noćnog napada na istureno ne-mačko-ustaško uporište Glog. Pre dve noći, tu na Glogu smo im onesposobili bateriju topova, ali smo se, pod jačim pritiskom, morali povući sa zauzetih položaja.

Danas oko podne u Štab Bataljona stigao je kurir i doneo pismenu zapovest, u kojoj je stajalo:... »Danas, 5. aprila 1945. godine, tačno u 14 časova komandant i komesar bataljona da budu na ras-krsnici pešačkih puteva Bela voda, jugoistočno od kote 1925 Cre-poljsko...«. Odmah po prijemu zapovesti, pozvali smo u Štab Bata-ljona komandire i komesare četa i izdali im naređenja za pripremu bataljona za borbeni zadatak, koji nam je predstojaо u toku nared-ne noći.

Kada smo komandant i ja stigli na određeno mesto na Cre-poljskom, bilo je skoro 14 časova. Tu su već stigli i ostali koman-danti i komesari bataljona, ceo Štab Brigade i komandant Divizije Franjo Herljević. Tačno u određeno vreme, pre nego što je uzeo reč komandant Divizije, svima prisutnim su podeljene skice pokreta Brigade i bataljona, na kojima su bila unesena sva uporišta nepri-jateljske odbrane grada Sarajeva, koja su se nalazila na pravcima dejstva naših jedinica.

Izdavanje borbene zapovesti za napad na grad Sarajevo komandant Divizije je počeo rečima: »Drugovi komandanti i komesa-ri, doneta je odluka da naše jedinice u toku ove noći oslobođe grad Sarajevo. Plan napada naših jedinica razrađen je do detalja. Vi ste dobili skice napada vaše brigade i svakog njenog bataljona. Poče-tak napada za sve je isti. Tačno u određeno vreme neprijatelj će u gradu biti napadnut sa svih strana. Krajnji cilj napada je oslobo-đenje grada Sarajeva i uništenje i proterivanje neprijatelja iz nje-

ga. Naročita pažnja treba da se obrati na tačno i besprekorno izvršavanje svih borbenih zadataka, posebno na održavanje veze u pokretu za vreme borbe, kada se jedinica bude našla u ulici, gde će borbena dejstva neprijatelja biti brza i nepredvidiva...«

Odmah posle ovog, usledio je kratak dogovor sa Štabom Brigade, komandantom Vojom Lazarevićem, komesarom Ljubom Antićem, načelnikom Štaba Milom Mićićem i pomoćnikom komesara Spasanom Ristićem. Tu smo dobili i pismenu zapovest za napad i lozinku koja će se koristiti u toku noćašnjeg napada.

Već oko 16 časova svi štabovi su bili u svojim jedinicama. Priprema za borbeni zadatak, koji nam je predstojao, bile su u toku. Borci su užurbano završavali čišćenje oružja. Municipija se pakovala u okvire i redenike. Bolničarke su spremale nosila za ranjenike, pakovale zavoje i ostali sanitetski materijal. Kuvari su završavali kuvanje večere. Intendatura se pripremala za pokret.

U sami sumrak smo krenuli na izvršenje borbenog zadatka. Prema određenoj maršruti napada, u koloni po jedan, na propisnom rastojanju, napustili smo Vučju Luku - Zlatarice. Levo od nas uzdizao se Glog, obasjan mesečinom. Na njemu tišina, kao da nije bilo ni žive duše. Iz pravca Šiljatog brda, kome smo prilazili, nekoliko mitraljeskih rafala sa pokojim svetlećim metkom, u pravcu našeg nastupanja. Bataljonska prethodnica, Prvi vod Prve čete odgovorio je sa nekoliko oštih rafala. Sa neprijateljske strane iz pravca Šiljatog brda neka galama, pet-šest rafala i opet tišina. Nalazio sam se na čelu kolone sa komandirom Prve čete i kuricom Jovicom, dečakom partizanom, rodom iz okoline Šekovića, kome nije bilo više od 15 godina.

Vođeni dvojicom vodiča, seljaka iz Vučje Luke, brzo smo se približavali periferiji grada. Šiljato brdo ostalo je za nama. Na putu prema Pašinu brdu nigde nikoga. Iz pravca napadnutog grada, odjeci mitraljeskih rafala i eksplozija minobacačkih i topovskih granata. Stigli smo i do prvih kuća dalje periferije Sarajeva. Sokaci koji vode u grad pusti. Na njima nigde nikoga ko bi nam pružio bilo kakav otpor. Na zatvorenim prozorima kuća prizemljuša, iza spuštenih zavesa, koje su se tu i tamo za momenat razmicale, primećivali smo one, koji su krišom provirivali na ulicu, da bi videli čija to vojska, u ovo doba noći, prolazi pored njihovih kuća. Odjeke brzih koraka partizanskih boraca po kaldrmisanom putu, koji se spuštalo sa Pašina brda ka centru grada, narušavala je jedino škripa avlijskih kapija, iza kojih su provirivali oni najhrabriji, da bi proverili, dolaze li to njihovi oslobođenci, koje oni željno iščekuju. A kad smo im se počeli javljati, njihovom oduševljenju i radosti nije bilo kraja.

Pozdravljeni su nas sa otvorenih prozora i kapija... Ispred svojih kuća nudili su nas jelom i pićem - onim što je ko imao. Zdravih su se sa nama. Grlili i ljubili borce. Za tili čas stvorila se gužva, pa se usporio naš brži prodor ka centru grada. Ali, zastoja ni za momenat nije bilo. Zadatak se izvršavao i brže nego što je to bilo predviđeno. Otpora neprijatelja na ovom pravcu skoro da nije ni bilo.

Negde oko 21 čas, sa prethodnicom bataljona, stigao sam u centar grada. Za momenat smo zastali kod Katedrale i brzo zauzeli zaklone za dejstvo po neprijatelju, koga ovde nije bilo. Ispred nas prazan trg sa zgradom Bogoslovije. Desno, u ulazu u jednu više-spratnicu, mitraljezac Ramo Hodžić sa svojim pomoćnikom Markom u iščekivanju neprijatelja. Levo iza jednog ispusta na zidu Katedrale kurir Jovica sa svojim automatom. Iz pravca Bogoslovi-je, sa prozora zgrade, gromki povici VIVA PARTIZANOL. VIVA PARTIZANOÙ! To su bili Italijani - zarobljenici koje su Nemci, posle kapitulacije Italije 1943. godine, držali u Sarajevu kao radnu jedinicu, koja im je obavljala razne fizičke poslove.

U momentu našeg prodora preko trga ispred Katedrale, ka Bogosloviji, iz ulice koja vodi ka Baščaršiji, iznenada se pojavila jedna grupica Nemaca sa puškomitraljezom u rukama. Slučaj je htelo da naš mitraljezac Ramo bude brži i sve ih pokosi, pre nego što su oni bilo šta preduzeli.

Brzom akcijom stigli smo u najstroži centar grada i zauzeli položaje u samoj Banci i oko nje. To je ona zgrada od koje se glavna ulica Sarajeva račva i dve, koje vode ka Baščaršiji. Na balkonu te zgrade, ispod kojeg je sada spomenik palim borcima, postavili smo dva šarca kojima smo kontrolisali celu glavnu ulicu sve do Koševskog parka. Na prvi pogled na ulici nigde nikoga. Ali, nije bilo tako. Levo i desno, ivice trotoara i ulaze zgrada, sve do Koševskog par-ka, zaposeli su borci 2. i 3. našeg bataljona.

Negde oko 23 časa iz pravca Marijinog Dvora i Železničke stanice čula se pucnjava, koja je poprimala utisak žestoke borbe. Posle kraćeg vremena na ulici se pojavio jedan luksuzni automobil crne boje, koji nam se brzo približavao. Verovatno je bio pošao iz Sarajeva u pravcu Romanije. Kada se približio tridesetak metara do nas, primetili smo u njemu nekakve ustaške oficire, pa smo ga brzo zaustavili vatrom iz naših šaraca. Izgubivši kontrolu, vozilo je uletelo u izlog kafanice pored bioskopa »Romanija«, i tu se zaustavilo. U njemu su našli smrt četvorica ustaških oficira, koji su hteli po svaku cenu da umaknu iz Sarajeva. Kao uspomenu na ovaj događaj, komesar Prve čete Milorad Rosić mije poklonio pištolj i sat štopericu koje i danas imam.

Oko 24 časa u naš Štab Bataljona, koji se nalazio u Banci, stigla je delegacija zarobljenika Italijana iz Bogoslovije i ponudila da nam njihovi lekari i sanitetsko osoblje pomognu oko zbrinjavanja ranjenika. Mi smo to odmah prihvatili. Nije prošlo ni pola časa, a u prizemlje zgrade Banke, stigla je cela sanitetska ekipa Italijana sa dva lekara i potrebnim sanitetskim materijalom i otpočela s previjanjem ranjenih boraca.

U isto vreme, iz pravca Marijinog Dvora patrola je dovela jednog domobrana, koji je nosio pismo Štabu prve partizanske jedinice na koju naide. Kada smo komandant i ja pročitali to pismo, videli smo da neki Valter traži pomoć da bi odbranio od ustaša i Nemaca električnu centralu grada, koju su ovi pošli da dignu u vazduh. Nismo se setili o kome se to Valteru radi, pa smo domobrana zadržali. Nešto kasnije u Štab Bataljona je stigao komesar Divizije Milutin Pejanović, pa smo mu pokazali doneseno pismo. Čim gaje on pročitao, rekao mi je: »Đorđe, brzo sa jednom četom kreni u pravcu Centrale. To je Valter Perić. On traži pomoć, brani Centralu«. Domobran nas je poveo obalom Miljacke. Zatim, Brankovom ulicom prema Centrali. Kada smo već bili na domaku cilja, iz pravca Marijinog Dvora pojavila su se jedna nemačka borna kola i osula nas mitraljeskom vatrom. Nedaleko od mene, u ulici blizu same Centrale, čula se jaka mitraljeska paljba. Eksplodirala je ijedna topovska ili minobacačka granata i skoro raznela jednog borca koji se tu desio. Nismo znali ko je to, ko je tu poginuo. Prihvatili smo borbu za odbranu Centrale, koju je branio Valter sa svojim ilegalcima, radnicima gradske elektrane. Tako je odbijen ovaj neprijateljski pokušaj i elektrana spašena od uništenja.

Pri povratku u Štab Bataljona, išao sam desnim trotoarom glavne ulice. Negde blizu bioskopa »Romanija«, doživeo sam strašan blesak. Ulica je bila osvetljena kao usred dana. Strahovita eksplozija i lom, valjda, svih prozorskih stakala u gradu. To je bila, kako smo sutra saznali, eksplozija magacina municije na Grdnju, koji su digli u vazduh Nemci i ustaše koji su bežali iz Sarajeva.

Borbe u rejону Marijinog Dvora i Železničke stanice još su trajale. Noć je polako prolazila. Negde oko četiri sata ujutro 6. aprila, prvog dana u oslobođenom Sarajevu, u Štab Bataljona stigla je ponovo jedna delegacija zarobljenika Italijana iz Bogoslovije. Sada su molili da im se dozvoli da dođu sa svojom pleh-muzikom i u ranu zoru najave oslobođenje grada. Konsultujući se sa komesаром Divizije Milutinom Pejanovićem, koji se još nalazio u našem Štabu, dali smo im odobrenje da sa muzikom izadu na ulice grada. Nije prošlo ni sat vremena, a pred zgradom Banke, stajala je po-

strojena celokupna italijanska radna jedinica sa svojom muzikom i velikom crvenom zastavom, ko zna kad i gde napravljenom.

Tačno u 6 časova pred Štabom IV bataljona 21. tuzlanske brigade, u oslobođenom Sarajevu, odjeknuli su zvuči BANDIJERA ROSA i ista pesma koju smo pevali zajedno sa oslobođenim Italijanima. Sa prozora i balkona zgrada na levoj i desnoj strani ulice oslobođenog Sarajeva, poklici: Živeli naši oslobođioc!... Živeli partizani!!!! Zivela naša Narodnooslobodilačka vojska!!!

Od Banke, praznom glavnom ulicom grada, krenuo je marševski stroj manifestanata sa crvenom zastavom, muzikom i pesmom prema Marijinom Dvoru. Iz stotine grla orila se proleterska koračnica Bandijera rosa. Iz svih zgrada narod je pohrlio na ulicu i uključivao se u povorku koja je, svakog časa, postajala sve veća i veća. Ubrzo je ceo prostor Marijinog Dvora bio prepun razdragnih ljudi, žena i dece. Svi su se oni radovali danu svoga oslobođenja.

Oko 8 časova manifestanti se vraćaju prema mestu svoga polaska. Ceo grad je na ulici. Slavio je svoj najveći praznik slobode, koju su mu posle pune četiri godine robovanja, doneli njegovi sinovi - hrabri Titovi partizani. Jednog borca, koji je ceo svoj život posvetio borbi za slobodu svoga naroda nije bilo na ovom slavlju. Nije bilo velikog komuniste hrabrog ijegalca, heroja narodnooslobodilačkog rata i revolucije Vladimira Perića Valtera, onoga koji je ove petoaprilske noći dao svoj život da bi njegov grad dočekao dan svoga oslobođenja osvetljenih ulica. Njemu i ostalim, koji su svoje živote položili na oltar domovine Jugoslavije, neka je večna slava i hvala!

Od Fojnice do Obija. U rano jutro 4. maja 1945. godine, u koloni po jedan stigli smo na Železničku stanicu Begov Han. Tuje naš IV bataljon čekao teretni voz, kojim je trebalo da se prebacimo do Zenice, a odatle kamionima do gradića Fojnice. Negde na prilazima Fojnici trebalo je da stupimo u borbu sa glavnom grupacijom četničkih snaga, koje su se zajedno sa Dražom Mihailovićem i ostalim četničkim glavešinama probijale od Travnika preko Fojnice i dalje prema Srbiji.

Prilikom ukrcavanja u vagone, komandant Bataljona poručnik Ruvejd Salihović se pokliznuo, pao u šah za opravku vagona i povredio desnu ruku iznad šake i u laktu. Bolničarke su mu odmah zavojem utegle povređena mesta i napravile povesku da bi ruku lakše nosio o vratu.

U Zenicu smo stigli negde oko 10 časova. Smestili smo se bliže porušenog mosta na reci Bosni i čekali naređenje za dalji pokret. Sa radio-stanicom, koja nam je kao divizijskoj rezervi dodeljena, a

kojom su rukovali Desa Čolović Dalmatinka kao šifrant i Dose Spasić kao radio-telegrafista, bili smo u stalnom kontaktu sa Štabom 38. divizije i našom 21. tuzlanskom brigadom.

Negde oko 14 časova dobili smo naređenje, da odmah po dolasku kamiona, koji su nam upućeni za prebacivanje, krenemo u Fojnicu. Tu u Fojnici će nas čekati naređenje za dalji pokret i borbu protiv četnika. Ubrzo, zatim, kamioni su stigli i Bataljon se na njih ukrcao sa celokupnim ljudstvom i naoružanjem. Put do Fojnice nas je vodio dolinom Bosne i Fojničke reke, sve do centra gradića u kome smo zatekli ceo Štab 21. brigade.

Tu nam je uručeno i novo naređenje za akciju... Trebalo je odmah da krenemo na položaje na levoj obali Fojničke reke i da tamo na položajima smenimo Treći bataljon naše brigade i tu prihvatimo borbu sa četnicima iz pravca Obadine Lučice k. 788 - Virdina k. 724 i da im ne dozvolimo prodor u Fojnicu i dalje u pravcu Kreševa. Ne čekajući ni časa, odmah po silasku sa kamiona, produžili smo preko jednog omanjeg mosta na levu obalu Fojničke reke, da bi još za videla, pre padanja mraka, izvršili smenu Trećeg bataljona i poseli određene položaje. Međutim, kada smo tamo stigli Trećeg bataljona tu više nije bilo. On je samo za petnaestak minuta pre našeg dolaska napustio ove položaje i krenuo na svoj novi zadatak.

U sami sumrak, na levoj obali Fojničke reke, sve je bilo spremno da se pruži odlučujući otpor četničkoj grupaciji, koja se probijala ka Fojnici i da joj ne dozvoli prodor u sam grad. Kada je pala noć, na mnogim mestima odakle se očekivao nailazak četnika, pojatile su se vatre. Iz tog pravca, kroz noćnu tišinu, dopirala je do nas neka daleka graja. Tu i tamo odjeknuo bi po koji rafal, pa čak i nešto kao zov stražara koji nekog zaustavlja. Te noći, na položaju našeg bataljona, sve je bilo dosta mirno i spremno da se svakog časa pruži snažan otpor neprijatelju. U svojim zaklonima borci su tiho odmarali. Jedino su isturene »mrtve« straže i dežurni po odeljenjima, vodovima i četama bili budni i oprezni.

U samo svitanje, 5. maja, sve je oživilo i na jednoj i na drugoj strani. Iz daljine je dopirao neki nerazumljivi žagor i potmula buka. Zatim, opet, neka dozivanja, klepa kazana, rzanje konja i zvezket oružja. Sve je ličilo na početak spremanja za pokret. I negde pre 5 časova, iz šume, ispred našeg položaja, pojaviše se pet, šest manjih kolonica, koje su kao nekakve zmije krenule prema našim položajima. Gledali smo ih prostim okom i dvogledom. Razdaljina između nas i njih bila je nešto više od 3 kilometra. Iza njih, kao mravi, bez ikakvog reda, pojatile su se iz šume mase četnika, uz

neopisivu buku, i krenule pravo prema našim položajima. Kažu da je to bila glavnina četničke grupacije od preko 10.000 Dražinih bradonja, koja se probijala ka Srbiji. Nije prošlo ni desetak minuta od kada su se oni pojavili na vidiku, a na nebu ukazaše se prve eskadrike naših aviona i zasuše ih mitraljeskom vatrom i bombama. Padali su kao snoplje, ali su išli bez ikakvog zastajkivanja. Ni minobacačka ni artiljerijska vatra naših jedinica nije ih zaustavljala. Nije prošlo mnogo vremena i njihove prethodnice su stigle pred naše položaje. Naši istureni osmatrači i »mrtve straže« su ih dočekale vatrom iz svog oružja. Sa levog i desnog krila našeg bataljona čula se oštra mitraljeska paljba. Bio sam sa komandantom bataljona na centralnom delu položaja, koji je držala 2. četa. Najednom, dole ispred nas, na spoju 2. i 3. čete začu se povik: »Ko je gore«? Sa našeg položaja »Koje dole«? Odozdo: »Ovde Jevđević!« Odmah zatim rafal iz mašinke na četnika Jevđevića. A onda, kratka, uzajamna paljba naših i njihovih, koji su već stigli do naših odbrambenih položaja. Avioni su u brišućem letu i dalje mitraljirali i bombardovali četnički streljački stroj, koji se kao kakav živi valjak približavao našim položajima.

I dok smo posmatrali tok borbenih dejstava koja su se odigravala pred nama i izdavali komande za akciju, na dvadesetak metara od nas, začu se: »Oficiri, predajte se«. U brzom okretu prema mestu odakle se čuo poziv za predaju, kurir Jovica je rafalom svog automata oborio dvojicu četnika koji su se tu zadesili sa uperenim puškama.

Jaka puščana i mitraljeska paljba odjekivala je celim ovim krajem. Vodila se žestoka borba, sada već na rastojanju od jedva stotinjak metara. Najednom, neočekivano, sa suprotne strane, oglasi se četnička truba pozivom za juriš. Nasta graja. Streljački stroj jurnu prema našim položajima, uz gromke povike »Juriš braćo - jurišš! Mitraljeski rafal sa svih strana. Žestoka i nemilosrdna borba. Pravi krkljanac... Kratko. Veoma kratko. A onda?... Naš uzmak pred brojnijim neprijateljem. Trebalo je brzo odstupiti na drugu desnu obalu nabujale reke i odатle pružiti otpor neprijatelju da ne prodre u grad. Mostić preko Fojničke reke je bio i suviše mali da bi ceo bataljon mogao brzo i bezbedno da prede preko njega. Zato se reka gazila na desetine mesta, tamo gde je bila najplića. U tom brzom i nasilnom prelazu, rekaje uzela svoje žrtve. Nekolicina boraca sa oružjem i opremom nestala je u njenim plahovitim bujicama.

Kada smo prešli na suprotnu obalu i prikupili Bataljon, komandant Bataljona Ruvejd Salihović morao nas je napustiti zbog povredene desne ruke i otići u bolnicu u Sarajevo. Komandant

brigade Vojo Lazarević izdao nam je novo naređenje: »Sa Bataljonom što hitnije prebaciti se u rejon Rakova Noga k. 629 i tu organizovati bataljon za izvršenje napada na četničke jedinice koje budu tuda nailazile«. Odbranu Fojnice i sprečavanje četničkog ulaska u grad, preuzeala je jedna druga jedinica, koja se tu našla još pre našeg povlačenja. Njeni borci su već bili zaposeli celu desnu obalu Fojničke reke i prihvatali borbu sa četnicima koji su izbjiali na naše noćašnje položaje. Sva dvorišta i sve kuće, pogodne za odbranu grada, bile su pretvorene u vatrena uporišta odakle će se tući neprijatelj.

Napustili smo Fojnicu i sa Bataljom krenuli na izvršenje novog zadatka. Negde u blizini Rakove Noge primetili smo u daljinu u pravcu Fojnice veliki crni dim. Kako smo kasnije čuli to su četnici, kada su potisnuli naše jedinice i prodrli u grad, palili i pljačkali sve na što su naišli.

U Rakovu Nogu, na sektor k. 629 i k. 586, stigli smo negde oko 17 časova. Nepun sat posle toga napali smo jednu četničku kolonu koja se pojavila iz pravca Velišće. Borbu smo vodili ceo jedan sat i tu ih zaustavili u njihovom daljem prodoru ka komunikaciji Alipašin Most - Konjic. Negde pred sam mrak u Štab Bataljona je stigao načelnik Štaba Brigade kapetan Mile Mićić. Na njegov predlog organizovali smo te noći ponovni napad na četnike, koje smo sat ranije tu zaustavili. U tom napadu na njihove položaje izgubili smo pomoćnika komesara 2. čete Radu Panića, koji je, napravivši prodor u četničke položaje, bio opkoljen sa celim vodom i ranjen. Da ne bi pao bradonjama u ruke, aktivirao je ručnu bombu koja gaje raznela zajedno sa nekim četnicima koji su ga hvatali.

U rano jutro, 6. maja, krenuli smo u ponovni napad na četničke položaje. Ali, četnika tu više nije bilo. U toku noći ili u samu zoru, oni su polako i nečujno krenuli dalje. Kasnije smo u daljinu, u pravcu planine Bitovnje, primetili njihovu kolonu u pokretu.

Napustili smo Rakovu Nogu i preko Osojnica i Lipe sišli u Kreševo. Tu su nas čekali kamioni i odatle prevezli na Ilijiju kod Sarajeva, gde je bila cela naša 21. brigada. Tu sam se sreo sa komesarom Brigade majorom Ljubom Antićem i mnogim drugovima iz drugih bataljona sa kojima se nisam video sve od odlaska iz oslobođenog Sarajeva. Za ovaj protekli mesec dana nekih od njih više nije bilo. Izginuli su ili ranjeni u borbama koje smo od tada vodili sa ustašama i četnicima. Bilo je teško sve to shvatiti, jer kraj rata bio je već tu. Berlin je pao. Čekala se još samo definitivna kapitulacija Nemačke i rat je završen. Sloboda je izvojevana.

Na Ilidži smo se zadržali, koliko se sećam, ni puna dva dana, samo toliko da se borci malo odmore i pripreme za borbe koje su nam predstojale. Istoga dana, Bataljon je popunjeno nekim novim borcima, dobrovoljcima iz ovog kraja. Neispravno oružje smo odmah predali na opravku i dobili ispravno i podmazano. Dobili smo i duplo sledovanje municije za celokupno naoružanje. Bataljon je bio kompletno opremljen za nove borbe koje su mu predstojale.

Osmog maja ujutro, oko 6 časova, posle obilnog doručka, ponovo smo posedali u kamione i krenuli put planine Treskavice da tamo negde presretнемo četnike. U Trnovu smo se iskricali iz kamiona i u koloni po jedan pošli prema Velikom jezeru i rečici Ljuta. Kod Belog jezera naišli smo na jednu omanju grupu četnika, koji su čim su nas primetili, nestali u čestaru bukove šume kroz koju smo prolazili. Nedaleko od tog mesta, naišli smo na drugaricu Rukiju Karamehmedović, bolničarku 2. čete, koja je nestala u borbi na Rakovoj Nogi. Bila je sva raščupana. Pričala nam je da su je četnici uhvatili one noći kada je Rade Panić poginuo, i daje nju spasao neki poznanik njenog oca kada su je četnici ispitivali i tukli. Tamo, sa one strane rečice Ljute, čule su se eksplozije avionskih bombi i povremena pucnjava mitraljeza i pušaka. Taj echo borbenih dejstava stalno se pomerao u pravcu Neretve i puta Kalinovik - Ulog - Nevesinje. Slušali smo odjeke te borbe i ponekad gledali avione koji su leteli u tom pravcu, prema Neretvi.

Danje polako prolazio. Blizila se noć. U sam sumrak oglasiše se mitraljeski rafali direktno sa Neretve. To su sigurno bile Dražine prethodnice koje su stigle do reke i stupile u borbu sa hercegovačkim partizanima, koji su ih čekali sa one strane kanjona Neretve, kod Obija, na putu Kalinovik - Ulog. Naišli smo na predeo obrastao osrednjim žbunjem, sa koga suvo lišće još nije u potpunosti otpalo. Od Neretve nas je delilo još sigurno blizu 5 kilometara. Noć je bila bez vetra, hladna i vedra. Mesec je sijao, pa se dosta dobro videlo i na stotinu metara udaljenosti. Najednom smo ispred nas začuli neke glasove i primetili neke ljudе u pokretu. Naišli smo na prve četnike koji su nas dočekali vatrom iz pušaka.

Za momenat smo zastajali. A onda, brzo, otvarajući vatu na njih, razvili se u strelce i otpočeli borbu. To su bili najverovatnije oni iz zaštitnice Glavne četničke grupacije koja se ove noći, zajedno sa Dražom Mihailovićem i celom Vrhovnom komandom kraljeve vojske u otadžbini, probijala preko kanjona Neretve. To nije bilo ni malo lako. Trebalo je savladati nekoliko desetina metara strmi i duboki kanjon i preko noći preći preko ove plahovite reke. Kako kad, ovde niz ove strme litice, skoro nikakvih staza, nije bilo. A i

one retke, bile su noćas nevidljive i za najveštije njihove poznavaoce.

Počela je pogubna igra smrti, spuštanja niz strme litice prema nabujaloj ledenoj Neretvi. Svaki korak mogao je da izazove pad u provaliju, a onda i sigurnu smrt onoga koji bi se okliznuo. Tražile su se staze da bi se nekako stiglo na drugu stranu. Ali, staza kao da nije bilo. Na onim retkim, stvarale su se nezamislive gužve, koje su izazivale padanje u provaliju kanjona i smrt desetina i desetina ljudi i konja koji su krenuli njima. Red se nikako nije mogao uspostaviti, jer su svi žurili da se dočepaju druge obale. Nastala je panika i medu onim najhrabrijim. Tražio se neki izlaz. Dan se nije smeо dočekati u ovom kotlu, okruženom sa svih strana partizanskim jedinicama. Pokušaj povratka i prodora na drugu stranu morao se ostvariti pod svaku cenu. I onda je usledila komanda »na levo krug«. Ali, sada, mi smo bili tu. Mi pred njima. Oni pred nama. Ako uspiju da načine i prodor kroz naše redove, rešili su da se još jednom izvuku iz pakla u koji ih je dovela »mudra« taktika Draže Mihailovića i njegove komande. To se nije smelo dozvoliti.

Otpočela je bitka za proboj iz obruča. Između nas i njih iznenadno se stvorila jedna nova nesavladiva prepreka - vatrica! Planuo je suvi šumski čestar, koji nas je razdvajao. Zapaljen dejstvom naše zapaljive mitraljeske i puščane municije, koja nam je, nekim pukim slučajem, data mesto bojeve. Vatra je brzo zaustavila svaki mogući pokret napred i njima i nama. Nije se više moglo ni tamo, ni ovamo. Posmatrali smo jedni druge kroz plamen šumskog požara i povremeno otvarali vatru radi svake sigurnosti.

Tamo negde, na položaju, u jednom jarku, na spoju Trećeg i Četvrtog bataljona, našao sam se pored vatre sa Radom Smiljanićem, Ibrom Tinjićem i Stevom Pejanovićem. Odnekud je naišao i Rasim Hadžikadrić sa fotografskim aparatom i škljocnuo. Na filmskoj traci ostao je zabeležen ovaj nezaboravni susret iz borbe na Neretvi, u noći između 9. i 10. maja 1945. godine.

Davno je prošla noć. Uskoro treba da svane novi dan. U samo svitanje, u kanjonu kod Obija, praštale su bombe. Jedna za drugom na stotine. Mitraljeski rafali prolamali su tišinu prolećne zore. Vodila se odlučujuća bitka za proboj ili uništenje, borba prsa u prsa,... i za momenat prodor. Draža se i ovoga puta izvkao. Sa njim su prošli i oni koji ni po koju cenu nisu smeli da budu zarobljeni, jer bi im tu bio kraj. Ostali su navaljivali i prolazili. Hercegovci, koji su branili kanjon, za momenat su popustili.

Pala je komanda za pokret. Krenuli smo i mi. Prolazili smo preko terena sa koga je samo koji sat ranije, u plamenu vatre, nes-

talo sve grmlje i šikare. Gazili smo pepeo izgorelog žbunja. Tu i tamo zasvetleo bi i po koji ugarak nedogorelog panja. Već se uveliko razdanilo kada smo prošli kroz vatrom ogoleli kamenjar prema kanjonu Neretve. Nailazili smo na pojedince razbijene četničke grupacije, koji su nam, sa belim parčetom platna u ruci, uplaćeno prilazili i predavali se. Svi su bili bez oružja. Pobacali su ga, jer ih ono ni od koga više nije moglo braniti. Sada im je ono samo sметalo, jer glavu je trebalo spasavati. Prolazili smo pored njih i hitali napred, prema kanjonu i Neretvi. Na stotinjak metara, ispred kanjona, na jednoj zaravni više od pedesetak četničkih konja, pod sarmarima, mirno je paslo još neozelenjelu travu.

U kanjonu je bio jeziv prizor. Na desetine mrtvih, osamarenih i osedlanih konja i stotine izginulih bradatih četnika, koji su se ovde polomili silazeći niz strme litice samo da bi se dočepali druge obale... Dole u plahim talasima hladne Neretve, ista slika - leševima zajažena Neretva. Na drugoj strani kanjona opet strme litice i po njima izginuli četnici. Gore put, pored koga ko zna gde i kako prevedeni i napušteni konji lutaju i pasu. U daljini naši avioni tuku, progone one koji su uspeli da se probiju i produže prema planinama Leliji i Zelengori.

Krenuli smo u kanjon da lji nekako prešli na drugu obalu i izašli na put Kalinovik - Nevesinje. Svuda isti prizori smrti, koja je ove strašne noći lomila ljude i stoku niz strme litice stena i davila u hladnim bukovima nabujale i plahovite reke. Skoro iza svake stene virila je neka podignuta ruka ili kakav štap, sa komadom pocepane bele košulje, kao znak predaje nesrećnika koji su se milom ili silom našli ovde, ove noći, u ulozi pobedenih saradnika okupatora. Na drugoj strani njih preko stotinu, bez oružja i ikakvih oznaka, koje su najverovatnije na vreme pobacali, sprovodila je prema Obiju jedna omanja partizanska jedinica. Ovde, na levoj obali Neretve, blizu Obija, saznali smo da je juče - 9. maja 1945. godine - definitivno kapitulirala »nepobediva Nemačka« i daje konačno drugi svetski rat završen. Izvojavana je pobeda. Ovo je bio prvi dan slobode za sve narode porobljene Evrope. Pitali smo se hoće li ovo biti i kraj naše borbe sa ovim i drugim izdajnicima naših naroda, koji su bili verni saradnici i sluge okupatora.

MIRZA I NJEGOVA KONJICA

Krajem 1945. godine, 21. tuzlanska brigada nalazila se na položajima: Crepoljsko brdo, Han, Vučija Luka, Crni Vrh. Sa ovih položaja, neprekidno su izvođeni napadi na neprijateljske položaje Strmište - Goropec - G. Biosko - Šiljato brdo - Glog. Te aktivnosti imale su za cilj: iznurivanje neprijateljskih snaga i razaranje njegovog sistema odbrane. U suštini te aktivnosti bile su u funkciji priprema za učešće Brigade u oslobođenju Sarajeva. Štab 21. tuzlanske NOU brigade i Brigadna bolnica nalazili su se u Kalauzovićima (zaselak Vrana - Rupe). Brigadna intendantura (komora) bila je u Vrhovinama.

Prema obavještajnim podacima, Štab Brigade znao je da neprijatelj vrši pripreme za izvlačenje iz rejona Sarajeva. Iz rejona Olovo, noću 1/2. aprila, 14. puk, 7. SS divizije, kreće pravcem Medojevići, Šahbegovići, s ciljem da na ovom pravcu razbije naše snage, da se u rejonu Ravna Romanija, spoji sa 363. pukom, 181. nemačke divizije, zatim da se probiju u Sarajevo. Pokret 14. SS puka, iz Olova, doveo je u opasnost bolnice i komore 38. divizije, 17. i 21. brigade. Zbog ove opasnosti, Štab 38. divizije angažuje jedinice 17. i 21. brigade, zadržavajući po jedan bataljon, prema Sarajevu. Sudar neprijateljskih snaga i naših jedinica otpočeo je u ranim jutarnjim časovima drugog aprila u rejonu Šahbegovića i Širijevića. Iz 21. brigade prema Sarajevu, u rejonu Vrana, ostao je dio Štaba Brigade, zatim Četa automatičara, četa iz 1. bataljona i vod minobacača iz 1. bataljona. U rejonu Vučja Luka nalazio se Prvi bataljon, bez jedne čete, a brigadna komora u rejonu Vrhovine. Oko 10 časova, 2. aprila, sa naše osmatračnice, s visa Mrkov, primećen je pokret četničke kolone, jačine 80 - 100 četnika, koja sa Ozrena, kosom Surduk, dolazi ka Vrani. Stigavši u visinu visa Orozja greda, četnici skrenuše u levo. Bilo je očito da idu, preko Vrhovina, u pomoc Nemcima. Jasno je bilo da našoj komori u Vrhovinama preti opasnost. Naše snage u rejonu Vrana, odmah, uz podršku minobacača, kreću u bočni napad na četničku kolonu. O pokretu četnika u pravcu Vrhovine, načelnik Štaba obavestio je intendantanta Brigade Mirzu Đukića i zahtevao da sa borcima iz komore organizuje od-

branu. Otpočela je žestoka borba. Juriši sa obe strane. Zemljište pokriveno snegom 30 - 40 cm. Četnici se, uz otpor, izvlače u pravcu Ozrenска Palika i tako neposredno ugrožavaju komoru u Vrhovinama. Mirza nije oklevao. Odlučio je da ide u napad. Naredio je da borci - komoraši, pojašu konje i krenu u napad. Iz Vrhovina, u galopu, u pravcu Orozja greda, Mirzina konjica juriša. Taj iznenadujući galop konjice, jaka puščana paljba, iznenadila je četnike, a i članove Štaba Brigade, koji su bili na osmatračnici u rejonu Mokrog. Napadnuti sa dve strane, četnici su se, uz otpor, izvlačili ka Ozrenu, ostavivši pet mrtvih. I dok se tu borba vodila, sa nevericom smo se pitali otkuda konjica. Tu dilemu prekinuo je Mirza. Telefonom se javio načelniku Štaba Brigade rečima: »Milo, jesи li video juriš moje konjice?« Milo mu odgovori da je video, ali da mu nije jasno kako je došao na ideju da takav napad izvede, rekao da je u borbi naučio da je iznenadni napad bolji i od odbrane.

Nakon proterivanja četnika, Mirza je došao u Štab te poče smireno i šaljivo da priča sledeće: »Čujem vode se borbe oko Širjevića, za leđima moje intendanture, borbe oko Orozje grede, odakle mi preti opasnost. Naredim pripremu za pokret, da se konji ne tovare, ali da budu pod samarima. Vidim opasnost je ozbiljna. Konji i mazge brzo su bili pod samarirha. Sinu mi ideja, neću ja u odbranu. Idem sa tovarnim grlima u napad. Biće to iznenadjenje za četnike. Napadače moji borci kao prava konjica. Na brzinu odbrasmo 30 konja, onih jačih. Odredih 30 boraca, konjanika, sa doista municije, saopštим da idemo, kao konjica, u napad na četnike. Pojašemo i krenusmo u kasu, izbi moja konjica na padine Orozje grede. Vidimo četnike kako se bore protiv naših jedinica koje napadaju od Vrane. Razvi se konjica za napad. Približili smo se četnicima na 500 metara. Otpoče naša vatrena paljba i juriš konjice. Četnici iznenadjeni, počeše uz puščanu vatru izvlačenje prema Karauli. Čujemo viču četnici: »Evo partizanske konjice, izvlačimo se.« Na kraju, onako šeretski, Mirza kroz smeh naglasi: »Mora se priznati, moja konjica je odigrala glavnu ulogu u kritičnoj borbenoj situaciji.« Zadovoljan onim što je čuo, načelnik Štaba pohvali Mirzu za pokazanu hrabrost i izvedeni podvig, naglasivši pri tome da su posle ove borbe bar za korak bliže na putu oslobođenja Mirzinog rodnog Sarajeva.

Na izgled ništa naročito, ali je originalno partizansko snalaženje došlo do izražaja. Mogao je to smisliti i izvesti Mirza Đukić, koji je do ovih zbivanja prošao težak put člana KPJ, borca koji je ponikao u sarajevskoj partijskoj organizaciji iz koje je 1941. godine krenuo u borbu za slobodu.

BILA SAM ZAROBLJENA OD ČETNIKA

Prva moja borba sa četnicima bila je na Zvijezdi i Nišćima. Bilo me je strah, ali kad sam vidjela teško ranjenog druga u obavdije noge (rekli su daje intendant), podstakla me nekakva želja da krenem sa ostalim borcima i više se nisam plašila. Bila sam u 3. bataljonu 21. tuzlanske brigade.

Prvih dana maja 1945. godine upućeni smo na Fojnicu. Naš bataljon je uveče zauzeo položaje više Fojnice i cijelu noć smo bili na položaju, ali se borba noću nije vodila. Kada je bilo pred svanuće, ugledali smo četničke kolone kako nam se približavaju. Tada smo napali četnike, a pošto smo bili brojno slabiji, naređeno je da se povlačimo. Ja i Zlata Cerić (udata Kunosić) zajedno smo se povlačile. Pri prelazu rijeke Fojnice Božo Bećir nas je štitio mitraljeskom vatrom. Tog dana četnici su ušli u Fojnicu i zapalili je, a mi smo se skoncentrisali kod Kreševa. Bilo je uobičajeno da se poslije svake borbe izvrši prozivka boraca po četama i vodovima, pa je i ovog puta to učinjeno. Imali smo dosta poginulih. Pošto je planirano da pred veće krenemo u novi napad, u toku dana smo se pripremali, čistili oružje, pravili nosila. Objasnjavano je i gdje će se nalaziti previjalište.

U popodnevnim satima borbe su ponovo počele. Naša 3. četa nastupala je preko neke jaruge. Teren je bio strm, težak, a četnici su nadirali sa svih strana. Bili smo opkoljeni. Jedan drug je bio ranjen, uspjela sam da ga odvedem do previjališta. Vraćala sam se sama u četu, ali na tom putu uhvatili su me četnici. Prilikom zarobljavanja, osjećala sam se strašno. U podsvijesti sam znala da će me četnici mučiti. Kad su me to veče doveli do nekog njihovog oficira, on me osmotri i cinički reče: »A ti mala, pošla si da se borиш protiv boga«. Imala sam tada svega 16 godina, a bila sam malog rasta. Pokušala sam da se izvučem, pa sam ispričala priču da sam sa roditeljima pošla u Zagreb, da su partizani napali voz, da su otac i majka poginuli, a da ja nisam imala kud već pošla sa partizanima. To veče, negdje oko ponoći, četnici su u žurbi krenuli ubrzanim maršom prema Drini, jer su ih navodno tamo čekali Englezi, pa moraju što prije stići tamo. Dali su mi da nosim municiju. Pred zoru

prošli smo Ivan sedlo, vidjela sam tunel, a pošto je još bio mrak misila sam da pobjegnem u njega. U tom je zapucalo sa svih strana. Kod četnika je nastao opšti haos. U metežu koji je nastao uspjela sam da pobjegnem i da se sakrijem u neku pećinu pokraj Neretve, ali nisam znala tačno gdje se nalazim. Tu sam zaspala, a koliko sam spavala ni sada ne znam. Uglavnom, kad sam se probudila sunce je bilo visoko. Izašla sam iz pećine i pošla uz neko brdo. Osjećala sam glad, jela sam neko lišće, imalo je ukus bijelog luka. Bila sam potpuno sama, ali sam se osjećala sretnom, jer sam uspjela da pobjegnem četnicima. Hodala sam tako dva dana, ponekad su se čuli avioni, a dopirao je iz daljine odjek borbi. U tom hodu, bez ikakve orijentacije, obradovala sam se kad sam na jednoj poljani ugledala tragove kolskog puta, jer mi je to govorilo da u blizini mora biti neko selo. To mi je dalo snage, pa sam nastavila dalje. Malo poslije toga čujem neko priča, polako sam se približila i razabrala da se jedna manja grupa četnika dogovara o predaji. Iz njihovog razgovora saznala sam daje blizu Kalinovik. Opet sam se uplašila, jer nisam imala drugog izlaza nego da im se pridružim, pa sam smisljala kako to da izvedem. Prišla sam im, i ispričala da sam iz Valjeva, a pri tom pazila da govorim ekavski. Sreća od njih niko nije bio iz Valjeva. Predložili su da se u KaliAoviku predamo partizanima. Ja sam se malo nećkala, a da bih bila ubjedljivija rekla sam im da se bojam da će me partizani ubiti. Međutim, oni su bili uporni, a meni je upravo to i odgovaralo i u sebi sam se radovala. Pošli smo dalje, a kad smo se približili nekoj kasarni, u kojoj su se nalazili partizani, po ranijem dogovoru sa mojim saputnicima, produžila sam sama. Kad sam došla do jedne ograde, zaustavi me uzvik: »Stoj!« Stala sam za trenutak, a kad sam ugledala petokraku na kapi stražara, sva radosna potrčah do njega. On me odgurnu nazad dva koraka. Uzalud sam mu objašnjavala da sam partizanka iz 21. tuzlanske brigade, da su me četnici kod Fojnice zarobili. Nije povjerovao, već je naredio da pokupim oružje od četnika sa kojima sam došla i tek poslije toga da pristupe i oni. Vratila sam se i sve im prenijela, prihvatili su uslove predaje, a kad je sve bilo završeno partizani su me zatvorili u podrum Komande mjesta u Kalinoviku. Tu noć, iako blizu svojih drugova, prenoćila sam sa četnicima u podrumu.

Bolnica 21. tuzlanske brigade se tada nalazila u Kalinoviku. Stražar koji nas je prihvatio, vjerovatno je tamo nekom ispričao o meni, te je sutra došao Ešref Cizmić i poveo me u našu brigadnu bolnicu. Tako sam uspjela da se spasim. Kasnije je naša bolnica krenula u Sarajevo, a zatim na Romaniju, Pohovac. Tu su me ostavili da se malo oporavim. U Brigadnoj bolnici su me primili u

SKOJ, bili su drugovi Čizmić, Bešlagić, dr Zajček i jedna drugarica, ali joj se imena ne sjećam. Poslije je stiglo naređenje da se povuku drugarice iz svih bataljona, i u Džimrijama je osnovana ženska četa, u kojoj sam obavljala dužnost ekonoma, a Zlata Cerić je bila komandir te čete. U septembru 1945. demobilisana sam.

MINERSKA GRUPA

U 21. tuzlanskoj udarnoj brigadi, koja je pripadala 38. diviziji, bio sam krajem 1944. godine u minerskoj grupi. Prije toga završili smo minerski kurs pri Diviziji. U grupi nas je bilo petorica, dva iz Istre i tri iz Bosne. Ostalo mi je u sjećanju nekoliko događaja i želim to da ispričam.

Jednog dana dobili smo zadatak da postavimo protivtenkovske mine na cesti između Kozluka i Zvornika. Tek što smo počeli da kopamo rupe za mine, naređeno je da se odmah povučemo jer je primijećeno da nailaze njemački tenkovi. Bili smo postavili samo jednu minu, a preostalih pet uprtio sam na leda i pošao za ostalima koji su se već bili povukli sa ceste. Međutim, kako je povlačenje izvršeno u žurbi, a već se i smračilo, ne gledajući kuda idem, upadnem u krečanu koja je srećom bila prazna, a nalazila se oko 100 metara od ceste. Ubrzo su naišli tenkovi, čula se mitraljeska vatra, a malo zatim i eksplozija. Tenk je naišao sa gusjenicom na minu koju smo postavili i bio oštećen. U to sam se uvjerio kad sam nakon prestanka mitraljeske vatre izašao iz krečane i pohitao da stignem svoju grupu i prateće jedinice Brigade.

Drugi događaj iz minerske prakse vezan je za miniranje puta Zvornik - Tuzla na dijelu serpentina Snagova. Da bi se postavio eksploziv, trebalo je iskopati rupe, stručno rečeno bunare, a posto smo na zadatku bili samo nas dvojica minera, to sami nismo mogli izvršiti, pa su nam iz Tuzle poslali oko 150 ljudi, starijih civila, da nam pomognu. Nas dvojica smo obilježili mjesta za mine a oni kopali rupe, a kad je trebalo postaviti eksploziv začula se nedaleko od nas mitraljeska paljba. Ljudi su se uplašili i uspaničeno počeli moliti da ih pustimo kući. Iako nije bilo mjesta panici, pustili smo ih, a kad su oni otišli, mi smo nastavili sa radom - postavili eksploziv, zatrpalili bunare, razveli detonirajući štapin, postavili kapsule i sporogoreći štapin. Zbog gusto postavljenih mina postojala je opasnost da pri paljenju dođe do povrede, tim prije što se nije imalo gdje skloniti, osim u plitki jarak pored puta. Imajući to u vidu, prihvatio sam prijedlog moga druga da ja izvršim paljenje, jer je on bio hranilac porodice a ja tada nisam imao obaveze te vrste.

I pored opasnosti nisam sumnjao da zadatak neću izvršiti, prethodno sam svaki put, prije paljenja, osmotrio gdje se mogu skloniti, vodeći računa da sporogoreći štapin bude toliko dugačak da se na vrijeme mogu skloniti. Pri eksploziji kamenje je letjelo na sve strane, ali nisam povrijđen. Sva paljenja su uspjela, a učinak je bio različit.

Treći događaj se zbio opet na putu Kozluk - Zvornik. Trebalо je porušiti armirano-betonski most (zaboravio sam bližu lokaciju) i postaviti protivtenkovske mine ispred i iza mosta u pravcu Kozluka. Pripremili smo most za rušenje, postavili eksploziv, štapin, detonatore. Poslije je slijedilo postavljanje minskog polja. Izvršio sam lično paljenje i povukao se do obezbjeđenja. Izvođenju miniranja mosta prisustvovao je i komandant Bataljona 21. brigade Ruvejd Salihović. Nakon eksplozije pošao sam da provjerim da lije most porušen, najviše zbog toga što je eksploziv postavljen bez ikakvih proračuna. Komandant me je odvraćao. Ipak sam otišao, bolje reći otrčao do mosta. Već se čulo približavanje tenkova. Pogledao sam most i kad sam se trčeći vraćao po instinktu, u djeliću sekunde, shvatio sam da se nalazim u minskom polju. Da ne bih nagažio na minu, koju sam svojom rukom postavio, bacio sam se u jarak pored puta, koji je na tom dijelu bio prilično dubok i pun vode. Sreća, nije došlo do eksplozije, ali sam se poštено okupao. Mlad sam bio, pa su i refleksi dobro radili.

I četvrti događaj se takođe zbio na putu Zvornik - Tuzla, i to na dijelu Snagova, prema Capardama. Trebalо je postaviti mine. Lično sam kopao rupe i postavljao protivtenkovske mine sa upaljačima i zatim ih zatrپavao. Inače, taj minerski posao bio je toliko uhodan, da se tako reći radilo rutinski ali i stručno, jer smo svi završili minerski kurs i stekli određeno iskustvo. Pri rušenju nismo pravili nikakve proračune, jer nije bilo ni vremena, a kod minskih polja nismo pravili nikakve skice, jer takođe nije bilo vremena, uviјek je bilo pod hitno i prema nastaloj situaciji. Sa minskim poljima i rušenjem drvenih mostova nije bilo problema, ali je bilo problema sa armirano-betonskim konstrukcijama kod mostova. Kod ovakvih mostova nije se imalo vremena niti opreme da se izbuše minskе bušotine ili komore, nego se eksploziv polagao direktno na beton i površinski zatvarao, ali je to bilo vrlo slabo začepljenje. Na pomenu-tom mjestu postavljeno je više minskih polja, a kad je prestala potreba da mine i dalje budu na tom dijelu puta, naređeno je da se sve izvade i demontiraju. Međutim, to je već predstavljalo problem jer, kao što sam već rekao, nismo pravili skicu minskog polja, a nismo ni raspolagali minodetektorima za njihovo otkrivanje. U međuvre-

menu bi se put zaledio, pa se nisu mogla primijetiti mjesta gdje su mine zatrpane. Da bismo ih povadili i demontirali, morali smo prvo put odlediti. Tada bismo zamolili domaćine iz obližnjih kuća da, u što većim loncima, dobro ugriju vodu i donesu na cestu, a kad su mještani to učinili sipali smo vruću vodu po cesti. Na mjestima gdje su bile mine dolazilo je do ulegnuća materijala kojim je mina zatrpana, pa smo odmah pristupili njenom vađenju. Tako smo izvadili skoro sve mine, ostala je samo jedna. Znali smo širi prostor gdje se nalazila, ali na isprobani način nismo mogli daje pronađemo, pa se morala prokopati cesta. Sutra smo iz Komande mjesta u Zvorniku dobili traženu pomoć. Stiglo je oko 30 ljudi. Trebalо je da u dužini oko 30 metara prekopaju put, ali da pri tome ne udaraju pijukom odozgo, nego sve sa strane da bi se izbjegla eksplozija ukoliko naiđu na minu. I pored upozorenja, primjetimo da jedan čovjek udara odozgo. Utvrđismo brzo da je bio pivan. Odmah je bio odstranjen i vraćen u Zvornik. Ubrzo smo naišli na tu zadnju minu, izvadili smo je i pažljivo odstranili upaljač.

BRANKO OBRADOVIĆ

Branko je rođen u Bogutovu Selu 1926. godine, u porodici rudarskog radnika Tome. Četiri razreda osnovne škole završio je u Bogutovu Selu 1938. godine, a mesarski zanat u martu 1941. godine. Radeći u Ugljeviku, uključuje se u aktivnosti koje vodi Ujedinjeni radnički sindikat, pod uticajem KPJ. Kada se zaratilo, vratio se kući. Teror ustaša, hapšenja, progona u logore smrti, pokrštavanje Srba, Brano je doživljavao kao ličnu tragediju. U letu 1941. godine uključuje se u aktivnosti koje pokreće i vodi KPJ, te se čvrsto opredeljuje za NOP, kao i cela porodica Obradović. Četničku izdaju, početkom 1942. godine, Branko osuđuje i među meštanima razobilječava. Takvim ponašanjem stiče simpatije poštenih i časnih seljaka. Njegova aktivnost, na liniji NOP-a, pada u oči četnicima. U toku 1942. godine češće je od izdajnika upozoravan, uz pretnju da će biti kažnjen.

U proleće 1943. godine, Branko je borac - partizan u Trećem majevičkom NO partizanskom odredu, pod komandom Veljka Lukića Kurjaka. Brzo je naučio kako se rukuje puškom i puškomitrailjezom. Istiće se u napadu i likvidaciji neprijateljskog uporišta u školi, u selu Popovi, u maju 1943. godine. U borbi sa 3. domobranskom pukovnjom, 11. juna 1943. godine u Donjoj Čađavici, Branko, među prvima, upada u borbeni poredek neprijatelja, stvara među domobranima paniku i utiče na njihovu predaju. Tu Branko dolazi do puškomitrailjeza, od kojeg se neće rastati sve do odlaska na dužnost komandira čete. U napadu na utvrđenje u Ugljeviku, 16. juna 1943. godine, Branko je u grupi bombaša koji likvidiraju neprijateljske posade u bunkerima i rovovima. U tim borbama mlađi radnik, borac, puškomitrailjezac, bombaš Branko, je skojevac i kandidat za člana KPJ.

Dvanaestog jula 1943. godine, njegov bataljon ulazi u sastav 15. majevičke NOU brigade. U ovoj brigadi on je puškomitrailjezac, neustrašiv borac. Istiće se u borbama koje Brigada vodi u Posavini, Trebavi i Ozrenu. Posebno se ističe u napadu i likvidaciji neprijateljskih uporišta u Gračanici i u Gradačcu. U borbama za oslobođenje i odbranu Tuzle, od 2. do 6. oktobra 1943. godine, 15. maje-

vička brigada zatvara pravac Doboј - Tuzla. Vodi trodnevne borbe protiv nemačkih jedinica - nemačke pukovske grupe »Fišer«, koja se iz Doboјa probijala prema Tuzli. Bile su to vrlo dramatične borbe, u kojima je, 5. oktobra, teško ranjen komandant 15. majevičke NOU brigade Ratko Perić.

Početkom decembra 1943. godine, Branko je komandir 1. voda, 2. čete, 1. bataljona u 4. majevičkom NO partizanskom odredu. U novoj jedinici, na odgovornoj dužnosti, Branko je sa svojom »zbrojovkom«. U borbama koje vodi 4. majevički NO partizanski odred, u zimu 1943. godine i proleće 1944, u rejonu Srebrenik, Koraј, Zabrdje, Ugljevik, Teočak, Rastošnica, Požarnica, Površnice, Lopare, protiv četnika i ustaša zapažena je Brankova samoinicijativa i hrabrost. Vod Branka Obradovića posebno se ističe u borbi protiv pripadnika 13. SS divizije i četnika, štiteći našu bolnicu 11, 12. i 13. aprila 1944. godine na Međedniku. Bila je u toku 7. neprijateljska ofanziva, koja je u istočnoj Bosni trajala šest meseci.

Jake snage 13. SS »Handžar« divizije, domaći izdajnici, četnici i ustaše, prinudili su 4. majevički NO partizanski odred da vodi borbe odvojeno po bataljonima. Od 14. aprila do 7. maja 1944. godine, 1. bataljon Odreda vodio je Vrlo teške danonoćne borbe protiv SS jedinica i četnika u rejonu Udrigovo, Bogutovo Selo, Dragaljevac, Zagoni (Zagonske šume), Obrijež, Bjeloševac, Pilićke bare, Peljave, Grujičića brdo, Trnačko brdo, Pirkovci. U tim borbama došlo je do osipanja boraca, pa se Bataljon, usled gubitaka i dezterstva, sveo na 67 boraca, među kojima je bio i Branko Obradović, član KPJ od januara 1944. godine. Noću 6/7. maja 1944. godine, Bataljon je morao u pokretu na Međednik preći cestu Čelić - Lopare. Sa Bataljonom se nalazio zamjenik komandanta 38. divizije Ratko Perić. On je predložio da se varkom izbjegne vatreni sukob sa neprijateljem, koji obezbjeduje cestu i most kod Mačkovca. Branko je, sa pet odabranih boraca, dobio zadatak da zavara četničku stražu. Prišao im je, započeo razgovor. Na pitanje odakle su odgovorio je da su iz Tobuta, da idu u Jablanicu da malo pročešljaju taj teren. Dok je Branko, oči u oči sa četnicima, vodio ovaj razgovor, dotle je ubrzano, ispod mosta, prošao Bataljon i grabeći dolinom Jablaničke reke nastavio prema Međedniku. Iznenada, začu se kratak rafal Brankove »zbrojovke«, a ubrzo posle toga njegova grupa u zaseoku Vidovići stiže Bataljon. Ratko ga ukori za pucnjavu, a Branko uzdržano objašnjava da mu se učinilo da su četnici posumnjali i počeli se došaptavati, pa je odlučio da ih preduhitri. Kasnije smo saznali da je Brankov rafal usmrtio dvojicu četnika i trojicu ranio.

Hraneći se bukovim lišćem i sremošom, Bataljon od 7. do 17. maja 1944. godine kreće u rejon Međednika. Noću 17/18. maja prelazi cestu Lopare - Tuzla i na Busiji ulazi u sastav 17. majevičke NOU brigade.

Branko je u 2. bataljonu 17. majevičke zamenik komandira 3. čete. Brigada vodi borbe protiv SS jedinica i četnika u Birču, na Romaniji, oko Srebrenice i Bratunca, Kladnja, Olova, na Ozrenu i Trebavi. Branko u tim borbama služi za primer, hrabrošcu i izdržljivošću. Više je puškomitrailjezac nego starešina.

Drugi bataljon 17. majevičke, 19. septembra 1944. godine, ulazi u sastav 21. tuzlanske brigade. U Brigadi je i Branko. On je u jurišnoj grupi koja, noću 19/20. decembra 1944. godine, razbija nemački bunker i otvara prostor za ubacivanje 21. brigade u Zvornik, a zatim na Borogovu, sa Četom vodi petočasovnu borbu sa četničkom grupacijom Draže Mihailovića. Smenuju se sudari, prsa u prsa, a nešto kasnije i u Kovačevu Selu, a zatim sa Četom izbjiga na Busiju. U toku februara 1945. godine, Branko je u borbama sa nemačkim snagama na Jaseniću i Snagovu, zatim u borbama za oslobođenje Sarajeva hrabro vodi Četu, čiji je komandir od novembra 1944. godine. Branko je 16. aprila 1945. godine odlikovan Ordenom za hrabrost, a pre toga Medaljom za hrabrost. Kad je primio Orden, rastao se od »zbrojovke« i uzeo nemački šmajser u ruke. Kao starešina komandu »Napred«, zamenjivao je »ZA MNOM! Napred«. To je bila njegova vrlina, koju su borci izvanredno cenili.

U borbi protiv četnika Draže Mihailovića, 4. maja 1945. godine, u rejonu Fojnice, Branko je teško ranjen. Umro je u Vojnoj bolnici u Sarajevu, 5. maja. Nije imao ni 19 godina.

Brankovo ime uklesano je krupnim slovima u spisak boraca Majevice, na spomeniku u Vukosavcima.

PISMA RATNIM DRUGOVIMA*

NIKOLI, VODNIKU

Dragi moj vodniče! Nismo se vidjeli ni čuli četrdeset godina i više. Žao mi je ali kad malo razmislim, možda je i bolje tako, sve se mijenja pa i čovjek, možda si se i ti promijenio, ne na izgled, a ja tebe volim onakvog kakav si bio onda u Prvom vodu, Prve čete, Drugog bataljona, kakvog sam te iz tih dana ponio i do današnjeg dana odnio u svom sjećanju. Kažem, možda je bolje tako, jer mnogi su se promijenili. Može biti i ja, ne znam.

Rekoh da ne mislim na izgled, pa ipak da podem od toga. Kad sam te prvi put video, to jest, kad su me iz Odreda prekomandovali u Brigadu, pitao sam se: kaže kako ovaj čovjek trči, kako kad se juriša i kad se bježi, bilo je i jednog i drugog - nizak zdepast, kao komad nekakve stijene slučajno odlomljen, hod ti trom, a ni riječ ti nije brza. Odgovor sam dobio u prvoj borbi u kojoj smo bili zajedno, kad smo ono na Lohinji Pjanićeve ustaše ispred punih kazana masnog graha otjerali, pa su i taj grah povečarli, tada je to bilo, načudit se nisam mogao tvojoj brzini, vještini i okretnosti, činilo mi se da si sav od nekakvih opruga. I prije sam znao, a tada sam se još jednom uvjerio da nije važno je li čovjek nizak ili visok, vitak ili zdepast, nije to važno za ratnika, a još manje za čovjeka, pogotovo kad su ratnik i čovjek isto, to jest, kad neko ratuje zato što je čovjek. To je, vodniče, ono zbog čega sam te do ovih dana i ovih svojih godina donio i što me navodi da ti napišem ovo pismo.

Došao je u Brigadu, ti se toga sigurno nećeš sjetiti, uputiše me u Prvi vod, Prve čete, Drugog bataljona. Ti mi vodnik. Reče mi u koju će desetinu i ko mi je desetar a njemu, kad na tvoj poziv dode, evo ti Novajlja, pomozi mu da se snade, pripazi ga. Ti time završi, a ja sa desetarom do desetine. Okrećem se i gledam oko sebe, nikog ne znam, nikome ime ne znam do tebi, komesar Boro mi

* Ličnosti u ovim pismima su autentične, dogadjaji samo u osnovi, autor je dao svoj doživljaj tih dogadaja i svoj odnos prema njima poslije 40 godina. To znači da je iskaz slobođan, bez strogih pantografskih ograničenja.

rekao vodnik ti je Nikola Šumar, Boro svakako znaš, to je onaj visoki Dalmatinac što nas je učio da pjevamo Marjane, Marjane i Poranila djevojčica, golube da hrani... E da ne zaboravim, Boro ti je volio pokmez od jabuka, onaj fini, gusti, a u selima kroz koje smo prolazili tog pekmeza u izobilju, samo valja ući u kuću, pa okolo naokolo, razgovor dovesti do pekmeza da se sam domaćin sjeti i ponudi, jer partizansko nije drugačije. Muslimanska sela ja Musliman, Boro kaže da ja znam kako u muslimansku kuću treba ući, kako pozdraviti i kako razgovarati, pa da mi to zajedno, pekmeza radi. I tako, uđemo mi, ja nazovem selam, i to po propisu: selam alejkum a domaćin alejkumu selam, merhaba, merhaba, pa se za zdravlje pitamo i ja kažem: šućur elhamdulilah i Boro sam naučio, i to je on baš dobro i izgovarao, pa razgovor krene, čovjek je ono što je sav i dragi mu je kad je i drugi čovjek u nečem isti kao i on: poteče razgovor o svemu i svačemu, bilo je tu i naše propagande, da se savjest umiri, a na kraju dogura se nekako do pekmeza, negdje brže, negdje sporije, negdje pekmeza samog sa kukuruzom, a negdje i slatka kajmaka u njemu, a to je već bilo pride, ne znam da li bi se Boro naljutio što ti ovo ispričah, nisam do sada nikome, dove mu to kao neka njegova mana, a i moja, ali koliko ja znam Boro drugih nije imao. Ti ga znaš bolje, duže ste bili zajedno.

Skrenuh ustranu...

Javih se ja tebi, kako mi Boro reče, rekoh ti ime i prezime i odakle sam i iz koje jedinice sam došao, ti iz torbe izvadi nekakvu svesku, izlomljenu, iskrzanih korica, dade mijeh i reče da se upišem u nju.

Kad sam je otvorio, zastao sam. Nešto neugodno je prostru-jalo i mozgom i tijelom, na stranicama imena i prezimena boraca, očeva imena, godine i mjesta rođenja, na kraju svakog reda malo prazna prostora sve je to u redu i nisam zbog toga pretrnuo, u tom spisku Prvog voda, Prve čete, Drugog bataljona dosta precrtanih imena, a u onom praznom prostoru na kraju iza tih imena datum, nazivi mjesta i još što-šta sve nevještim rukopisom napisano, pa nisam uspio u hipu da pročitam. Izginuli ljudi, nema ih više, pa ih ti na spisku precrtao, nek se zna da ih nema, nek se odmah vidi kad se sveska otvori, a ono na kraju datumi i mjesta pogibije, nek se i to zna. Da se u ratu gine, bilo mi je jasno, imao sam prilika da vidim poginule i prije nego što sam došao u Brigadu, nije, dakle, susret sa smrću izazvala u meni to neugodno osjećanje, već susret sa tim tvojim spiskom u koji treba sam da se upišem, u šta se to upisujem, hoće li ovako i moje ime biti precrtano, zašto mi dade da se sam upisujem, htjedoh da ti vratim tu svesku i da ti kažem da me ti pišeš,

da je to tvoj posao, a nije moj, uzdržao sam se, uzeo komad olovke
što si mi pružio, čitko upisao sve podatke, o sebi, vratio ti svesku.

Bio je to neki tvoj red, neki zakon koji si ti donio. Kad smo
se sprijateljili, objasnio si mi, u ovu vojsku se dolazi dobrovoljno,
niko nikog ne poziva i ne prisiljava, niti dovodi pa, kad je tako,
neka se svak u tu vojsku sam upiše, svojom rukom. I još tako ja vi-
dim koje pismen ko nepismen, koje dobro, a ko malo pismen, tako
je bolje nego kad pitam, čovjek se postidi, znam to po sebi, nije li-
jepo čovjeka dovoditi u nepriliku, ovako čim, vidim da se čovjek kol-
leba, da onu svesku okreće i prevrće i da ne zna šta će s olovkom,
ja uzmem pa ga upišem, a njemu kažem: iz ove vojske nećeš dok ne
naučiš da pišeš i čitaš, i ja sam tako, nisam baš stoposto pismen, ali
dobro je, ako zatreba više - naučiću, ako prezivim u selo ču, na svo-
ju zemlju, seljaku ne treba mnogo, toliko da zna pročitati poziv iz
opštine i potpisati se, zemlji ni toliko, njoj ne treba ni pisar, ni pop,
ni komesar već dobar težak. To si ti rekao tada, možda si poslije
promijenio mišljenje, odavno se ne misli tako, odavno zemlja želi
težaka, ali to je druga priča, ostaviću je za drugu priliku, sad da se
vratim u desetinu.

Kad me ti predate desetaru, on zovnu jednog borca, Đorđe
mu bilo ime, tu je živ i zdrav, ponekad ga sretнем, veli mu: Đorđe,
evo ti pomoćnika, primi ga, nauči što treba, ja priđoh Đordu, po-
zdravismo se lijepo, pred njim na šatorskom krilu rasklopljen mit-
raljez šarac, u ruci krpa, čisti ga, dade i meni komad krpe, de da za-
jedno očistimo, pa ćemo ga sklopiti, pa ču ti pokazati kako se puni
redenik i kako se drži dok se puca. Tako i bi i tako ja postadoh po-
moćnik mitraljesca Đorda, ne znam da li ga se sjećaš, to je onaj što
se na Majevici bio oguzo, tj. od vrućine i hodanja spalila mu se koža
među nogama, pa hodao raskrečen i psovao rat i onog koji ga izmis-
lio, muka ga bilo gledati, a muka ne smijati se, gledajući ga onda
u jednom selu Ruža, bolničarka, našla neku babu što pravi meleme,
baba napravila melem, Đorđe skinuo gaće, raskrečio se kao žena
kad rađa, među nogama mu meso kao spečeno, bože sačuvaj, Ruža
ga maže, on zapomaže, što od bola što od muke, on mitraljezac,
momčina, a cura mu zavlači ruke tamo gdje ne treba, i maže ga iz-
među guzova, Četa se tresla od smijeha.

Opet sam zabasao. Moram se vratiti na početak. Ali, da ne
dužim, preskočiću dan-dva i toliko noći, moram ispričati priču o
jednoj noći koju nikad nisam zaboravio, zbog koje ti, uostalom, i pi-
šem ovo pismo.

Poslije nekoliko dana maršovanja po podmajevičkim selima,
Brigada se skrasila u jednom od njih, smještenom na lijepoj padini

s koje pogled puca prema Posavini. U tom selu, u školskom dvorištu, za nas novajlije organizovana obuka u stražarenju. Poredalo nas na odstojanju od petnaestak metara jedan od drugog, svakom od nas dati posebni znaci raspoznavanja, a onda jedan stariji borac, bio je podoficir u vojski Kraljevine, krenuo od jednog do drugog, svaki od nas ga dočeka uzvikom stoj, on kaže stao sam, a mi onda pitamo koje, on odgovori, a mi mu kažemo naprijed, pa kad se približi, tražimo znake raspoznavanja. Tako cijelo prije podne stoj, ko ide itd. U Odredu ove obuke nije bilo, nisam ni stražario, ne znam zašto, biće što sam bio kao nekakav kurir, pa pošto nisam prošao tu obuku, ni u Brigadi me do tog dana, odnosno do poslije te obuke nisu slali na stražu. Te noći, iza te obuke, poslaše me. Do stražarskog mjeseta doveo me desetar, smijenio ja druga, oni taj drugi i desetar upozorili me na što posebno da pazim i da se mnogo ne krećem, da ne izlazim iz sjene - bila je mjesecina kao dan. Oni odoše, ja ostadol, prvi put na straži, prvi put sam s puškom, prvi put u noći čuvam drugove koji spavaju, znam da okolo ima četnika, slušao sam da se znaju prikrasti stražaru i likvidirati ga, bez pučnja, razmišljam o tome i osjećam kako se ježim, hladno mi a noć je prijatna, jesenja, mjesec na sred neba, sav svoj sjaj upro na ovu padinu, pa se vidi i daleko i iz daleka. Gledam niz padinu prema Posavini, iza leđa mi je voćnjak, u njemu kuća u kojoj je moj, tj. tvoj vod. U voćnjaku zrele jabuke, još neobrane, s vremena na vrijeme, otpadne jabuka, lupi o tie i zakotrlja se niz stranu. Taj tupi udarac podsjeti me na moj voćnjak, na žute samoniklice što isto ovako, u ovo doba, same opadaju, prenesoh se sav u to svoje dvorište, u svoju kuću, u sobu, u kojoj smo mi djeca spavalici, prije nego što bismo zapalili, pogaćali smo kad će pasti jabuka, dok se izbroji do deset do petnaest, ko će bolje pogoditi, mi brojimo, jabuke padaju kad koja hoće, a nama se čini kao da u tome ima neki red, kao da ima neki ritam padanja, brojimo i pogaćamo, dok ne zaspimo. Nisam ni primijetio da sam počeo da brojim i da sam se sav usredsredio na isčekivanje tog pada, tog dragog tupog udarca što me prenosi do top-line roditeljske kuće, duh mi plutao između ta dva doživljaja i pozivao ih, bio sam na straži, a nisam stražario, nisam primijetio ništa sumnjivo, sve dok neka ljudska prilika ne iskoči iza ograda i u trenu mi cijev automata uprije u trbuhi, zinuo sam da nešto izgovorim, da viknem, šta li, i u tom sam prepoznao tvoj lik, a i ti si progovorio: »Ne boj se, gotovo je! Skljokao sam se. Ti ostade da stojiš, kao da si stražu od mene preuzeo, sjedim ja i čutim, ti stojiš, nikad mi u životu tišina nije bila tako teška. Ne znam koliko dugo sam sjedio, a kad sam ustao, ti si započeo razgovor, to jest počeo si da

me savjetuješ, pričao si kako su mnogi stražari, naši i njihovi, nepažnju platili glavom, kako su zbog toga čitave čete stradale, da si ti došao da provjeriš kako ja stražarim i da mi pokažeš kako se može prikrasti stražaru, ako nije dovoljno budan, da znaš da si me uplašio, ali bolje je da me ti tako uplašiš nego da me, ne daj bože, ustaša ili četnik uhvate za gušu, stražarenje je najodgovorniji posao u svakoj vojsci, nije to samo stajanje s puškom na ramenu, to je i dužnost i čast, jer oni drugovi što tamo u kući spavaju, vjeruju u tebe, spavaju mirno, jer su sigurni da ćeš ih ti izbuditi ako zatreba... govorio si tiho, samo da ja čujem, lagano, riječi ti se nisu sustizale ni sukobljavale već se očekivale, u tom govoru nije bilo ni poruge ni prijekora, slušajući te činilo mi se da sebi govorиш, a ne meni, straha u meni je polako nestajalo, srdžba što sam je, poslije šoka, osjetio prema tebi topila se u tim tvojim ljudskim toplim riječima, razlivala se po mjesecnoj padini i nestajala.

Kad si otišao natrag, u kuću, bilo mi je žao, iako si me strašno uplašio, s tobom je bilo lijepo, kao da nisam na partizanskoj strazi već na brijegu iznad džamije, gdje smo se mi dječaci uveče iskupljali, pričali i pjevali, razgovarali o djevojkama, hvalili se ukradenim lubenicama i kukuruzima pečenjcima, odakle smo polazili u svoje prve ašikluke, djevojčicama pod prozore, i to po dva po tri pod jedan prozor, jednoj curi, nismo još imali kuraži da sami ostajemo na tom megdanu, da prihvatimo šapat što se kao ove mjeseceve zrake spušta s prozora i pada pravo na srce i dušu, na srce i dušu su meni, druže Nikola, padale tvoje riječi i zato mi je bilo lijepo s tobom i žao kad si otišao, korak ti lagan i mekan kao u mačke. Ne prode mnogo iza toga, a putom od kuće prema meni krenuše dvije osobe, propisno ih zaustavih, bila je to smjena! Pogledao sam na sat, jedva da je prošla polovina, moje stražarske smjene - zatitraše u meni pitanje i sumnja zašto me prije vremene smjenjuju, vodnik ih je sigurno poslao, nema povjerenja u mene, nisam pouzdan kao stražar, je li to kazna i hoće li poslije svega biti kakve kazne, šta će sutra kad se medu borcima pročuje da me vodnik tako iznenadio.

Zatekoh te na kućnom pragu, pušio si. Prvi put sam na straži druže, vodniče, oprosti, mogao sam ostati do kraja smjene, to mi se više neće dogoditi - govorio sam ti, ne toliko da se opravdam, koliko da dokučim zašto si mi poslao smjenu prije vremena. Ajde, ajde, lezi i spavaj, nastražarićeš se, neće se rat tako brzo završiti. Rekao si to tako kao da se prije toga ništa nije dogodilo, rasteretio si me, legao sam i zaspao, kad si ti legao ne znam, znam da si bio budan kad smo mi ustajali.

Nekoliko dana lovio sam razgovore, krišom pratio poglede, ništa sumnjivo nisam otkrio. Na četnom sastanku niko ništa ne reče o onoj noći, kopkalo me što desetar nije ništa govorio, a znao je da sam na stražarskom mjestu smijenjen prije vremena, mnogo kasnije saznao sam da si ti novajlijama stražarenje skraćivao dok se ne naviknu, pa to desetaru nije bilo neobično. Ne otkrivši ništa, zaključio sam da ti, druže Nikola, moj vodniče, nisi nikome ništa ni rekao o ovoj mojoj prvoj straži, o tom mom prvom boračkom i vojničkom ispitu - na kojem sam pao. Bilo je, poslije toga, u mom životu dosta ispita koje nisam položio, i uvijek mi je to teško padalo. Taj ispit, druže Nikola, koji pred tobom nisam položio, jedini je drag nepoloženi ispit u mom životu, jer da sam ga položio ne bih, možda, otkrio, još jednog čovjeka, a otkriti čovjeka najljepše je što se može doživjeti. Ispalo je da sam ja tim svojim nepoloženim ispitom na velikom dobitku.

Ovo pismo sam napisao da ti za taj dobitak kažem. Hvala.

DRUGU VAJI, ČETNOM KUVARU

Dragi druže Vajo,

Lani je bila 40-godišnjica kako smo se sreli, a ove - kako smo se rastali. Završio se rat, ti se vratio u svoje selo u Semberiji, svojoj zemlji crnici, a mene vjetrovi poslijeratni vijali po Bosni i Jugoslaviji i po poslovima. I nikada se nismo sreli.

Ja tebe, druže Vajo, četni kuvaru, nisam zaboravio. Ne znam da li bi se ti mene sjetio. Ali, to nije važno. Ne pišem ti zato da bih te na sebe podsjetio, već zato da se ne zaboravi ono po čemu sam te zapamtio i po čemu te i danas nosim u srcu.

Kad je, ono, nakon oslobođenja Tuzle, formirana 21. tuzlanska brigada, mene iz Odreda prekomandovaše u 2. bataljon Brigade, koji je u njen sastav došao iz 17. majevičke, obreh se u Prvoj četi tog bataljona. U Odredu bilo mnogo mojih poznanika, komšija, rođaka, u Bataljonu - nikog poznatog. Bože, jest mi bilo teško. I da ti, druže Vajo, nešto priznam, sada, poslije 40 godina. Bilo me strah; u četi gotovo sve Srbi. poneki Hrvat i to Dalmatinac, kao što je bio komesar Boro, Dalmatinac... ja - Musliman, onda sa malim »m«. Poslije sam video da ima još nekoliko »naših«; najprije sam saznao da je Simun u stvari Semsudin, sjećaš ga se, bio je mitraljezac, poginuo je prije nekoliko godina u saobraćajnoj nesreći. Eto, bilo me strah: Oprosti mi to, i neka mi za taj strah oproste svi drugovi iz Čete i Bataljona, molim ih sada, poslije 40 godina!

To, usput, sjetih se, nije to ono zbog čega ti pišem. Nešto je drugo.

Kad sam ja došao u Prvu četu Drugog bataljona 21. tuzlanske brigade, ti si u njoj tada, i do kraja, bio kuvar. Krenu Brigada u akcije, tj. u borbe. Bilo je borbi i akcija i u Odredu, ali u Brigadi je to nešto drukčije. Meni se tako činilo, a možda i nije, borba je borba i kad zviždi oko glava svejedno ti je jesи li u Brigadi ili u Odredu. Zaredali mi po podmajevičkim selima i po Posavini i po Ratišu, ime mu tako ostalo još od onih vremena kada su Bosanci na njegovim kosama dočekivali Ugare i s njima se pregonili. a možda i poslije. Mi se tada pregonili sa ustašama, i četnicima, i domobranima i Pjanića legijom; bilo je i Čerkeza na konjima, a što je s njima bilo gadno; privije se uz konja pa kao sumanut galopom prema nama, puca, ne znaš kako ni odakle, kao da iz konjskih sapi puca; Blagoje bi govorio, ljudi, ne znam kako da ga gađam, žao mi konja, ne mogu u njega, što je ajvan kriv; to je onaj Blagoje što mu je šajkača bila natučena na glavu i pokrivala vrhove ušiju, a na njoj, naprijed, petokraka kao težačka šaka. vidi se sa kilometra; na Moranjcima mu metak odnio dio kosti iznad uha, tada sam ga prvi put vido gologlava; preživio je!

U tim selima je bilo hran[^]. Vojska se hranila dobro, ne baš redovno, ponekad po cijeli dan ni zalogaja; nije to ništa, govorili ste vi stariji, što ste prošli kroz petu i šestu neprijateljsku. Ja sam. druže Vajo, ti to znaš, pored te hrane, najčešće bio gladan! Ti si svakog dana, kad si kuhao, kad se to moglo, u tvoj kazan ubacivao četvrt svinjčeta - svinja na Bataljon. u njemu tri čete i komora. Ja. musliman sa malim »m«, za veliko se onda nije znalo, bivši učenik medrese, nisam mogao da jedem svinjetinu, niti hranu pripremljenu sa svinjetinom. Dolazio sam na kazan, uzimao svoj komad kukuruze, ti mi u zdjelu sipao varivo s mesom, ja stajao u stranu, jeo kukuruzu, a krišom bacao ono varivo i meso. tako u početku, poslije sam bacao samo meso i bilo mi žao što bacam, neko bi pojeo, pa sam tebi, kuvaru, kad sam se malo oslobodio, govorio, nemoj mi mesa, već samo čorbe, pa sam to jeo sa kukuruzom i sa strahom; islam zabranjuje svinjetinu, islam je vjera božja i od boga me bilo strah, jeo to, ja dolje, a ono hoće gore, i tako iz dana u dan. Onda si me ti. druže Vajo, nekako lijepo, blago upitao, zašto sinko ne uzmeš komad mesa, krtine, ako ti se od masnoće muči, nećeš izdržati na samoj čorbi; nevolja je i bog to zna, oprostiće! Najprije sam te pogledao. Bio sam iznenaden; zatekla me nespremnog tvoja riječ i tvoj pogled, iskreno brižan. Ne mogu, druže Vajo, ja bih, ali mi se gadi, i ovako hoću da izbljujem sve iz sebe... Ti si opsovao rat i onog ko ga

je izmislio da se insan ovoliko muči; ja sam se udaljio i nisam čuo šta si još govorio i psovao, čuo sam kako su te borci, moji drugovi, zadirkivali, kao što ti to psuješ rat kad ne ratuješ već hranu kuhaš i kad si uvijek uz kazan i nisi gladan i ne zviždi ti oko ušiju i tako nešto; šalili su se, svi su oni znali da nije tako, da je tvoj rat teži nego njihov, tj. naš, da tebi, kad u selo dodemo i legnemo, valja obrrok spremiti i izbuditi nas i dijeliti nam, a mi te psujemo što si nas budio radi nekakve čorbetine i komada kukuruze, ako ga je bilo; umoran čovjek ne zna šta mu je slade - san, ja li zalogaj, i taman si podijelio i oprao kazan i da se i ti spustiš, a komandir zaviče - pokret, mi za oružje, ti tovari kazane i hranu, mazga se rita, leda joj se nisu odmorila.

A sad da kažem ono glavno. Sutradan, nisam baš siguran da je bilo sutradan, nije važno, stadoh u red za ručak, gladan kao i svi, ti daješ punu kutlaču krompira i mesa, pomiješali se mirisi, ja spreman na svoj krompir, a smeta mi miris svinjetine, i tako dođoh na red. Ti me pogleda, pa zadrža kutlaču, kao daja sad gledam, na pola puta između kazana i moje zdjele i reče mi da izadem iz reda i da sačekam tu, kraj kazana. Izašao ja i stojim, mislim što li mi ne dade, što li se nakanio, pitam se, a odgovor ne znam, ne mogu da dokučim. Kad i komesar Boro primi svoje sljedovanje, vazda je zadnji bio na kazanu; bogami nije bilo lako biti komesar, kad i on primi svoje, ti odloži kutlaču, ode do samara, iz kostrijetne torbe u kojoj si nam hljeb nosio, izvadi nekakav smotuljak u prtenoj krpi, krpa zamašćena, bože šta lije to, mislim; ti odmota, u rukama, blagoslovene da su ti, ukaza se pečena kokoš, žuta, nije kao ove danas, modre i prozirne; razli se miris od nje, oči Čete stadoše; što ste se zablenuli, žderite to svoje, kao da nikad pečenu kokoš niste vidjeli. Niko ništa ne progovori; evo sinko, osjeću ti komad pa pojedi, ostaviću ti i za sutra, otkad mesa nisi okusio, pa opet kad se bude moglo, dok se ne privikneš...

Ja tebi, druže Vajo, četni kuvaru, ne mogu opisati ni opričati kako si ti mene tada nahratio. U neznani sam ja pojeo onaj komad kokoši i komad kukuruze i ne znam jesam li bio sit ili nisam. Dušu si ti meni, Vajo, seljače iz Semberije, domaćine, dušu si ti meni nahratio; u prsa mi ušlo nešto golemo, činilo mi se da će pući od ljudske ljepote što se po meni razlivala i širila; Četa oko mene, sva mi postade draga, i Risto zvani Mrconja koji nikome ništa nije otčutan pa ni komandiru, i mali Savo, bio malen a hrabar, pa Petar što je titovku nosio zabačenu na potiljak, i Nikola Šumar, vodnik, i Blagoje, i Đorđe mitraljezac, bio sam mu pomoćnik, i Šimun, tj. Šem-sudin, i Hercegovac, i Hamdija mitraljezac i Jevto delegat i Anda,

a da o bolničarki Ruži i ne govorim; zarobiše je četnici kod Kozluka; sprovodila ranjenike i nije htjela da se odmakne od ranjena Sulejmana, tijelom ga zaklanjala pa i nju ubili, još prije toga sam tu četu zavolio, o tome ču nešto više reći kad budem pisao Nikoli Šumaru; ti im tada otvorio put i svi oni, na čelu s tobom, umarširali u moju dušu; ona se proširila, mogla je primiti čitavu Četu i više; umarširali ste da ostanete tu do današnjeg dana, do smrti moje; da mi je da vas prije toga, te smrti što mora doći; da vas prije toga smjestim u duše svojih sinova, da ne odete sa mnom pod zemlju; dobrota ljudska ne smije umrijeti i ne smije se pokopati; ja nemam pravo da tvoju dobrotu zatvorim sam u sebe, pa da ona umre sa mnom.

Nije ovo fraza, tako mi one pečene kokoši i onog jesenjeg dana, sunčanog i toplog u kojem se u mene naselilo i nastanilo bratstvo i jedinstvo; o tome sam ja što-šta čuo i prije odlaska u partizane, govorilo se i u Odredu i Brigadi na četnim sastancima; meni se kroz drijemež što me, kao i druge, hvatao dok je komesar govorio, činilo to kao nešto što se tiče nekog drugog, ne nas tu, u toj četi, nešto što partizanski borac mora naučiti i onda drugima tumačiti, meni to sa tumačenjem drugim nije bilo novo, u školi u kojoj sam bio tome su me učili, sve što naučiš moraš naučiti tako i da drugim znaš kazati, to je dobro, šta čovjeku vrijedi to što zna ako drugom čovjeku ne umije predati. Ja ne znam što si ti znao o bratstvu i jedinstvu, jesli li uz tvoj kazan i uz tvoju mazgu mogao nešto naučiti, ne sjećam se da sam te viđao na četnim sastancima; dok smo mi sa stankovali i napola uha slušali komesara, ti si kuhao čorbu ili sa ekonomom išao po selu, od kuće do kuće, sakupljao hranu; ne znam, kažem, što si o bratstvu i jedinstvu znao, ali znam da si ga umio praviti, proizvoditi, kako bi se to danas reklo, ponašao si se po njemu; dječaka, partizana, svog saborca, koji nije mogao da jede svinjetinu nisi tjerao da jede, nisi ga ni grdio, nisi ga ostavljao da gladuje više nego što se moral, nabavio si kokoš i ispekao je i davao mu komad po komad, od obroka do obroka, činio si to više puta dok se dječak nije privikao, a privikao se zahvaljujući tebi; razmišljao je: kad čovjek tako dobar to jede - grijeh ne može biti, niti grijeh ne može biti u tome; grijeh je negdje na drugoj strani.

Nikola Šumar, moj vodnik, pisaću mu dok stignem, mnogo poslije toga mije pri povijedao kako si ti za onu kokoš domaćici dao engleski džemper što si ga na Milan planini dobio. Ponekad pomislim da bi bilo pošteno da kupim kakav lijep džemper i da ti ga poklonim, znam da se time ne bih mogao odužiti, veliko je moje dugovanje tebi, druže Vajo, četni kuvaru.

Hvali ti!

Draga, od svih voljena, Ružo! Bio sam dužan da te se ovako sjetim prije dvije godine, na četrdesetgodišnjicu tvoje pogibije. Namjeravao sam, ali ne uradih, a kad nešto namjeravaš pa ne uradiš, kao da nisi ni namjeravao. Čovjeku se uvijek čini da je preče ono što je pred njim, da to mora stizati i stići, jer ono što je iza njega, što je prošlo, ne može pobjeći. Da nije baš tako, dode mu u pamet prekasno, kad život kao kakva krpa brisalica izbriše dobar dio prošlog, onog što je bilo pa više nije i neće biti, kad se sjećanja počnu mutiti i miješati, pa se ne razaznaje šta je čemu početak i šta kraj. Eto, ja se već ne sjećam kako sam te upoznao, kad sam te i u kojoj prilici prvi put vido i sve mislim da sam te oduvijek poznavao i znao, onako kao što se znaju roditelji, braća i sestre i drugovi iz djetinjstva. Ne znam ti ni prezime, ni mjesto iz kojeg si; zaboravio sam ili, možda, nisam nikada ni znao; mislim da mnogi borci to nisu znali, nije nam to trebalo, bilo nam je dovoljno što si Ruža i što si bolničarka i da nikog ranjenog nećeš ostaviti da neprijatelju dopadne šaka. Zato su mi, valjda, u sjećanju ostali samo tvoja pojave i neki događaji u kojima si ti bila glavna, koje sam vido ili o kojima sam slušao.

Lice puno, ni lijepo ni ružno, već onako, između toga; bujna crna kosa što uokviruje lice, kapa titovka, domobranski koporan, hlače neodređenog porijekla u koje su se jedva strpale jake butine, ruke kratke i na njima krupne šake, o ramenu torbica sa znakom Crvenog krsta - uvijek puna, na ramenu nosila; ti si ih zvala - feltrage; struk opasan vojničkim opasačem, o njemu revolver i dvije bombe kragujevke. Eto, takvu sam te zapamlio. Da ostade živa, ne znam kakva bi danas bila i kako bi izgledala. Ali, to nije ni važno; bila bi kao i svaka druga žena, najprije, dobra snajka u seoskoj kući u kojoj se cijenila snaga i ženska kao i muška; bila bi, zatim, dobra majka - tvoja prsa mogla su dojiti po dvoje odjednom, pa na kraju, dobra baka - svojim krilom grijala bi unučad, kao što si »malom« Posavcu u svom krilu zagrijavala promrzla stopala.

Kad god se ovako sjetim nekog od poginulih, ne mogu da se otmem pitanjima: šta bi bio da je preživio, kako li bi se nosio sa životom, šta bi mu još mogao dati, a šta od njega dobiti... Zaludna pitanja, znam, ali sjećanja su jedna rijeka koja ima svoj tok, ne valja je ni zaustavljati ni isušivati razumom, jer kad ona presuši čovjek se zakoprca otrgnut od sebe samog, kao što se riba zakoprca istrgnuta iz vode.

Spomenuh Posavca. On mi je jednu priču o tebi ispričao, da te, docnije, nisam upoznao ne znam da li bih mu do kraja povjerovalo. Pričao je: bila borba na Skugriću, koliko se sjećam. Naši na jednoj, ustaše na drugoj strani. Naši na ledini, ustaše u rovovima. Trebalо ih istjerati i otjerati. Oni se nisu dali. Pucalo se i jurišalo do zore. Badava. U zoru krenuli bombaši, da se privuku prije nego što se razdani. Nisu stigli do rovova: jedni izginuli, drugi se povukli. Na sredokraći, na čistini, ostao ranjen Petar. Bilo već ozorilo, vidjelo se kako Petar hoće da puže, rana teška pa ne može. Onda se, kako mi je Posavac pričao, desilo ono što se čovjeku danas čini nemogućim; čovjeku u ovom miru u kojem život ima neki drugačiji smisao, drugačiji od onog u ona vremena; čovjek je danas okrenut sebi, zagledan u svoje; na putovima do drugog čovjeka izrasta krov, kao što to uvijek biva na stazama po kojima se ne hoda, koje ljudske noge ne gaze. Posavac je pričao: Ruža iskoči iz zaklona, potrča, osuše ustaše po njoj, ona pade, svi su mislili daje i ona gotova, ali ona nastavi da puže prema Petru, ustaše iskočiše iz rovova, potrčaše prema Petru i Ruži, iskočiše i naši, više se ne puca, nabijaju se noževi na puške, skočila i Ruža pa trči prema Petru, stigla do njega, legla na prsa, on joj se natovario na leđa, puže Ruža i nosi Petra kao što puž nosi svoju kućicu' dvije vojske naletjele jedna na drugu, našima pritekla u pomoć Druga četa, ustaše okrenule leda, dosta ih ostalo na ledini, ostalo je i naših, što mrtvih što ranjenih, Petar spasen, na Ruži sve krvavo od njegove krvi kao da je ona ranjena, a nije; sreću neku imala...

Tako mi je pričao Posavac. Pitao sam se: ima li smisla da za jednog ranjenog borca pogine nekoliko zdravih i još toliko da ih dopane rana; u prvo vrijeme nisam imao odgovora, kolebao sam se: ima, nema; što sam više u ratovanje ulazio bivao sam bliže odgovoru da ima, da ne treba ostavljati ranjena druga, a ni mrtva bez velika belaja, da drug tvoj mora znati da ga nećeš ostaviti, da ga četa neće ostaviti; sve bliže mi je bila misao da je to pitanje časti jedne vojske i morala pokreta, da je to onaj široki drum između čovjeka i čovjeka; dati sebe drugom najviše je što čovjek može htjeti i - najmanje, jer drugi čovjek je velik kao što je velik ideal; uostalom, ideal i jeste to, taj drugi čovjek.

Ni ti, ni Posavac, ni ja nismo o tome ovako razmišljali, ovo ja sada mudrujem, vjerujem u to svoje mudrovanje, a ne znam da li bih se tako ponašao i kako bih se ponašao da se sada nađem tamo gdje sam bio prije četrdeset i više godina. Ti si, jednostavno, znala da Petra moraš spasiti, da se ne smije ostaviti, poslije si govorila da ti se u tom trenu pričinila njegova majka kako ga sa kućnog praga,

sva uplakana i uzdrhtala, ispraća u rat... htio on da krene, nije ga mogla zaustaviti; ta majčina prilika te digla, više nisi mislila ni na šta...

Bilo je mnogo prilika u kojima sam mjerio ovu priču što sam je čuo od »malog« Posavca; bio je rastom malen pa ga zvali »Mali Posavac«, a bio je velik drug i hrabar ratnik, nisam ga vidoio od onog časa kada mu je, pod Kulom zvorničkom metak razbio zglob iznad stopala, pa ga na nosilima odnijeli; ne na tvojim nosilima, tebe, Ružo, tada nije bilo među nama. Kako je koja prilika dolazila i prolazila, ta Posavčeva priča postajala je u meni življja, stvarnija, jača, a ti u njoj veća; znao sam tada nešto o Jovanki Orleanki, mislio sam; ona je, ta Orleanka, bila takva kao ti.

U sjećanju mije ona bitka na Jašteriku: Trinaesta SS »Handžar« divizija branila svoje zadnje položaje ispred Save, vodila posljednje bitke pred svoj raspad; jurišala Brigada na njih, oni krenuli u kontrajuriš, izmiješali se, bijemo se nožem i kundakom, samo poneki revolverski pucanj; ti nemaš pušku da biješ kundakom, ni nož da bodeš; imaš nosila nerazvezana pa biješ onim motkama, objema zajedno; naučio Švabo esesovce kako se napada nožem i kundakom i kako se brani od noža i kundaka; nije ih naučio kako se brani od nosila, od onih motki strašnih u tvojim rukama, zaboravio Švaba da ih tome nauči, pa ti stala uz nekakvo debelo stablo da su ti leđa sigurna; kako koji naleti prema tebi tako ga motke dočekaju, ja li u trbuhi, ja li po glavi, zelen fes odleti u zelenu travu, a vojnik za njim, zanjiše se najprije pa onda padne. Prepričavajući to, smijali smo se tebi i tvojim »feltragama« na kojima si, kad su esesovci počeli bježati, izvlačila ranjenike, bilo ih dosta, i naših i njihovih i bile im rane teške; od noža su rane teže nego od metka. Kažem i naših i njihovih, oni svoje nisu stigli iznijeti pa ih mi kupili, a ti ih previjala, kao i naše, usput ih grdila: što odoste na pogrešnu stranu, što Švabi i Paveliću služite; koliko se zbog vas krvi prolijilo i suza isplakalo, kako vas nije stid rođenu zemlju gazite tim švapskim cokulama; pameti se dozovite pa kad ozdravite, a ozdravićete, na pravi put, valja sramotu sa imena skinuti!

Ostalo mi to u sjećanju, ta borba na Jašteriku; bila je žestoka, ali nije samo po tome, jer bilo je još žestokih i žešćih; ostala mi u sjećanju zbog tvojih »feltraga« i zbog povijanja ranjenih esesovaca, i zbog onih riječi što si im govorila i zbog onog kako si im govorila; grdila si ih kao što se grdi neko ko je bio svojeglav, nije slušao pa nastradao i drugi s njim i zbog njega nastradali; u tvojim riječima ni u glasu nije bilo mržnje; pred tobom nisu bili esesovci - vojnici divizije koja je mnogo zla po Bosni i počinila, pred tobom su

bili ranjeni vojnici kojima se mora pomoći, ima neko ko će im suditi, ako su za suđenja i kažnjavati, ako su za kažnjavanje; o viteštvu sam čitao i slušao i prije i poslije, tada sam ga doživio, ne znam samo gdje si ga ti učila i naučila, znam da si ga znala - video sam.

U narodu se veli: dobro se dobrim vraća. Tebi se nije vratilo.

Lijepo predvečerje kasne jeseni. Bataljon postrojen u jednoj uvali. Govori komesar, Teški, umro je prije nekoliko godina. Govori a bataljon sluša: pred nama je Kozluk, u njemu Sedma SS divizija; vuče se našim drumovima kao zmija, valja je tući, zmija se najbolje tuče kad se po kičmi udara, mi noćas moramo toj zmiji prebiti kičmu, ovdje u Kozluku... Pala noć, nema mjesecine, krenusmo, udarismo, udarila cijela Brigada. Bože, kakav je to sudar bio: uši zاغluhnule od pucnjave, oči zasljepele od bljeska eksplozija i raketa, činilo se da su se nebo i zemlja sudarili, pa se pakao otvorio da ga gledamo. Istjeramo ih iz prvih rovova, pa mi u njih uskočimo, istjeramo ih i iz drugih, pred trećim zastadosmo, dalje se nije moglo, onda oni nas istjeraše, iz jednih, pa i iz drugih, pokušasmo ponovo, ne mogosmo ih pomaći... Iza ponoći vratismo se tamo odakle smo i posli; tvrda i žilava kičma bila u te zmijurine!

Ujutro se bataljonom pronese glas da ti sa ranjenicima nisi stigla do bolnice - uputili tebe i Rosanu, djevojku što je prije dvadesetak dana pošla s nama; oba joj, veli, brata u partizanima, ona ne smije ostati u selu; s vama dvjema i nekoliko boraca kao pratnjom do bolnice i natrag. Cio bataljon se razbio u desetine da vas traži; onako umorni, tumarali smo do podne svud unaokolo, pretresli svaki šumarak, zavirili u svaku uvalu. Badava. Iza podne nabasasmo na grupu četnika, pripucasmo, neke pobismo, neki se razbježaše, jednog uhvatismo. Od njega smo saznali šta je s vama bilo.

Pričao je: kad ste napali na Kozluk, znali smo da će biti ranjenika, znali smo i gdje je bolnica, na seoskom putu između Kozluka i bolnice postavili zasjedu, iskočili iz mraka, pratnja nije stigla da se odupre, zarobili vas, odveli daleko od sela i - pobili. Pitali, kaže, ima li među vama Turaka i Šokaca, ti im rekla da ste vi partizani, Titovi borci i da se njih, to jest četnika ne tiče ko je šta i kako se zove i preziva, onda je jedan ranjenik rekao da je on Musliman i da mu je ime Sulejman, a da si ti Ruža i da je Rosa Rosa i da ste obje Srpskinje; mislio je tako da će vas spasiti i druge koji su bili Srbi, a ti ga učutkala, rekla mu da ne bulazni, a njima, to jest četnicima da oni nisu nikakvi Srbi već lešinari i izdajice i slugeranje i zlikovci gori od ustaša i, završio on, to jest zarobljeni četnik, ušutkali te nožem, drukčije nisu mogli, pucati nisu smjeli. I drugima su tako presudili.

Pričao je to taj četnik mirno, kao da priča o nekom poslu se-ljačkom koji je uradio, kao da je, primjerice, drva za vatu naci-jepao, stoku nahranio i napojio. Slušajući ga, tog četnika iz... neću ime sela da mu spominjem, prošlo je od toga više od četrdeset go-dina, zašto da se selo danas crveni; slušajući ga, činilo mi se da te gledam kako im u bradu krešeš to što si im skresala, a on nama mirno ispričao; kako se prkosom boriš jer drugčije nisi mogla; onda sam se prisjećao tvog junaštva na Skugriću, tvojih »feltraga« na Ješteriku, previjanja ranjenih esesovaca što su ih njihovi ranjene ostavili; ja tada nisam znao za Ženevsku konvenciju o ranjenicima, znao sam samo to da partizani ranjena neprijatelja ne smiju ubiti, da ranjenom neprijateljskom vojniku valja pomoći... ti si pomaga-la; ne bih rekao da si to činila zbog direktive, već zato što si bila čov-jek, vidjelo se to po pažnji s kojom si ih previjala i iz riječi što si im govorila; u tebi nije bilo mržnje prema njima, a kad nema mržnje ne treba ni direktiva, ni Ženevska konvencija, suvišne su kad rat u čovjeku ne ubije čovjeka, kad se u rat nije pošlo da se ubija, već da bi se ubijanju na kraj stalo.

BORI KOMESARU

Dragi druže Boro, moj komesaru. Danas je prvi maj, 1985. godina. Tačno u 12 sati navršilo se 40 godina od mog prijema u Ko-munističku partiju Jugoslavije. Ti to ne znaš, ti, uostalom, sada više ništa ne znaš, neka ti je slava! A ti si, druže Boro, zaslužan za to.

Kada sam iz Brigade pošao na učiteljski kurs, ti si i za to za-služan, rekao si: rat je pri kraju, trebaće nam učitelja, ti ćeš veli meni, biti učitelj, na kurs ćeš učiteljski ići i, tako, kad sam pošao, ti mi dade zalijepljen koverat i reče mi da ga predam u Komitet SKOJ-a, i da ga ne otvaram. Taj koverat, druže Boro, nije bio dobro zalijepljen, bilo slabo ljepilo, ratno, ili je koverat negdje dugo sta-jao, pa izlapilo. Odlijepilo se, što zbog toga, što zbog premetanja po torbici u koju sam često zavirivao. Kad sam video da se odlijepilo, bila mi je velika muka. Ti si rekao da ga ne otvaram, a to znači da u njemu piše nešto što ne treba da znam, što je za mene tajno. Mislio sam, ako je komesar rekao da ga ne otvaram, biće da nije želio da saznam šta je u njemu i šta piše. I nema veze što se koverat od-ljepio, on je za mene zalijepljen. A onda, opet, mislim, komesar je rekao da ga ne otvaram, on se sam otvorio, neće biti nikakav grijeh prema komesaru ako pročitam šta u njemu piše.

Znao sam da se to stoje u njemu napisano tiče mene i zato sam bio radoznao. Mučila me tu prokleta radoznalost, mučila me i tvoja riječ, ti znaš koliko sam te volio i poštovao. Nisam se mogao savladati, nisam izdržao, druže Boro, komesaru, bilo je to nekako jače od mene, pročitao sam pismo, tj. svoju karakteristiku koju si ti napisao, čitao sam, a bilo me stid i sad me dode stid, ne znam, možda bih i sada tako postupio. U tom pismu, u toj karakteristici si napisao.

Drug (tu je moje ime i prezime, očevo ime i mjesto i godine rođenja) borac je (te i te) Brigade, Drugog bataljona, Prve čete Član je SKOJ-a. Vodni je delegat. Prosječno je hrabar. U borbi s(dobro snalazio, iako je vrlo mlad. Idejno i politički dobro stoji. T(što zna umije da prenese na borce. Rado čita i brzo shvata. Raščisti« je sa religijom. Cijeni i njeguje drugarstvo. Drugovi ga vole. Discip plilinovan je i povjerljiv (kad sam ovo pročitao, pocrvenio sam i htih da ne čitam dalje, ali kad sam već počeo, gotovo je). Pred klasnim neprijateljem nije bio, ali vjerujem da bi se dobro držao. Dobro za paža i lijepo piše. Poriheklo mu je srednje, seljačko...

Na osnovu svega toga mogao bi biti primljen u Komunističku partiju Jugoslavije...

Preznojio sam se, dobro se sjećam. Drago mi. Ma nisam s< zbog toga preznojio, već zbog čitanja pisma. Ti mene predlažeš z; Partiju i kažeš da sam povjerljiv, a ja bruka ljudska, ne opravdal povjerenje. Vjeruj, često sam za ovih četrdeset godina na to mislic

Kad sam došao u grad, našao sam gumerabike i zalijepio ko verat, ko bi mi povjeroval da se samo odlijepilo. Predao sam ga i Komitet SKOJ-a. Bojao sam se da se ne primijeti daje odljepljivan pa zaljepljivan. Srećom, drugarica u Komitetu kojoj sam ga predao odmah ga otvorila, izvadi pismo, baci koverat, pismo stavi u ladicu a meni reče da se javim drugarici Stanojki i da joj kažem da san SKOJ-evac i tako se to završi.

Prođe neko vrijeme od tada, dođe Prvi maj, mi polaznici uči teljskog kursa, gotovo sve bivši borci, postrojili se za paradu, čeka mo, a meni pride drugarica Stanojka, upraviteljica kursa, ti je nis mogao znati, a da jesu zavolio bi je kao i svi mi, bila nam je drug i sestra i sve, pa tek na kraju upraviteljica, pride mi ona, kao da je sad gledam, engleska bluza na njoj i suknja od istog štofa, oči crne, sjajne i tople kao ono prvo slobodno prvomajske sunce, uze me ispod ruke, povede malo u stranu i reče: »U pola dvanaest budi u Džindić mahali, pred džamijom, sačekaj me, zajedno ćemo najedan sastanak. Ne govori nikome ništa«.

Slutio sam šta je. Jedva sam čekao da prode parada, da dođe pola dvanaest. Drugovima Hami i Rasimu, kad su mi predložili da iza ručka idemo na Ilinčicu, rekao sam da ne mogu. Oni me pitali zašto ne mogu, a ja im rekao, ne mogu i gotovo i oni ostali u čudu. Znaš, onda je Partija bila ilegalna, to jest, Partija je bila legalna, ne nije se znalo koje član Partije i gdje se i kada održavaju sastanci, pa ni to se baš nije previše sakrivalo.

Bio sam pred džamijom u Džindić mahali, koji minut prije pola dvanaest. E, druže Boro, da ti kažem, ja sam pred tom džamijom stajao mnogo puta, ulazio u nju i klanjao, to jest, molio se bogu kao i većina mojih vršnjaka, i to stvarno, ne zato što me neko tjerao, već iz duše jer sam vjerovao, stajao sam i čekao drugaricu Stanojku i razmišljao o karakteristici koju si mi napisao i o onoj rečenici u kojoj si rekao da sam raščistio sa religijom. Pitao sam se: jesam li baš raščistio sa religijom i šta će reći ako me na tom sastanku za to upitaju, hoće li potvrditi to što si ti napisao ili kazati da još nisam, da u sebi još nosim nešto što možda nije religija, ali je tu negdje, neki strah od boga i vjerovanja, ne baš tvrdo, da on može pomoći u nevolji, koliko puta sam, druže Boro, komesaru polazeći u borbu, privlačeći se bunkeru, očekujući napad molio sam u sebi, u mislima, ne mičući usnama, da me bog sačuva, da rana ne dopadnem, da neprijatelju ne padnem u ruke, sjećaš se kada sam na političkim časovima upozoravao drugove da se, naročito pred civilima uzdržavaju od psovjanja boga, jer da to ljude, vjernike odbija od nas, jer da to ide na ruku neprijateljskoj propagandi i to nije bilo daleko od istine pa sam i za to govorio, ali i zato što me bilo strah boga, unutra u sebi osjećao sam taj strah i onda, noću bdijući na straži ili u zasjedi, molio boga da mi oprosti što slušam kako ga psuju i nipodaštavaju, a ja i dalje idem s njima i borim se s njima za isti cilj. Cilj je dobar - uvjeravao sam i sebe i boga, za njega se valja boriti i ta borba je na božjem putu, a to što ima ljudi koji ga psuju, šta ja tu mogu, njihov grijeh, nije moje da im sudim, možda će im bog oprostiti, jer se bore za pravi cilj i u duši su dobri, ti sve ovo, druže Boro, nisi mogao znati, nikad o tome nismo razgovarali, istina, što je vrijeme odmicalo, što sam se više ratu privikavao, što je u skojevskom aktivu bilo više razgovora o čovjeku i religiji, vjera u meni bivala je tanja, a strah od boga manji, pa ipak, čekajući drugaricu Stanojku pred džamijom u Džindić mahali, ja sam znao da još nisam raščistio sa religijom. Muka nije bila od toga, bojao sam se da će me na sastanku pitati o tome, pa šta će reći, ako kažem da nisam, neće me primiti u Partiju i tebe će dovesti u neugodnu situaciju, ti me predlažeš a ja, eto, nisam još zrio, kakav je to ko-

mesar koji napiše da je borac taj i taj SKOJ-evac, raščistio sa religijom, a on sam kaže da nije, onda, ti si me učio da pred SKOJ-em i Partijom valja biti otvoren i do kraja iskren, pred Partijom se ne smije lagati, nije to meni bilo mnogo daleko, u medresi su mi slično govorili - pred licem božjim čovjek ne smije ništa sakriti i ne može jer, bog sve vidi i zna, elem čekajući Stanojku počeo sam u sebi vagati tebe i Partiju, to jest, sebe i Partiju. U tom je došla drugarica Stanojka, pa smo krenuli sokakom, sad više tog sokaka nema, potonuo, pola grada, je potonulo. Idući Stanojka mije rekla da ćemo na sastanak partijske ćelije, da će to biti svečani prvomajski sastanak i da će mene primiti u Partiju, govorila mi je kako bi trebalo da se ponašam, da budem ozbiljan jer je ozbiljna stvar postati član Partije, znaš već šta se u takvim prilikama govorilo. Kad smo došli pred Softićevu kuću, rekla mi je da će sastanak biti u njoj, onda smo se rastali. Ja sam produžio sokakom, a ona se vratila i ušla u avlju, ja sam napravio krug oko dijela Mahale, pa opet pored džamije prošao i sa iste strane došao pred kuću i ušao u avlju, sve to da ne bude upadno, da bude konspiracija. U avlji me dočekao drug Softić, čovjek četrdesetih godina, viđao sam ga dok sam u toj mahali stanovao, djelovao je uvijek kao gospodin, ispeglan, sa kravatom, urednim fesom na glavi, da me ko zapitao u život bi se zakleo da on nije komunista i da to ne može biti, bio je gospodin kotarski činovnik, to je konspiracija. Viđao je i on mene, tu u tom sokaku i na prostoru pred džamijom, gdje smo se okupljali i gledali cure, gledali, jer za ašikovanje još nismo bili dorasli, dobacivali im, a one prolazile pokraj nas kao da nas i nema.

Softić mi se nasmiješio kad sam ušao i pokazao mi da idem na sprat, a on ostade da druge dočekuje. Kućaje bila starinska, prizemlje za kućnu čeljad i sprat za goste, na spratu velika soba, u njoj na mindarluku sjede Stanojka i još trojica drugova, nisam ih poznavao. Na prozorima zavjese, pa iako je podnev sunčan, u sobi je sjenovito, polutamno. Na zidovima između prozora slike: Tito, Staljin, Marks, Lenjin (Engelsa nije bilo), a onda, arapskom kaligrafijom ispisano: Alah, Muhamed, njihove izreke, rečenice iz Kur-ana, slika Cabe... Da samo znaš koliko me zanima šta bi ti pomislio da si to video, sve tako zajedno, jedno do drugog u sobi u kojoj će se održati komunistički sastanak. Ja se ne mogu prisjetiti šta sam mislio, poslije sam nešto o tome razmišljao a tada sam bio zakupljen sobom i onim što me čeka.

Došlo je još troje, dvije drugarice i jedan drug i sastanak je počeo. Otvorila gaje drugarica iz Okružnog, kasnije sam saznao da je to drugarica Bosa. Govorila je o Partiji, o našoj borbi, o drugu

Titu, o Staljinu i Crvenoj armiji, o kraju rata i onom što nas sada čeka, o Prvom maju i borbi međunarodnog proletarijata, govorila je dugo i lijepo, nije čitala već onako, napamet, osjećao sam kako je nosi to što govorи i nas je ponijelo i bilo je, brate, lijepo. Kad je ona završila, prešlo se na moј prijem u Partiju. O menije govorila drugarica Stanojka, ko sam, šta sam, kakav sam, iza toga je drugarica Bosa pročitala karakteristiku koju si ti, druže Boro, napisao, a ja nedozvoljeno pročitao. Drug Softić je rekao da poznaje moju porodicu, začudio sam se, nikad nam nije dolazio niti je ikad neko od mojih njega spominjao, ali eto on je rekao da poznaje i vidio sam po onom što je kazao da stvarno poznaje, raspitao se valjda. Došao je red na mene. Da samo znaš kako sam se ušeprtljio čini mi se da mi je bilo kao kad smo onu cijelu decembarsku noć jurišali na Bussiju, mi juriš, četnici juriš, u zoru se izmiješali, ne znaš koga biješ ni ko te bije, činilo mi se samo, jer ne može biti isto, izmucao sam da se osjećam sretnim, i jesam se tako osjećao, bio sam zaista sreтан do uzbuđenja - ja, bivši učenik medrese, SKOJ-evac, postajem član Komunističke partije Jugoslavije, u kojoj si ti, druže Boro, u kojoj je drugarica Stanojka, pa mnogi ljudi koje sam poznavao ili za koje sam čuo, veliki ljudi, u kojoj je drug Tito, eto, ja sam sad s njima, njihov drug i dosad sam bio, ali sad je to nešto drugo. Rekao sam da će opravdati povjerenje, da će sačuvati uspomenu na ovaj dan i ovaj čas, tako mi je drugarica Stanojka savjetovala i ja sam tako osjećao i danas, druže komesaru, tako osjećam... Iza toga sam začutao, toga se dobro sjećam, grlo mi se osušilo, u njemu nešto zapalo i jedva nekako, poluglasno, istiskoh da želim još nešto da kažem, da Partija o meni sve zna, pa sam opet zašutio, jer mi je u glavi zujalo i teško mi bilo da smislim kako to da kažem... drugovi ja nisam sasvim raščistio sa religijom, nisam još, ali trudiću se, raščistići.

Kao da sam sa sebe one dvije kištne granata za džumbul zbacio, a sjećam se Kozluka, kad nas ono Švabe žestoko dočekaše, pa mi natrag, oni za nama, i ja bacio jednu kištru, kakvu sam kritiku pojeo i morao se vratiti daje nađem, umalo glavu ne izgubih, bi mi nešto lakše kad rekoh to u vezi sa religijom, eto tu sam i takav sam da znate, a vi činite kako mislite da treba. Podigao sam pogled, svi su gledali u svoja koljena, bilo je užasno neugodno svima, opteretio sam ih svojom izjavom, nisu to očekivali. Ja, druže Boro, nisam mogao drukčije. Morao sam reći istinu. Znao sam da to moј prijem u Komunističku partiju može dovesti u pitanje i bojao sam se toga, ni danas ne mogu objasniti koliko sam želio da postanem član Partije.

Šutnju je prekinula drugarica Stanojka. Drugarice i drugovi, rekaje, drug je mlad, još nije ni punoljetan a evo, čuli ste kako je ozbiljno shvatio ovaj trenutak i kako ozbiljan odnos ima prema Partiji. Iskreno i poštено je rekao da još nije raščistio sa religijom i da će se truditi da raščisti. To je komunistički. Zato ja predlažem da mi njega primimo u naše redove, biće od njega dobar član Partije, uostalom u Partiji se ljudi i vaspitaju.

Da samo znaš, druže Boro, koliko je tada u meni drugarica Stanojka bila velika, u tom času je toliko narasla da je pogledom nisam mogao sagledati. Nedavno sam je sreo i rekao joj to, a ona se ljutnula, pomislila da joj laskam, a ne laskam. Zaista, mislim da je veliki čovjek, prekinula je onu neugodnu šutnju, moju manu proizvela u vrlinu, podigla me na noge, i na neki način i tebe opravdala.

Jednoglasno sam primljen u Komunističku partiju Jugoslavije, na današnji dan prije četrdeset godina.

Dragi druže, Boro, komesaru!

Poslije rata se nismo viđali, nisam imao priliku da ti ovo ispričam. Sad ti pišem, a znam da te nema, pa ipak pišem, ima, mislim živ neki Boro, neki komesar koji je kao i ti, pisao borcima karakteristike i nije sitničario, predlagao ih u Partiju, govorio na četnim sastancima o našoj borbi, o Marksu i Lenjinu, o bratstvu i jedinstvu, antinarodnim režimima, boljoj budućnosti u kojoj ćemo biti svi jednaci i tako redom, zna's šta se sve govorilo, nisi to zaboravio, siguran sam, ima smisla, ima još živih komesara koji u borbi nisu vikali, naprijed, drugovi, već za mnom, drugovi i nisu išli prvi na kazan, već zadnji i koji su znali umornom mitraljescu uzeti mitraljez i ponijeti ga i tako mogao bih još nabrojati, ali me strah da bi ovo sad nekom moglo ličiti na priču neku daleku, koja je možda bila, a možda i nije, a bila je, kunem se Prvim majem 1945. godine, i časom dvanaestim toga dana.

PRED KAMERAMA KINOREPORTERA CRVENE ARMije

Petnaestog aprila 1945. godine Brigada je ponovo u Sarajevu. Posle mirno prespavane noći u kasarni na Marijinom dvoru, pristupilo se velikom spremanju jedinice za zadatke koji su joj predstojali u akciji čišćenja razbijenih ustaških i četničkih grupa na terenu oko Olova, Vareša i Kaknja.

Po četama i bataljonima su održavani sastanci na kojima se govorilo o uspesima i nedostacima borbi koje smo vodili za oslobođenje Sarajeva. U krugu kasarne vršene su smotre boraca i naoružanja. Pocepana odeća i obuća se odmah slala u radionice na opravku. Čistilo se i podmazivalo oružje. Po komandama četa i bataljona sređivani su spiskovi ranjenih i pогinulih boraca. Bilježili su se podaci o broju zarobljenih neprijateljskih vojnika i naoružanja. Održavali se SKOJ-evski i partijski sastanci.

Nedelja, 17. april, bio je pravi proletnji dan, pun sunca. Posle postrojavanja svojih jedinica na kasarnskom krugu, komandiri i komesari četa su držali svakodnevne političke informacije o najvažnijim događajima kod nas i u svetu. Posle podne na krugu u kasarni je svirala brigadna muzika, igralo se kolo i pevale partizanske pesme. Neki borci i rukovodioci su dobili dozvole i otišli u obilazak grada.

U ponedeljak, 18. aprila u 9 časova, cela Brigada je bila u stroju. Posle izvršene smotre, postrojenim borcima je govorio komesar Brigade major Ljubo Antić. U kraćem izlaganju on je pomenuo i uspehe koje je Brigada imala u borbama sa Nemcima i ustašama kod Zvornika, na Pohovcu, Saicama, Glogu i kod Sarajeva. Posebno je govorio o onima koji su se u tim borbama istakli svojom hrabrošću i požrtvovanjem. Posle čitanja NAREDBE svim odlikovanim borcima i rukovodiocima Brigade podeljene su medalje i ordeni za hrabrost, ordeni bratstva i jedinstva, ordeni zasluga za narod i drugi. Na grudima najhrabrijih, i po drugi put, su zablistala odličja za podvige koje su činili u borbi za oslobođenje svoje zemlje. Prva odlikovanja naši borci su primili u Dubravama kod Tuzle, po-

četkom marta, posle uspešno okončanih borbi sa četnicima i Nemcima kod Tuzle i Zvornika.

Sutra, u utorak, 19 aprila, nešto pre 8 časova, Brigada je dobila zadatak da se pojavi pred kamerama filmskih snimatelja Crvene armije, koji su došli u oslobođeno Sarajevo, da snime filmsku reportažu o oslobođenju ovog grada. Negde oko 9 časova krenuli smo prema Pašinom Brdu. Tu su nas čekala tri ruska oficira sa nekim rukovodicima iz Štaba Divizije. Dvojica su bili filmski snimatelji, opremljeni lakim reporterskim filmskim kamerama, dok treći, sem podsetnika, što bi sve trebalo snimiti, nije imao ništa drugo. Bio je to najverovatnije organizator snimanja ili ratni dopisnik - reditelj. Prema njegovoj zamisli otpočelo je snimanje ratne reporaže »O BORBAMA ZA SARAJEVO«.

Prvo su nas snimali kako oprezno prilazimo neprijateljskim položajima, hvatamo zaklone i otvaramo vatru iz pušaka, puško-mitraljeza, mitraljeza i automata. Kako se približavamo neprijateljskim vatreним položajima i bacamo bombe u njihove zaklone i rovove. . . Kako izdaju naređenja i komande mitraljeskim, minobacačkim i pratećim artiljerijskim oruđima za otvaranje vatre i promenu vatreñih položaja. . . Kako po odelenjima i vodovima vodimo ulične borbe i osvajamo neprijateljska uporišta i prodiremo u grad.

Pri snimanju borbenih dejstava pojedinaca, birali su markantnije likove boraca i rukovodilaca. Vodili su računa da to budu oni koji su na grudima nosili i po neko odlikovanje. Zatim su nas snimali i kako u marševskom poretku prolazimo ulicama grada, kako nas oduševljene Sarajlije pozdravljuju sa prozora svojih kuća, iz dvorišta, sa trotoara na koje su tek izišli. . .

Rastanak sa filmskom ekipom Crvene armije bio je veoma srdačan. Oni su bili prezadovoljni sa nama i snimanjem koje su sa uspehom obavili. A mi, što nam se ukazala prilika da učestvujemo u jednom ovakovom snimanju za film, i tako ostanemo zabeleženi na filmskoj traci u dokumentaciji arhiva Crvene armije. Puni utisaka sa ovog snimanja vratili smo se u kasarnu i dugo u noć prepričavali zgode i nezgode sa ovog snimanja sa željom da se jednog dana vidimo u nekom filmskom žurnalu ili dokumentarnom filmu, koji bude prikazivao borbe jugoslovenskih partizana.

Kako smo kasnije čuli, ekipa ruskih kinoreporter je sutra otišla u Jablanicu da na mostu preko Neretve snimi fragmente iz čuvene bitke za ranjenike, gde su jedinice NOVJ, marta 1943. godine, probile obruč četvrte neprijateljske ofanzive.

Dvadesetog aprila 1945. u koloni po jedan, krenula je 21. tuzlanska brigada na svoje nove zadatke. Do konačnog završetka drugog svetskog rata ona je vodila žestoke borbe sa domaćim izdajnicima i slugama okupatora - ustašama i četnicima i ostacima razbijenih muslimanskih legija na terenima istočne Bosne.

RATNE BILJEŠKE*

Septembar 1944. godine

Utorak, 19. IX 1944.

Danas mi je saopšteno da ću iz Prateće čete (kao komesar) 38. divizije, poći za pomočnika političkog komesara 3. bataljona u novootvorenoj 21. tuzlanskoj brigadi.

Sreda, 20. IX 1944.

Došao sam u Tušanj, (u Tuzli) u moj 3. bataljon. Pokret Bataljona u Breške, te iste večeri smo krenuli dalje.

Četvrtak, 21. IX 1944.

Stigli u selo Tinju.

Petak, 22. IX 1944.

Osećam se dobro u novoj sredini, sastav Štaba Bataljona, sami mladići. Komandant Bataljona Boško Popović Popac, borac od 1941. godine, učesnik bitke na Sutjesci, 20 godina star, po zanimanju stolar, lepo razvijen, pravi veseljak. Politički komesar Bataljona Rade Perić, borac od 1941. godine, istih godina, ali prilično ozbiljan. Obaveštajni oficir Vojo Magazinović, star oko 24 godine, visok, lepo razvijen i vrlo pristupačan drug.

Subota, 23. IX 1944.

Pokret iz Tinje preko Ražljeva i Donje Orahovice prema Gračanici - zauzeli smo Gračanicu.

Nedelja, 24. IX 1944.

Pokret iz Gračanice u Bukvu, više Soko Kule.

Ponedeljak, 25. IX 1944.

Iz Bukve smo krenuli u Šahmare kod Seone, gde smo pokisli od jesenje kiše.

* Radomir Rade Smiljanić, učesnik NOB od prvih dana ustanka, nosilac je »SPO-MENICE 1941. GODINE«. Bio je borac Druge proleterske brigade, a zatim komesar Prateće čete 38. istočnobosanske NOU divizije. Umro je 12. marta 1985. godine. Tekst ratnih bilježaka Redakciji je ustupila drugarica Desanka Čolović-Smiljanić, supruga preminulog Radomira, i sama je bila borac 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade.

Utorak, 26. IX 1944.

Ništa novo se nije desilo, posla preko glave oko sređivanja četa u Bataljonu od prethodne borbe kod Gračanice sa Nemcima.

Sreda, 27. IX 1944.

Rad u četama Bataljona u Šahmerima. Treba Bataljon uzdići na političkom polju, jer je najzaostaliji Bataljon u Brigadi.

Četvrtak, 28. IX 1944.

Pokret iz s. Šahmara u zaselak Ahmići. Bataljon na položaju, kiša pada.

Petak, 29. IX 1944.

Bataljon je na položaju, kiša i dalje pada. Osećam se sa ovim drugovima preporođenim, samo mislim na rad sa jedinicama koji je postavljen pred nas i lično pred mene.

Subota, 30. IX 1944.

Pokret iz Ahmića u Falešiće. Sada vršimo skupljanje oružja od onih koji su bili u SS jedinicama i zelenom kadru oko Gračanice i iz okolnih sela.

Oktobar 1944. godine

Nedelja, 1. X 1944.

Saznajemo daje Crvena armija počela ofanzivu preko teritorije Jugoslavije u pravcu Niša i Beograda u sadejstvu sa našim jedinicama, proleterima.

Ponedeljak, 2. X 1944.

Ustaše su napale naš 2. bataljon u Gornjim Moranjcima. Mi smo izvršili odmah pokret i došli u pomoć 2. bataljonu i zajedno sa našim 3. bataljonom napali ustaše u Gornjim Moranjcima. Razbili smo ih i progonimo sa tog terena.

Utorak, 3. X 1944.

Pokret uveče, idemo na Gračanicu.

Sreda, 4. X 1944.

Izašli smo na položaje na Bukvu, više Sokola, vraćamo se u Hrvatsko Sladno.

Četvrtak, 5. X 1944.

Iz Sladnog ponovo krećemo u Moranjce, gde smo ostali da predahnemo.

Petak, 6. X 1944. Na istom položaju i dalje ostajemo.

Subota, 7. X 1944.

Pokret iz Gornjih Moranjaka u Podorašje.

Nedelja, 8. X 1944.

Iz Podorašja krećemo u Pipere na Majevici. Došli smo u selo Pantiće. Naše jedinice vode borbu sa četnicima, zelenim kadrom, koji su sada demoralisani.

Ponedeljak, 9. X 1944.

Četnici skupa sa SS-ovcima napali su danas na naš 2. bataljon i 2. četu 3. bataljona.

Topovi pucaju iz Čelića na naše položaje.

Utorak, 10. X 1944.

Čujem kako se razvija situacija na frontu u Srbiji. Naše jedinice sa Crvenom armijom napadaju Nemce i ostale izdajnike našeg naroda.

Sreda, 11. X 1944.

SS-ovci napadaju na nas artiljerijom, gde smo imali gubitaka, te smo zbog jake artiljerijske vatre povučeni na nove položaje.

Četvrtak, 12. X 1944.

Isto kao i ili. oktobra, desilo se da su nas SS-ovci napali na istom položaju. Imali smo više gubitaka nego prethodnog dana. Jednog dana doći će sud naroda gde će svako odgovarati, svako će ispaštati za svoja nedela. Povlačimo se na Velike Njive prema Tuzli, na cesti Brčko - Tuzla. Tu smo ostali na položaju da bismo branili, u slučaju da neprijatelj pode, Tuzlu.

Petak, 13. X 1944.

Dan je osvanuo lep. Držimo položaje na koti 519 Visari.

Subota, 14. X 1944.

Na istom smo položaju kao juče. Dan nam prolazi u pričanju i radu oko Bataljona. Naš obaveštajni oficir Brigade Nikola Mastilica došao je da nas obide i da sa nama porazgovara. Taj drug je stari borac, nema levog oka, visok i razvijen drug, voli da psuje a i da se našali, a za nas partizane to ne bi bila dobra odlika. Za njega psovke ništa nisu značile. On je lički mentalitet, narav mu je plemenita.

Nedelja, 15. X 1944.

Dan je prošao u radu, došla je noć i sedimo oko vatre pod vrbama, večerali smo. Komandant, obaveštajni oficir Bataljona, kuriri i referent saniteta drugarica Nada Klinić,

borac od 1941. godine. Ja sedim sam u mislima i razmišljajam stoje prošlo i šta će tek doći. Komandant Boško Popović Popac, borac od 1941. godine (od vremena) kada se digao ustanak ovde na Majevici, voli da se šali jer je to njegova osobina, ali jedna ružna pojava za njega bila je što je sklon alkoholu. Po zanimanju je stolar. Kuriri se okupili da se bištu od vašiju. Jedan drug ih opomenu da dobro paze da se ne bi koja vaška »prošvercovala« i na ostale borce. Ja ležim pokraj vatre i pišem dnevnik. Divno je ovako sedeti. Tada ti se probude sve misli kojih se nikad ne bih mogao setiti. Mislim na moju Srbiju, koja se digla prva na oružje i koja - podve godine krvavog terora Nemaca, Nedića, Ljotića i ostalih izdajnika srpskog naroda - budi i daje sve što se može dati, tera zajedno sa Crvenom armijom i uništava krvavog neprijatelja našeg naroda. Srbi, držite tradiciju naših naroda koji su uvek bili slobodarski - to vam poručuje vaš zemljak iz Bosne koji se takođe bori, (kao) i vi, protiv krvavog fašizma. Udrite na svakom koraku našeg vekovnog neprijatelja.

Ponedeljak, 16. X 1944.

Nalazimo se na istom položaju.

Utorak, 17. X 1944.

Spremamo se da idemo u akciju prema Čeliću. Došli smo na Jašterik. Čujemo galamu i saznajemo da SS-ovske jedinice nameravaju da zauzmu kotu Jašterik. Mi smo prispucali, a neprijatelj je počeo da nas tuče iz minobacača, kada smo se povukli.

Sreda, 18. X 1944.

Zauzeli smo položaj u Brusnici. Rano u zoru dočekali smo neprijatelja, koji je na nas osuo jaku minobacačku vatru. Imali smo nekoliko ranjenih boraca. Tada sam i ja malo »zakačen« u stomak, ali rana nije bila opasna.

Četvrtak, 19. X 1944.

Nalazimo se na položaju više Brđana, kod Abadžića. Artillerija tuče ceo dan Striču, na koti 500. Mi smo na položaju. Kiša pada. Rokirali smo se u selo Petriće sa celim Bataljonom, gde smo se zadržali do uveče.

Petak, 20. X 1944.

Zatekli smo se u Petrićima do daljeg.

Subota, 21. X 1944.

Sinoć smo stigli u Lopare, (zaselak) Božiće gde smo ostali

na položaju. Čuli smo za radosnu vest da je oslobođen Beograd, buduća prestonica nove federativne Jugoslavije. Beograd su napali naši Prvi i Dvanaesti korpus, u sa-dejstvu sa jedinicama Crvene armije. Mi se zadržavamo na istom položaju.

Nedelja, 22. X 1944.

I dalje smo na istom položaju u Loparama. Razmišljamo o tome kako se naša zemlja oslobada.

Ponedeljak, 23. X 1944.

Saznajemo da je oslobođen Kragujevac i ostali gradovi u Srbiji.

Utorak, 24. X 1944.

Vršimo pokret iz Lopara preko Gornje za Donju Tuzlu.

Sreda, 25. X 1944.

Nalazimo se u Tuzli na odmoru i vršimo popunu jedinica.

Četvrtak, 26. X 1944.

Danas u 18,00 časova otpočelo je partijsko savetovanje za oblast istočne Bosne. Otvoreno je svečano savetovanje koje se održava u bivšem Hrvatskom domu. Sala je lepo ukrašena slikama i parolama. U salu ulaze članovi Oblasnog komiteta na čelu sa Cvijetinom Mijatovićem Majom, kao predsedavajućim, koji je otpočeo da peva Internacionalu, a zatim i-svi prisutni pevaju. Upućeni su pozdravi našem rukovodstvu, što je pozdravljen gromkim aplauzom prisutnih odnosno pojedinih antifašističkih organizacija.

Petak, 27. X 1944.

Danas počinje radni deo savetovanja sa dnevnim redom:
1) Vojno-politička situacija koju je izneo drug Majo, kako kod nas tako i u svetu. Savetovanju su prisustvovali drugovi general-major Vlado Popović, u svojstvu političkog komesara III korpusa, i dr. Savetovanje je trajalo ceo dan.

Subota, 28. X 1944.

Drugi dan radnog dela savetovanja - čitanje referata, a potom diskusija. Savetovanje je završeno u 19,00 časova, a posle toga su prikazivani sovjetski filmovi, kao što su: »Orelska bitka« i »Ana brani rodnu grudu«. Zatim inserti iz oktobarske revolucije i drugog svetskog rata.

Nedelja, 29. X 1944.

Jedinice odmaraju. Još nisam stigao da vidim i obiđem oslobođeni grad Tuzlu.

Ponedeljak, 30. X 1944.

Jesen je već uveliko došla, zima je na pragu. Dani su sve hladniji. I dalje se odmaramo.

Utorak, 31. X 1944.

Toga dana se predalo 750 SS-ovaca kod Brčkog i sprove- deno u Tuzlu radi rasporeda u naše jedinice.

Novembar 1944. godine

Sreda, 1. XI 1944.

Radujemo se napredovanju naših snaga i Crvene armije, nadajući se brzom kraju fašizma.

Četvrtak, 2. XI 1944.

Danas je stiglo u Tuzlu 750 SS-ovaca da se rasporede u našu 21. brigadu i Sedamnaestu majevičku brigadu.

Petak, 3. XI 1944.

Juče sam išao u Osmake - pratio 200 SS-ovaca u Sedamnaestu majevičku brigadu. Kiša nas je pratila ceo dan.

Subota, 4. XI 1944.

Vratio sam se u Tuzlu sa ostalim pratiocima. Nastavili smo sa obukom.

Nedelja, 5. XI 1944.

Pokret jutros u 3,00 sati za Crno Blato - Dokanj. Idemo u borbu, na položaje.

Ponedeljak, 6. XI 1944.

Produžili smo pokret u selo Površnice poviše Gornje Tuzle.

Utorak, 7. XI 1944.

Stigli smo na Površnice, smeštaj nikakav. Selo Kovačica izgorelo.

Sreda, 8. XI 1944.

Jutros je osvanuo sneg sa kišom, koji se nije zadržao.

Četvrtak, 9. XI 1944.

Kiša neprekidno pada. Borci su goli i bosi, nemaju gde da se sklone.

Petak, 10. XI 1944.

Pokret u Simin Han, sneg je osvanuo, dosta velik. Smestili smo se u Simin Han da se malo okrepimo.

Subota, 11. XI 1944.

I dalje smo na odmaranju u Simin-Hanu.

Nedelja, 12. XI 1944.

Zatekli smo neke drugove iz Pokrajinskog komiteta

SKOJ-a, medu kojima drug Mićo (Rakić), koji su nastavili put u Tuzlu.

Ponedeljak, 13. XI 1944.

Otišao sam sa jednom četom u Živinice radi obezbeđenja Divizijske bolnice.

Utorak, 14. XI 1944.

Vratio sam se vozom natrag u Tuzlu radi obavljanja posla.

Sreda, 15. XI 1944.

Krećemo u Živinice radi vršenja novih zadataka. Iste večeri sam se vratio i zanoćio u Štabu Brigade.

Četvrtak, 16. XI 1944.

Ništa se novog nije desilo u Simin-Hanu.

Petak i subota, 17. i 18. XI 1944.

I dalje se zadržavamo u Simin-Hanu.

Nedelja, 19. XI 1944.

Danas smo davali priredbu u Simin-Hanu.

Ponedeljak, 20. XI 1944.

Vršimo pokret u pravcu sela Tojšići, gde smo i zanoćili.

Utorak, 21. XI 1944.

Ponovo se spremamo za pokret iz Tojšića u Zukiće, u muslimansko selo. Celog puta nas je pratila kiša.

Sreda, 22. XI 1944.

Krećemo iz Zukića u 11,00 sati do podne u selo Mahmutoviće, gde smo i ostali.

Četvrtak, 23. XI 1944.

Nalazimo se na položaju blizu ceste - komunikacije Zvornik - Bijeljina.

Petak, 24. XI 1944.

Noćas smo napali neprijatelja u Kozluku, koji je bio veoma jak.

Subota, 25. XI 1944.

Vršimo pokret iz Mahmutovića u muslimanski Nezuk.

Nedelja, 26. XI 1944.

Zadržali smo se u Nezuku. Kiša je padala i blato je veliko.

Ponedeljak, 27. XI 1944.

Danas smo, kao i prethodnih dana, i dalje na istom položaju.

Utorak, 28. XI 1944.

Vršimo pokret iz Kitanovice u Mrakovo, gde smo se smesili. Selo je dosta dobro.

Sreda, 29. XI 1944.

Toga dana smo išli u akciju na Tolmahan i Pašino Brdo sa 3. četom. Vratili smo se tek u zoru iz akcije.

Četvrtak, 30. XI 1944.

Vršimo pokret iz Mrakodola u Križeviće, gde smo i ostali.

Decembar 1944. godine

Petak, 1. XII 1944.

Krenuli smo sa komorom i bolnicom Brigade u Beljkoviću. Prilikom prelaska kroz Potočane, Štab 38. divizije ponovo me je vratio u Križeviće.

Subota, 2. XII 1944.

Pokret iz Križeviće u Planinu blizu Zvornika, gde naši vode ogorčene borbe s Nemcima.

Nedelja, 3. XII 1944.

Sa jednom četom i bolnicom vršimo pokret u selo Kulino, ali se tu zadržavamo svega dva sata. Premeštamo se u selo Hajvaze, jer su ovde udobnije kuće za smeštaj boraca i bolnice.

Ponedeljak, 4. XII 1944.

Dan je osvanuo lep. Naši avioni stalno lete. Vidi se da su Nemci sasvim demoralisani.

Utorak, 5. XII 1944.

Pokret iz Hajvaza u selo Samare, gde odlazimo u sastav Bataljona.

Sreda, 6. XII 1944.

Vršimo pokret iz sela Samare u Novo Selo na cesti Drinjača - Zvornik. Vršili smo napad na Nemce na Vlasinju, gde smo zarobili dva Nemca i jednog ubili.

Četvrtak, 7. XII 1944.

Ostali smo u Novom Selu sa jednom četom u zasedi. Nemci se povlače tom cestom. Tenkovi, kamioni, jedan do drugog, tako prolaze već pet-šest dana.

Petak, 8. XII 1944.

Vršimo pokret iz Novog Sela i zauzimamo nove položaje na Kršu i Klehu.

Subota, nedelja i ponedeljak,

9, 10. i 11. XII 1944.

Nalazimo se u selu Planina. Borci se odmaraju u jednoj rupači. Vidiš samo nebo. Kiša pada i dosta je hladno.

Utorak, 12. XII 1944.

Ujutru rano krenuo sam sa Bataljonom u selo Križeviće, ali tu se nismo zadržali, postoje došao Štab 18. hrvatske brigade. Ponovo smo se vratili u selo Planinu.

Sreda, 13. XII 1944.

Pokret iz sela Planine u Dubnicu u Spreči, selo četnički nastrojeno, u koje su rede dolazili partizani.

Četvrtak, 14. XII 1944.

Iz Dubnice krećemo dalje ponovo na naše stare položaje u s. Planinu.

Petak, 15. XII 1944.

Dan hladan decembarski, a drugovi bosi. Ne znam kako da ih obujemo. Sedim i mislim na sve što se oko mene zbiva, ali se nadam da ćemo se ipak nekako snaći. Zamenik komandanta 3. bataljona Božo Bećir, plav momak iz proleterskih jedinica, sedi na jednom sanduku, samo priča. To je njegova stara navika. Dobar je i hrabar drug, inače Dalmatinac i ima naglasak dalmatinski, pa ga i teže razumemo kada priča.

Subota, 16. XII 1944.

Išli smo u akciju na Vratolomac, ali ga (neprijatelja) nismo mogli likvidirati. Borbu smo vodili čitav dan s Nemcima, kada smo se uveče povukli na položaj Krš.

Nedelja, 17. XII 1944. "

Ponovo smo u akciji na Vratolomac. Hladno je, ceo dan i noć provodimo na položaju.

Ponedeljak, 18. XII 1944.

Nalazimo se u selu Pandurima, odmaramo se od prošlih akcija.

Utorak, 19. XII 1944.

Dobili smo zapovest za odlazak u selo Planine, gde se spre-mamo za sledeće akcije.

Sreda, 20. XII 1944.

Izvršili smo napad na Zvornik, na sam grad i Vratolomac. Zbog prodora četnika iz Srbije, iz Šekovića, naglo smo krenuli iz Zvornika u Borogovo, a zatim u selo Vidakoviće. Tu smo se sukobili s manjim četničkim snagama koje smo rasterali. Zanoćili smo u selu Marjanovići, gde smo naišli na manji otpor. Razbili smo ih. Selo je spaljeno, pa smo noć proveli pod vedrim nebom, ložeći vatru.

Četvrtak, 21. XII 1944.

Izjutra krećemo prema Bunariću na Kik, gde treba da se susretnemo sa 18. hrvatskom brigadom, ali se sukobljavamo sa četnicima. Prihvatamo borbu koja je bila oštra. Imali smo veći broj ranjenih boraca. Zatim se povlačimo prema selu Osmaci i ostajemo u selu Mesići.

Petak, 22. XII 1944.

Pokret iz Milić-gaja u Simin Han, gde smo se smestili da se odmorimo.

Subota, 23. XII 1944.

Pokret iz Simin-Hana za Požarnicu-Vis, na položaje.

Nedelja, 24. XII 1944.

Nalazimo se na Požarnici gde nas četnici napadaju. Povlačimo se na Pelemiš, gde ostajemo celu noć na položaju.

Ponedeljak, 25. XII 1944.

Izjutra vršimo napad na Vis, Požarnicu i odbijamo četnike. Zbog nestanka municije, povlačimo se na položaj Vasilice, gde ostajemo ceo dan. Vršimo uveče napad na Pelemiš i Vis.

Utorak, 26. XII 1944.

Požarnica - sa delom 3. bataljona i 18. hrvatske brigade odbijamo četnike sa tih položaja.

Sreda, 27. XII 1944.

Nastavljamo pokret, goneći četnike, za Požarnicu, odakle idemo u akciju na Busiju, gde ostajemo čitav dan, a uveče dobijamo naređenje za pokret u Gornju Tuzlu, gde smo se smestili.

Četvrtak, petak i subota,

28, 29. i 30. XII 1944.

Ovih dana se odmaramo u Tuzli i održavamo sastanke. Daju se priredbe za borce da se malo razvesele. Uz igraniku i u veselom raspoloženju dočekujemo Novu 1945. godinu.

Januar, 1945. godine

Nedelja, 1. I 1945.

U veselom raspoloženju dočekali smo Novu 1945. godinu. I dalje se odmaramo i razgovaramo o proteklim ratnim godinama.

Ponedeljak, 2. I 1945.

Sneg pada i mi se odmaramo.

Utorak, 3. I 1945.

Vršimo pokret iz Tuzle u Simin Han.

Sreda, 4. I 1945.

Krećemo iz Simin-Hana u Lopare, gde smo i ranije bili.

Četvrtak, 5. I 1945.

Nalazimo se u selu Božićima, gde smo i ranije bili kada smo vodili borbu oko Čelića sa SS-ovcima iz 13. SS »Handžar« divizije.

Petak, 6. I 1945.

Badnji je dan, tj. badnje veče i vrlo je veselo. Veselimo se zajedno sa seljacima.

Subota, 7. I 1945.

Ponegde se čuju pucnji iz pušaka. Drugovi se vesele na Božić. Razmišljamo kako je ovo poslednji Božić u ratu.

Nedelja, 8. I 1945.

I dalje se odmaramo i održavamo sastanke.

Ponedeljak, 9. I 1945.

Odlazim na partijsko savetovanje u Štab 38. divizije u Tuzlu.

Utorak, 10. I 1945.

Počinje savetovanje članova Partije iz sve tri naše brigade 38. divizije, dešavaju se sva pitanja koja se tiču nas komunista za stvaranje naše nove federativne Jugoslavije.

Sreda, 11. I 1945.

Obišao sam svoje poznanike u Tuzli.

Četvrtak, 12. I 1945.

Savetovanje je završeno. Odlazimo u svoje jedinice, puni poleta i elana u daljim našim borbama.

Petak, 13. I 1945.

Naš 3. bataljon nalazio se na Visu, Požarnica, gde je vodio borbu sa četnicima preko dvadesetak dana.

Subota, 14. I 1945.

Bez promena, jer smo na istom položaju.

Nedelja, 15. I 1945.

Dobijamo naređenje za pokret, ali ne znamo gde. Odlazimo u Simin Han, gde ćemo dobiti dalje naređenje.

Ponedeljak, 16. I 1945.

Krećemo rano izjutra sa Visa, Požarnice preko Simin-Hana. U vozu smo kroz Tuzlu za Puračić, gde izlazimo i krećemo u selo Porečinu, ispred Ozrena.

Utorak, 17. I 1945.

Smestili smo se u selo Porečinu. Ništa se novo nije desilo.

Ranije nismo imali mira od četnika, a sada je vladao mir.

Sreda, 18. I 1945.

Idemo u akciju u selo Vasiljevce, gde smo vodili borbu sa četnicima. Imali smo dva druga ranjena, a četnike smo proterali.

Četvrtak, 19. I 1945.

Četnici su bili nasrtljivi i ponovo krenuli u napad, ali smo ih ponovo razbili.

Petak, 20. I 1945.

Osvanuo je dan sa vejavicom. Čuju se rafali prema našem 2. bataljonu u Petrovom Selu. Obilazim položaje našeg 3. bataljona. Krivo im je što se ne tuku sa izdajicama.

Subota, 21. I 1945.

Toga dana smo pošli u napad ponovo na četnike, koje smo brzo razbili, a uveče smo se smestili u selu Brdanima - Petrovo Selo.

Nedelja, 22. I 1945.

Toga i 23. januara, ujutro krenuli smo i došli u selo Porečinu. Smenili su nas Srbijanci: 45. divizija, odnosno 23. srpska brigada.

Utorak, 24. I 1945.

Nakon izvršene smene, krećemo u 2,00 sata ujutro. Odlažimo na Ozren preko Puračića, Lukavca, Bistarca, Kiseljaka, Ljubača, Živinica u selo Bašigovce, gde smo zanoćili. Pokret je bio dug i naporan, umor veliki. Sledi novi pokret.

Sreda, 25. I 1945.

Vršimo pokret ujutro u 5,00 sati u Osmake. Nemci pokušavaju da se probiju od Vlasenice prema Zvorniku, ali ih naši već mesec dana odbijaju.

Četvrtak, 26. I 1945.

Pokret iz Osmaka preko Papraće u Lešanj, kod Drinjače. Nismo uspeli da uđemo u Lešanj, već smo ostali u selu Glodi, gde smo i zanoćili.

Petak, 27. I 1945.

Pokret iz Gloda u Donje Đevanje da bi se tu zadržali na položajima. Položaj je zaposjednut od strane srbijanskih brigada. Producili smo u Novo Selo i dobili zapovest da idemo dalje u napad na Oštri Breg. Zapovest nam je u

18,30 uveče data, a napad je trebalo da bude izvršen u 16,00 sati, tako da smo sa napadom zakasnili čitavih osam sati. Uveče smo krenuli u napad, tri puta smo izvršili juriš na Nemce. Imali smo dvadeset boraca ranjenih i mrtvih.

Subota, 28. I 1945.

Ceo dan smo proveli na položaju. Od hladnoće nismo bili u stanju ni da govorimo. Oko ponoći su nas smenili. U selu smo Gornje Đevanje, gde smo zanoćili da se malo otkravimo.

Nedelja, 29. I 1945.

Nemci napadaju na naše položaje Jasenić, gde su bili naš 1. i 4. bataljon. Mi (se) pokrećemo iz Đevanja u Redžiće. Upućujemo dve čete, koje se sukobljavaju sa Nemcima.

Ponedeljak, 30. I 1945.

Pokret iz Redžića u Bajramoviće, u selo Čančare da se smestimo. Međutim, tu smo se zadržali svega dva sata, jer u selu nije bilo žive duše. Selo je spaljeno do temelja.

Utorak, 31. I 1945.

Uveče dobijamo naređenje za napad na Velike Njive.

Februar, 1945. godine

Sreda, 1. II 1945.

Izvršili smo napad na Nemce, na kotu kod Velikih Njiva. Uspevamo da zauzmemos i zaplenimo jedan »šarac«. Imali smo dosta gubitaka.

Četvrtak, 2. II 1945.

Na položaju smo na Veljoj Glavi. Velika je hladnoća, ložimo vatrnu.

Petak, 3. II 1945.

Vršimo pokret na Snagovo.

Subota, 4. II 1945.

Držimo položaje na Snagovu, a Nemci se nalaze ispred nas na kosi.

Nedelja, 5. II 1945.

Nalazimo se na položaju.

Ponedeljak, 6. II 1945.

Pokret u Samare, gde treba da držimo položaje prema Dobrim Vodama.

Utorak, 7. II 1945.

Uveče pred sam mrak, odlazimo u napad na Dobre Vode.

Nismo uspeli da likvidiramo Nemce, ali i dalje ostajemo na položaju Džafin kamen, celu noć.

Sreda, 8. II 1945.

Pokret izjutra sa Džafina kamena u Perunike, gde treba da dobijemo nove zadatke radi daljih operacija koje treba da izvršimo.

Četvrtak, 9. II 1945.

Izjutra, u 3,00 sata, napadamo na Nemce na Ahmetovom brdu, selo Maričići. Uspevamo da zauzmemos Brdo i neke kuće, ali Nemci vrše protivnapad. Povlačimo se u šumu, više sela Mehmedića na Ahmetovo brdo. Tu ostajemo ceo dan na položaju. Naši topovi i bacači neprekidno tuku po neprijateljskim položajima. Naši avioni nadleću položaj i tuku Nemce. To su spitfajeri, koji učestvuju u borbama.

Petak, 10. II 1945.

Sinoć smo se smestili da se odmorimo u selu Mehmedići, jer smo bili četiri dana na položaju, u neprekidnim borbama s Nemcima. Ponovo smo u napadu na Nemce. Ne smemo dozvoliti da se izvuku nekažnjeni iz naše zemlje, jer su od 1941. godine, pa sve do dana današnjega, žarili i palili po našoj zemlji i uništavali naš živalj. Dobili smo smenu. Idemo na naše stare položaje Krš, Spasojevicu, gde smenjujemo jednu brigadu 38. divizije.

Subota, 11. II 1945.

Ostajemo i dalje na položaju, iz daljine čujemo stalnu borbu.

Nedelja, 12. II 1945.

Ponovo smo se vratili na naše stare položaje, na Ahmetovo brdo, smenili smo istu jedinicu koja je smenila nas.

Ponedeljak, 13. II 1945.

Dobili smo smenu od srpskih jedinica, pa krećemo ka selu Kuline, kod Capardi.

Utorak, 14. II 1945.

Pokret u selo Zaseok, gde obezbeđujemo bolnicu i intendanturu. Zadržavamo se (do) 23. februara.

23. II 1945.

Vršimo pokret u Donje Dubrave, gde se odmaramo do 28. februara. Za to vreme držimo sastanke i vršimo vojnu obuku.

I. III 1945.

U vremenu od 28. februara do 7. marta 1945. godine bili smo na odmoru u Donjim Dubravama.

7. III 1945.

Vršimo pokret iz Donjih Dubrava u Dubnicu. gde smo zanoćili da bismo ponovo krenuli u pravcu Romanije.

8. III 1945.

Idemo preko Selišta, Papraće, gde smo i zanoćili. Sutradan, 9. marta, krenuli smo iz Papraće u Vlasenicu preko Cikota.

10. III 1945.

Vršimo pokret iz Vlasenice u Košticu preko Han-Pijeska, Han-Krana. Put je dug preko 45 kilometara. Borci stoički izdržavaju napor, a konji izglađneli padaju po cesti. U Koštici se odmaramo, ali se zatim premeštamo u Sijerke, gde treba da bude smešten Štab 38. divizije.

II. III 1945.

Ostali smo u Sijercima, smešteni po kućama. Vrlo je hladno, borci se okupili oko vatre i svi popadaše od umora i hladnoće.

12. III 1945.

Izvršili smo pokret iz Sijeraka u Brajkoviće, a ja ostajem sa jednom četom kod bolnice.

13. III 1945.

Iz Brajkovića sam otišao u Borovac. Sva sela po Romaniji su pogorela i bilo je vrlo teško naći kakav-takav smeštaj.

14. III 1945.

Toga dana smo napali Nemce u Dikaljima, gde je cele noći vođena borba. Tek u zoru smo se vratili u selo Borovac.

15. III 1945.

Zadržali smo se u Borovcu. Premoren, pospali smo. Bio je težak put, zima i glad. Teško je to delovalo na borce.

16. III 1945.

Prešli smo iz Borovca u Bukovik, gde smo se dobro smestili.

17. III 1945.

Uveče smo krenuli u napad na Lučevik Zelene (Bijele) Vode, Ravna Romanija.

18. III 1945.

Izjutra rano naišla je manja neprijateljska komora. Uspe-

li smo da je zarobimo. Vratili smo se na Javor i smestili se. Tu smo se zadržali sve do 20. marta. U Javoru smo kolibe sami napravili. U međuvremenu se zapalila koliba, gde se nalazio Štab Bataljona. Politički komesar je bio kriv za požar, i on je kao krivac počeo da iz kolibe izvlači stvari.

21. III 1945.

Idemo preko Bijelih Voda - Starog grada u selo Kostreš, gde sam dolazio posle pete neprijateljske ofanzive. Selo je bilo do temelja popaljeno, narod izbegao, a umesto kuća su podignute improvizovane kolibe.

22. III 1945.

Odmaramo se u selu Kostreš.

23. III 1945.

Sa dve čete krenuli smo u akciju, komandant i ja, na četnike Save Derikonje u Rakovu Nogu. Posle kraće borbe razbežali su se glavom bez obzira.

24. III 1945.

Iz sela Kostreša krenuli smo u Han Vučju Luku, gde smo napali neprijateljsko uporište i produžili za Šiljato Brdo. Tada sam prvi put ugledao osvetljeno Sarajevo noću.

25. III 1945.

Zauzeli smo Glog i kotu 1400. Poseli smo položaje, gde su Nemci za sebe iskopali rovove. Bili smo drski, jer smo se neprijatelju približili na sasvim kratko odstojanje.

26. III 1945.

Toga dana smo dobili smenu i krenuli dalje na nove položaje. Narod u ovom kraju je bio veoma preplašen, beži od svojih kuća, jer se boji pokolja.

27. III 1945.

Ništa se ne dešava. Neprijatelj se smirio. Odmaramo se od borbe.

28. III 1945.

Više puta menjamo položaje, radi lakšeg i boljeg dejstva naših jedinica. Krenuli smo u selo Vranu. U narodu i dalje vlada strah od uništenja. Sklanja se u šumu.

29. i 30. III 1945.

I dalje se nalazimo na istom položaju. Razmišljamo o likvidaciji neprijatelja i što skorijem oslobođenju Sarajeva od ustaškog terora, pod komandom poznatih zločinaca Maksa Luburića, Franje Sudara i krvoločnih ustaša.

31. III 1945.

Krećemo iz Vrana u Bjelogorce i tu smenjujemo naš 1. bataljon.

1. IV 1945.

Noćas smo napali neprijatelja u Sumbulovcu i Sinjevu, gde je poginuo komandir Jakub Joldić. Iznenada krećemo u selo Kostreš, jer treba hitno stići do Širijevića, pošto nam je jedna neprijateljska grupa došla iza leđa od Olova. Moramo je razbiti. Odmah dalje krećemo do Borovca, u Pusto Selo.

2. IV 1945.

Sa dve čete krećemo u napad na Crni Vrh, gde se neprijatelj ukotvio. Tu se borimo ceo dan. Posle završene borbe vraćamo se u Vrhovine, gde smo zanoćili.

3. IV 1945.

Po drugi put se vraćamo u selo Kostreš, gde smo zanoćili, a potom sutradan krenuli smo na stare položaje u pravcu Sarajeva.

4. IV 1945.

Vršimo pokret za Vran-Panjevi s namerom da se odmori-mo, ali ja krećem sa jednom četom u akciju u selo Močio-ce.

5. IV 1945.

U međuvremenu pristižu i ostali delovi Bataljona. Pripremamo, sa ostalim našim snagama, za konačni juriš i oslobođenje Sarajeva. Ulazimo u grad u kome još uvek borba nije završena. Razvija se oštra borba sa tenkovima. Nije bila duga. Uspevamo odlučnim i upornim našim jurišima da odbijemo neprijatelja, koji se inače povlačio iz grada. U toku noći i zorom 6. aprila 1945. godine uspevamo da oslobođimo Sarajevo.

6. aprila 1945.

Građani Sarajeva su s oduševljenjem dočekali borce. Plakali su i ljubili borce, jer su najzad oslobođeni od neprijatelja.

7. april 1945.

Zadržavamo se u Sarajevu radi kraćeg odmora, a potom dobijamo naređenje da se vratimo na Romaniju radi izvršenja operacija protiv četničkih i drugih neprijateljskih ostataka.

8. april 1945.

Naše snage stižu na područje Bjelogoraca, Sumbulovca, Mokrog i još nekih sela koja gravitiraju prema Romaniji, odakle 9. aprila krećemo u Sokolac, u zaselak Baltiče. Pošto se nismo mogli smestiti, krenuli smo dalje i smestili se pod vedrim nebom, jer je selo bilo uništeno i popaljeno.

10. april 1945.

Odmaramo se i oko 18,00 časova krećemo u selo Žunovo. Put traje celu noć. Kolona je pospana i veza je u povremenom prekidu.

11. april 1945.

Odmaramo se u selu Žunovi, a sutradan krećemo u Olovskie Luke. Narod nas je primao s oduševljenjem, osećajući da je kraj rata i da se bliži potpuno oslobođenje naše napućene zemlje.

12. april 1945.

Vršimo pokret iz Olovskih Luka. Prolazimo putem koji sam prolazio posle pete neprijateljske ofanzive sa Drugom proleterskom brigadom.

13. april 1945.

Naređenje je stiglo da vršimo pokret prema Kladnju. Međutim, dolazi hitno novo naređenje da se vratimo u Sarajevo. U pokretu smo od Olova, Dragoradi, Rakove Noge, Kalauzovića, Borjaka, gde smo zanoćili. Pokret je bio veoma dug i težak, jer smo maršovali više od 50 kilometara.

14. april 1945.

Toga dana smo krenuli na Han Vučju Luku gde je bilo zborni mesto cele 21. brigade, odakle smo produžili na Koševe gde se smeštamo.

15. april 1945.

Naša brigada je dobila zadatku da krene u Sarajevo, što je i učinila i smestila se u bivšu kasarnu kralja Aleksandra.

Oboleo sam, jedva sam se držao na nogama. Nisam nikako mogao da se priviknem na kasarnski život. U to vreme je još uvek bilo hladno.

16. april 1945.

I toga dana se ništa nije desilo. U kasarni smo ostali sve do 20. aprila. U Sarajevu su, 19. aprila, Crvenoarmejci snimili film o borbama u Jugoslaviji, a naša im je cela 21. brigada poslužila kao ratna jedinica za snimanje tog fil-

ma. Naša brigada je defilovala kroz Sarajevo. Tada je i snimljena na filmskoj traci.

20. april 1945.

Dobijamo naređenje da iz Sarajeva krenemo dalje na uništavanje četničkih bandi na Romaniji, Ozrenu, Zvezdi. Idemo preko Vogošće u selo Elimišiće. Umor kod boraca je velik, jer je put trajao neprekidno petnaest sati.

21. i 22. april 1945.

Stigli smo u četnička sela, ali u njima nismo našli nijednog četnika.

23. april 1945.

Krenuli smo iz Nišića u Ajdanoviće, u akciju na četnike.

24. april 1945.

Sela su gotovo pusta. Muškaraca nema nigde, samo po koji starac, jer su svi izbegli iz svojih domova sa četnicima u šumu.

25. april 1945.

Dvadeset petog i 26. aprila krećemo iz Ajdanovića u Očevlje, ispod Zvezde planine. Narod je i dalje uplašen. Idemo dalje, 26. aprila, u selo Brgule i ponovo se vraćamo u selo Nišiće, gde smo na istom mestu prevalili jedan put ukrug.

27. april 1945.

Iz Nišića krećemo u Rakovu Nogu. Dobijamo novo naređenje da se vratimo istim putem kojim smo došli na prostoriju Vareša. Nakon usiljenog maršovanja i progona četničkih ostataka, preko Nišića i Brgula u selo Rudnik, uspevamo da dodemo do Vareša.

28. april 1945.

Ulazimo u Vareš, mislimo da tu ostanemo i proslavimo praznik rada - 1. maj. Dobili smo naređenje, 30. aprila, da iz Vareša krenemo prema Zenici. S obzirom da sam oboleo, ostajem u Varešu. Treba sa komorom da podem u Zenicu 1. maja.

1. maj 1945.

Putujemo vozom prema Zenici do Ćatića, gde se iskrcavamo. Producavamo put u Zenicu pešice. Noć je pristigla. Prenoćili smo u Donjem Kaknju, kod Rudnika Kakanj.

2. maj 1945.

Stigli smo u Zenicu i tu se malo odmorili. Danas smo čuli na radiju da su Berlin zauzele jedinice Crvene armije.

3. maj 1945.

Iz Zenice krećemo kamionima u Fojnicu, gde smo se smestili. I četnici kreću u tom pravcu.

4. maj 1945.

Napuštamo izjutra Fojnicu, pod pritiskom preko 12 hiljada četnika i odstupamo prema Kiseljaku. Tu se ne zadržavamo. Idemo prema Visokom gde se na četvrtom kilometru zaustavljamo. Ja sam i dalje teško bolestan, ali izdržavam.

5. maj 1945.

Toga dana krećemo prema Visokom.

6. maj 1945.

Vršimo pokret vozom iz Visokog prema Ilidži.

7. maj 1945.

Toga dana iz Ilidže idemo rano izjutra u Trnovo, cestom Kalinovik i zaustavljamo se u selu Madžarima.

8. maj 1945.

Vršimo pokret iz Mađara preko Dujmovića na obronke Treskavice i Bjelašnice - Poljice, odakle idemo dalje u Gornju Ljutu da bismo pronašli četničke bande.

9. maj 1945.

Pokret prema Kalinoviku, gde u selu Dobrom Dolu, ispod Obija, sustižemo četnike. Vodimo tešku borbu. Čuli smo tada da je kapitulirala Nemačka, dok mi vodimo i dalje borbu sa četničkim izdajicama.

10. i 11. maj 1945. godine

Uspeli smo četnike do nogu potući. Zarobili smo ih preko 800, skupa s komorom. Posle malog odmora, nastavili smo pokret. Idemo u Kalinovik, Miljevinu, u selo Poljice i Mrđenović.

12. maj 1945.

Iz Kalinovika idemo u Mrežice, gde osvićemo. Tu sustižemo ostatke četničkih bandi, od kojih trojica ginu a osam zarobljavamo.

13. i 14. maj 1945.

Zauzimamo čuku po čuku, do pod samu Jahorinu, ostajemo u selu Tornici na odmoru.

15. maj 1945.

Krećemo u Podgrab, na cestu Sarajevo - Prača, a potom
u zaselak Suvu Česmu, u selo Brnjicu.*

* Rat je u Jugoslaviji zvanično završen 15. maja 1945. kada i prestaju ratne bilješke zamjenika političkog komesara i partijskog rukovodioca 3. bataljona 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade. Međutim, borci su i dalje ostali u ratnom stroju Brigade, goneći i hvatajući razbijene ostatke neprijatelja, sve do februara 1946. godine, kada je Brigada raspromirana.

Redakcija je na tekstu vršila vrlo neznatne intervencije, želeći da bilješke ostanu onakve kako ih je vodio autor.